

Інститут метафізичних досліджень Перехід-IV

Олексій Мандзяк

ВОЇНСЬКО-ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ АРІЇВ

Народні ігри в практиці
українських бойових мистецтв

Тернопіль
2007 (7515)

ББК 70
М23

Мандзяк Олексій Степанович

М23 Воїнсько-фізичне виховання аріїв: Народні ігри в практиці українських бойових мистецтв. – Тернопіль: Мандрівець, 2007. – 208 с.

ISBN 968-966-634-342-3

Бойові системи є невід’ємною складовою історії українського народу. Вони гартували патріотичний дух, здійснювали фізично-технічну підготовку населення і професійного вояцтва, яке стояло на захисті України. Пройняті народною культурою, ґрунтовані на ній, бойові мистецтва не одне століття були найголовнішим гарантом самозбереження нації.

Невід’ємною складовою бойових мистецтв є різноманітні ігри та змагання. Вони виникли і довели своє практичне значення ще в той період, коли вся діяльність людини визначалася забезпеченням безпосередніх умов існування. Вже відтоді ігри були первісними і головними складовими воїнсько-фізичного виховання. До їх складу входили ігри з метанням, бігом, ігри на рівновагу, перетягування, традиційні єдиноборства, а також вправи, змагання, випробування з різною холодною зброєю. Причому це не був якийсь “вінегрет”, присмачений місцевими традиціями, а чітко розроблена і відшліфована часом та досвідом видатних ватажків система воїнсько-фізичної підготовки. А змагально-ігрова традиція постійно її підтримувала і вдосконалювала. Все це сприяло набагато швидшій підготовці вправного воїна, оскільки хлопця, що вступав у загони народних повстанців чи на Січ, не треба було готувати з азов.

Практичне значення воїнсько-фізичного виховання залишається актуальним і в наші дні. Воно виступає засобом не лише фізичного, а й морально-психологічного та духовного розвитку людини, виховання її як свідомого громадянина і патріота своєї держави, свого народу.

Для всіх, хто цікавиться теорією і практикою цивілізаційно-расової трансформації України.

ББК 70

ISBN 968-966-634-342-3

Всі права застережені
All rights reserved

© Мандзяк О. С., 2007

© Видавництво “Мандрівець”, 2007

Видруковано в Україні

ЗМІСТ

Передмова	4
Вступ. Короткий огляд історії українських ігор та їх використання в практиці військово-фізичного навчання	9
Ігри «у війну»	36
Єдиноборства за спрощеними правилами	50
Водні ігри та змагання	64
Ігри та вправи з деревом та на дереві	77
Ігри з дрюччям	85
Ножик: ігри та змагання	109
Традиція бійки	120
Бій «на темні очі» та «наосліп»	143
Воїнський поєдинок у світлі української та світової традицій	158
<i>Герцівник, але не воїн</i>	165
<i>Князі-герцівники</i>	168
<i>«Иже зареза Редедю...»</i>	173
<i>Не лише смерть</i>	180
Додаток. Збірка народних ігор, що їх можна використовувати у практиці військово-фізичного виховання	186
<i>Бик</i>	186
<i>Вернигорова</i>	186
<i>У калача</i>	186
<i>Украсти сало</i>	187
<i>Вовк і гуси</i>	187
<i>Вовк і хорт</i>	189
<i>Вуглик</i>	190
<i>Гайдук</i>	190
<i>Дід</i>	191
<i>Довга лоза</i>	191
<i>Жабки</i>	194
<i>Жук</i>	194
<i>Журавлиний ключ</i>	195
<i>Залізний ключ, або вовк</i>	196
<i>Запорожець на Січі</i>	196
<i>Каши варити</i>	196
<i>Копірушка</i>	198
<i>Король</i>	199
<i>Лоза</i>	200
<i>Мовчанка</i>	201
<i>Облавка</i>	201
<i>Пригунці</i>	201
<i>Пускайте нас</i>	201
<i>Ріпка</i>	202
<i>У великого дзвона</i>	203
<i>Харлая грати</i>	203
<i>Чорний лицар</i>	205
<i>Шагавай</i>	205
<i>Шила бити</i>	206
<i>Шило</i>	207

ПЕРЕДМОВА

Кожен народ повинен знати свою історію, зберігати свою мову і культуру, пишатися своєю самобутністю та неповторністю. Тоді це і є повноцінний народ, а не придаток чогось чи когось. Окремо взята людина – це є значущий елемент самого народу. Зберігаючи мову і культуру свого народу, вона тим самим зберігає сам народ, а також свою особисту повноцінність. Лише повноцінна людина може відчувати себе впевнено у цьому житті, цілеспрямовано, спираючись на фундамент, вибудований минулим, рухатися у майбутнє. Не треба забувати, що коли немає минулого, тоді не може бути й майбутнього. Минуле людини – це не тільки її власна історія, це й історія цілого народу, – того народу, до якого вона прилучена самою долею.

Ті, кому Бог дав народитися українцем чи українкою, повинні це розуміти. Ті українці, котрі ігнорують історію, мову і культуру свого народу, не поважають ні свій народ, ні інший. Той, хто не поважає себе, не може розраховувати на повагу інших. Відмовляючись від мови, культури й історії свого народу, людина водночас відмовляється від самої себе. Тією мовою говорили предки, кров яких тече в жилах цієї людини, тою культурою жили і формували її пращури, нащадком котрих вона саме і є.

Необхідно зрозуміти, що, пізнаючи свій народ, культуру свого народу, людина отримує можливість пізнати саму себе, відкрити і користуватися тим, що закладено в людині на генному рівні. Генна спадковість народу має об'єктивний характер унаслідок біологічної форми передачі інформації, накопиченої народним (національним) генофондом. Можна говорити про природну здібність людей повного національного походження до тих чи інших культурних зразків, особливо в мистецтві, наприклад, у більш легкому оволодінні національними формами співу, танцю, а тим самим і традиційними бойовими мистецтвами. Спостерігалися випадки, коли дитина, виростаючи в інонаціональному оточенні, раптом починала розмовляти з акцентом того народу, до якого належала «по крові». Такі й інші подібні явища вченим «дозволили зробити висновок про певну генетичну натренованість людей тієї або іншої національності»¹. Пізнати себе через призму іншої культури можуть лише одиниці, а через свою рідну (родинну) – безліч.

¹ Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку. Словник-довідник. – Київ: Видавництво УАДУ, 1997. – С. 35.

Українці зі своєю унікальною, різноманітною, багатогранною культурою завжди мають вибір. Є багато доріг і стежок пройти шляхом розуміння себе через рідну культуру чи порозумінням родинної культури до розумінні самого себе. Одним із таких шляхів і є традиційні бойові мистецтва. Як пише Т. Каляндрук: «Створені нашими предками потужні бойові системи з їхніми самобутніми прийомами, принципами та методами, поєднані з філософськими, історичними та морально-етичними традиціями українців, виступають засобом не лише фізичного, а й морально-психологічного, духовного розвитку кожної людини, виховання її як свідомого громадянина і патріота своєї держави, свого народу. Народні бойові мистецтва стали не лише невід'ємною частиною культури нашого народу, а й способом життя тих, хто займається ними серйозно»².

Крім того, традиційні бойові мистецтва – це не лише наше минуле, це й наше майбутнє. Практичне значення традиційних українських бойових мистецтв залишається актуальним і нині. Бо, як показують сучасні війни, за допомогою самих лише танків, «розумних» ракет та інших найвищих технологій перемогти не так-то й легко, а часто і взагалі неможливо. Кінцевий успіх тут і досі великою мірою залежить від психологічного і фахового вишколу окремо взятого солдата. Отож немає поки що у всьому світі такої армії, де б не провадилася індивідуальна виховна робота і не вивчалися тактика і прийоми рукопашного бою (зокрема й із застосуванням «архаїчної» холодної зброї). І, судячи з усього, так буде ще довго.

Упродовж багатьох століть бойові мистецтва були неодмінним та найважливішим інститутом традиційного укладу українського народу. Вони гартували патріотичний дух і здійснювали фізично-технічну підготовку населення та професійного вояцтва, яке в будь-який момент було готове стати на захист нашої неньки-України. Пронизані народною культурою, ґрунтовані на ній, бойові мистецтва протягом багатьох століть були і найголовнішим гарантом збереження цієї культури, а з ним і самого народу.

Це добре розуміли окупанти різних часів, тому і знищували як саму українську культуру, так і характерні для неї бойові мистецтва. Загальновідомо, що ставлення до української культури, зокрема до таких важливих складових, як традиційні ігри, єдиноборства та бойові мистецтва, навіть, наприклад, в часи недалекого минулого – в часи радянської влади, було не найліпшим, якщо не сказати негативним.

² Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 275.

На це вказують численні факти. До прикладу, такий: коли в часи панівного інтернаціоналізму в інших республіках, бодай і через жорстку цензуру, активно популяризували традиційні народні ігри та єдиноборства, а центральна та місцева влада навіть підштовхувала та всіляко заохочувала до цього, в Україні в найліпшому випадку це ігнорувалося. Прикладом сказаному може бути тритомне видання «Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту» (Москва: Физкультура и спорт, 1961, 1962, 1963 pp.). Там ви знайдете статті, де описано народні ігри та національні види спорту більшості титульних народів республік тодішнього СРСР, але тільки не українців. Там є чимала стаття «Украинская ССР, развитие физической культуры и спорта», де лише кілька речень про те, що «в побуті українського народу з найдавніших часів культивувалися різноманітні види фізичних вправ та ігор, що сприяли вихованню фізично сильних, витривалих, спритних і мужніх людей» і що «у казаков сложилась самобытная система военно-физической подготовки», а все інше про те, що «только после Великой Октябрьской социалистической революции и установления Советской власти на Украине открылись широкие возможности для развития массового физкультурного движения»³. Натомість тоді в Україні були популярними як традиційні види спорту, так і чимало народних ігор. І про це представники влади знали. Щоб не бути голослівними, наведемо кілька прикладів, що не стосуються часів дорадянщини⁴. Так, численні ігри описані у праці Н. Заглади «Побут селянської дитини», котра була видана в Києві у 1929 р⁵. У 1933 році вийшла капітальна праця «Игры народов СССР. Сборник материалов», у якій було вміщено опис 336 українських народних ігор, що були записані різними дослідниками ще за тих часів, коли

³ Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. – Т. III. – Москва: ФиС, 1963. – С. 195 – 199.

⁴ Уже тоді було подано опис численних українських ігор. Ось, до прикладу, лише деякі із письмових джерел: Терещенко А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4; Исаевич С. Н. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – Т. XVIII. – № 6-7; Покровский Е. А. Детские игры преимущественно русские. (В связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). – Москва: Карцев А. А., 1887; Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889; Каковский Ю. Игры молодежи в деревне Леоновка Киевского уезда // Киевская старина. – 1892. – № 6; Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. – Харьков, 1897; Милорадович В. Снетинская старина // Киевская старина. – Киев, 1897. – Т. 59. – № 10. і т. д.

⁵ Заглада Н. Побут селянської дитини // Матеріали до етнології. – Київ, 1929. – Т. 1.

того Радянського Союзу ще й близько не було⁶. У 1949 р. у змаганнях з народної боротьби на Вінниччині, що ввійшли до програми обласного огляду роботи з фізкультури і спорту, взяли участь близько 15 тис. чоловік⁷!!! У 1973–1983 рр. членами експедицій Клубу друзів гри було записано близько 400 народних ігор, і це коли чимало з них під впливом найрізноманітніших причин зникла. А деякі спеціалісти вказують, що дослідниками у різні роки записано понад 600 народних ігор⁸ (а до цього, велика кількість їх має по декілька варіантів з локальними та регіональними особливостями). А скільки їх ще не відомих дослідникам, і скільки описів ігор та народних видів змагань ще хорониться в архівах тих самих дослідників, котрі не мають часу, можливості їх опублікувати. Але в енциклопедії ви не зустрінете опису жодного! І це лише один факт із багатьох.

⁶ Игры народов СССР. Сборник материалов. Сост. В. Н. Всеволодский-Гернгросс, В. С. Ковалева, Е. И. Степанова. – Москва; Ленинград, 1933.

⁷ Замечательный пример // Физкультура и спорт. – Москва, 1949. – № 6. – С. 16-17.

⁸ Игры народов СССР. – Москва: ФиС, 1985. – С. 104.

Вступ

Короткий огляд історії українських ігор
та їх використання в практиці
воїнсько-фізичного навчання

А тим часом історія ігрової культури¹ сягає корінням у той період, коли вся культурна і розумова діяльність людини обмежувалися безпосереднім забезпеченням умов існування. Вже в ті часи гри займали значну частину як окремо взятої людини, так і всього суспільства, до якого вона належала. Це є особливістю людини як істоти. Відтоді, як людина стала людиною, вона грає. Можна сказати, що гра – це спонтанна, природжена діяльність людини.

До того ж, гра не є порожньою забавою, це зміст життя людини, її творча діяльність, необхідна для її розвитку, це життєво важливий і необхідний елемент у розвитку як індивіда зокрема, так і суспільства загалом. Знайдені при археологічних розкопках предмети давньої культури свідчать, що завдяки природженій схильності до гри давня людина навчилася більш раціонально використовувати як зброю різні предмети, що потрапляли їй до рук чи вона їх майструвала сама.

Дослідження археологів та істориків свідчать, що в далеку від нас епоху міді й бронзи на території сучасної України гри займали частину життя наших предків. Як відомо, центральне місце серед культур мідного віку на території України належить трипільській культурі, що проіснувала майже дві тисячі років (4000 р. до н. е. – 2000 р. н. е.), і займала територію басейнів річок Прут, Дністер та Південний Буг, а пізніше Середнє Придністров'я, Волинь, а також Південно-Західне Причорномор'я².

Уже в період міді й бронзи умови життя та постійна військова загроза зумовлювали необхідність виникнення і постійного вдосконалення методів воїнсько-фізичної підготовки юнаків. Українські

¹ Гра являє собою унікальне явище з багатофункціональним значенням: розважальна, видовищно-естетична, компенсаторна, ритуальна і т. д. Відома дослідниця ігрової культури І. Слєпцова зазначає: «Поняття “гри” в народній культурі набагато ширше і багатозначніше, ніж сучасне. “Грою” називали, здавалося б, такі різні й далекі одне від одного явища, як танці, ходіння під пісні, пустощі, забавки, рухливі ігри, зібрання молоді для веселощів, гульбищ і загалом веселощі й навіть інтимні стосунки. Відмінною рисою, ймовірно, способом існування народних ігор у минулому було їх проникнення у всі сфери життя – і в ритуально-обрядову, і в повсякденну. В народному уявленні не представлялися, наприклад, забави дітей і гра в кулю на Трійцю, “щоб льон був довгий”, спів пісень і перекочування молодих по снігу “на многі літа і на багато дітей” і т. д. У цьому виражається синтетичний характер народного світогляду, що не роз’єднує суворо обрядову і повсякденну сторону життя» (Слєпцова І. С. Народные игры и использование их в воспитании // Русские народные традиции и современность. – Москва: Наука, 1985. – С. 54.) Ми не ставили перед собою мету розглянути всі функції гри, а лише звернути увагу читача до теми використання народних ігор у практиці традиційних українських бойових мистецтв.

² Вперше вона була відкрита наприкінці XIX ст. археологом В. Хвойкою на середньому Дніпрі в районі м. Трипілля і відтоді ввійшла в науковий обіг під назвою трипільської.

вчені А. Цьось і Е. Навроцький, розглядаючи тенденції розвитку фізичного виховання на території України в епоху міді та бронзи, зазначають, що вже у ті часи ігри були поширені в трудовому, фізичному і військовому вихованні: «У фізичному вихованні дітей провідну роль відігравали різноманітні рухливі ігри та забави. Більшість із них проводилися на вулицях, майданчиках, у лісі, біля озер і річок. Водночас, окремі з них відбувалися на дерев'яних токах, які мостили з дубових дощок, щільно притискаючи одна до одної. За формою тік був круглий. Ігри були досить суворі. Н. Денисюк подає зміст ігор “Коло бито”. За умовою гри діти розташовувалися на току. Інші сідали зі спеціальними киями навколо току і били навскоси по його поверхні. Учасники гри повинні були бігати доти, доки киї не зіб'ють їх. Діти досить сильно потерпали від цих київ. Тому, щоб уникнути ударів, вони мусили швидко бігати, високо підстрибувати на одній і двох ногах, швидко котитися чи крутитися»³.

Додамо, що досить поширеними у зазначену епоху були також різноманітні танкові ігри, про свідчать знайдені на рештках посуду трипільської доби зображення людей. Т. Мовша, систематизувавши і класифікувавши ці малюнки, визначив, що на трипільських малюнках руки людей зображені в десятих позиціях: 1 – руки опущені вниз вздовж тулуба; 2 – руки діагонально підняті вгору; 3 – руки дугоподібно зігнуті й притиснуті до голови; 4 – одна рука піднята вгору, а друга – витягнута в сторону; 5 – руки еліпсоподібно зігнуті в ліктях і притиснуті до голови; 6 – права рука біля голови, ліва – на стегні; 7 – ліва рука біля голови, права – на стегні; 8 – руки дугоподібно зігнуті на талії; 9 – права рука дугоподібно зігнута й від ліктя спрямована вгору, ліва – зігнута під кутом і спрямована до голови; 10 – дві руки витягнуті в одну сторону. Крім того, залежно від символів і супутників, малюнки бувають таких видів: з диском або кулею на голові; в масці й руками на талії; в масці й руками вліво; в масці і з луком; в спеціальному одязі (з бахромою) з різними позиціями рук.

На думку А. Цьося й Е. Навроцького, «на цих малюнках зображено не що інше як обрядові танці людей трипільської культури»⁴. Далі вони пишуть: «У зв'язку з тим, що на малюнках зображені з луками і чоловік, і жінка, можна припустити, що цією зброєю вони

³ Цьось А. В., Навроцький Е. М. Тенденції розвитку фізичного виховання на території України в епоху міді і бронзи // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2003. – № 24. – С. 47–53.

⁴ Цьось А. В., Навроцький Е. М. Тенденції розвитку фізичного виховання на території України в епоху міді і бронзи // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2003. – № 24. – С. 48–49.

володіли однаково добре, чому сприяло тривале систематичне тренування дітей обох статей»⁵.

Після епохи міді в історії людства настає бронзовий вік (друга половина III – початок I тис. до н. е.), під час якої поширилися виробы з бронзи (сплав міді з оловом, алюмінієм). Ігри та єдиноборства цього періоду вже мають оформлені та відшліфовані форми. Таким чином доходимо висновку, що, наприклад, такі змагання, як боротьба, тоді вже набули усталеного традиційного характеру, й існували якісь способи підготовки до них, на що вказують зображення зі сценами на цю тему на знахідках епохи бронзи в Криму⁶.

Період бронзи характеризується існуванням чітко оформлених церемоній посвяти юнаків у воїни, чому передувало тривале навчання, в тому числі за допомогою численних фізичних вправ та ігор, про що свідчить факт присутності ігор та змагань у самому процесі ініціації: «В межах самої посвяти, що повною мірою зберегла раніше існуючі види дійств, на перший план виступає суперництво на зразок змагання. У змісті посвят переважали фізичні вправи, що сприяли формуванню рухових умінь і навичок, характерних для бойової підготовки. Виникли навіть постійні ритуальні центри проведення обрядів посвяти. Звільнилася група людей, що відповідала за проведення церемоній, а в деяких місцях і тотемічні родові спілки, які проводили випробування при виборі вождя племені. Інколи основним критерієм вибору вождя була перемога у певному поєдинку чи змаганні»⁷.

У VIII–II ст. до н. е. на території України великого поширення набувають різноманітні ігри та змагання вершників, вправи й ігри з характерною для тих часів зброєю, а так само різні єдиноборства, як, наприклад, боротьба. Зображення зі сценами боротьби зустрічається, наприклад, на скіфській золотій бляшці з Верхньорогачицького кургану (IV ст. до н. е.) на Херсонщині.

Збереглися деякі цікаві свідчення про воїнсько-фізичну підготовку скотів, на що вказує у своїх дослідженнях Я. Тимчак. Він

⁵ Цюсю А. В., Навроцький Е. М. Тенденції розвитку фізичного виховання на території України в епоху міді і бронзи // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2003. – № 24. – С. 48-49.

⁶ Формозов А. А. Эпический сюжет в причерноморском искусстве бронзового века // Краткие сообщения ордена Трудового Красного Знамени института археологии АН СССР. 1970. – Вып. 23.

⁷ Цюсю А. В., Навроцький Е. М. Тенденції розвитку фізичного виховання на території України в епоху міді і бронзи // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2003. – № 24. – С. 47-53.

пише: «Сколоти мали дисципліноване військо, організоване за племенами і родами. Воїни мали оборонну та наступальну зброю. До оборонної належали кольчуга, щит і шолом, а до наступальної – сокира, спис або меч, лук і стріли. Римський історик Страбон, характеризуючи скотів, писав, що вони справедливі, хоробрі, відчайдушні, не бояться смерті, а пораненнями хваляться. З історичних джерел довідуємося, що “скотські дівчата дуже часто боролися з чоловіками, а щоб вийти заміж, кожна із них мусила вбити хоча б одного ворога”. Ці скупі свідчення все ж дають змогу зробити певні припущення щодо військово-фізичної підготовки скотів. Перелік озброєння передбачає, що до військово-фізичної підготовки входили фізичні вправи з використанням цієї зброї. Окрім того, маємо свідчення про боротьбу, що нею займалися як чоловіки, так і молоді жінки. Отже, цілком можливо, що скотські дівчата брали участь в ініціаціях. Відомо, що юнаки-скоти ставали воїнами і могли одружуватися лише після традиційного “посвячення” у воїнську верству, пройшовши перед тим певне випробування. Можна зробити припущення, що для скотських дівчат “вбити хоча б одного ворога” і було умовою їхнього випробування-посвячення»⁸.

На початку I тис. н. е. використання ігор у вихованні майбутнього воїна не перестає бути актуальним і набуває своїх особливостей. У «Повісті минулих літ» йдеться про те, що всі племена мали свої звичаї і закони предків своїх, і заповіді, кожне – свій норов. Такою самою різноманітністю відрізнялася ігрова культура, а так само засоби військово-фізичної підготовки. Від того, наскільки був підготовлений чоловік-воїн, залежало майбутнє його племені, народу. Що цікаво, у відомих випадках це стосувалося не лише поля бою, а й звичайного мирного життя. Так, наприклад, у тій самій «Повісті минулих літ» говориться про так звані шлюбні ігрища древлян, під час яких чоловіки здобували собі жінок: «І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі – з якою ото хто умовився».

Ігрища українці влаштовували і з інших причин. Так, воїнські ігри та змагання часто становили складову ритуальної тризни – поховального обряду (тривалий час цей звичай зберігався у деяких місцевостях України у вигляді «ігор над мерцями» – вважалося, що над небіжчиком треба не сумувати, а веселитися, співати пісень та гра-

⁸ Тимчак Я. Традиції військово-фізичної підготовки у Київській Русі // Народна творчість та етнографія, 2004. – № 5. – С. 63.

ти на сопілці, провадити ігри, а деколи і спортивні змагання тощо)⁹. Крім того, відомо, що в племенах слов'ян ігри провадилися для вшанування богів, мали релігійно-культове значення і організовувалися поблизу або безпосередньо на території язичницьких культових споруд. У Велесовій книзі читаємо: «... І старцтво всякого роду йдуть судити родичів біля Перунових дерев, і також мають той день ігрища перед очима старотців, і силу юну показують, юначі, бігають прудко, і співаючи, і танцюючи...»¹⁰

Програма таких ігрищ була доволі різноманітною і обумовлювалася регіональними особливостями. Джерелознавчої бази недостатньо, щоб чітко окреслити програму цих ігрищ. Але дещо можна сказати. Згідно з дослідженням, до програми давньоруських ігрищ входили такі ігри та змагання: «різноманіття кінних видів, стрільба з лука, єдиноборства – боротьба і кулачний бій, біг, стрибки, піднімання і метання тягарів, водні види – плавання, пірнання та гребля, зимові види – ходьба на лижах та біг на ковзанах»¹¹.

Широке розповсюдження ігрова культура, в тому числі як допоміжна частка і складова воїнсько-фізичного виховання, мала у часи Київської держави (IX–XIII ст.). Згадаймо хоча б для початку легендарне «Повчання» Володимира Мономаха (за Лаврентіївським списком), у якому він найкраще акумулював тодішні уявлення про виховання людини, в тому числі фізичне та воїнське. Володимир Мономах подав універсальну систему організації здорового способу життя, що забезпечувала виховання у дітей та молоді міцного здоров'я (у широкому розумінні цього слова) та підготовку їх

⁹ Докладніше про це читайте в інших книгах автора: Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2002; Мандзяк А. С. Славянские воинские искусства: От культа Земли к воинскому поединку. – Минск: Харвест, 2006; Мандзяк О. С. Бойові традиції аріїв: На шляху до реалій українських бойових мистецтв. – Тернопіль: Мандрівець, 2006.

¹⁰ Велесова книга: Легенди, міфи, думи. Скрижалі буття українського народу. I тис. до н. е. – Кн. 1–4. – Київ, 1994. – С. 39.

¹¹ Тимчак Я. Ігрища – давньоруські форми змагальної діяльності // Физическое воспитание студентов творческих специальностей: Сборник научных трудов. – Харьков: ХХПИ, 1999. – № 8. – С. 53. Археологічні знахідки на городищі Вал і Настир'я свідчать, що вже в часи Київської держави ковзани мали велике розповсюдження. Для прикладу схарактеризуємо один із них: він мав прямокутну в перерізі форму із загостреним клиновидним загнутим угору переднім кінцем. Нижня частина горизонтально зрізана і добре заполірована. Довжина ковзана – 19,5 см, ширина – 3,5 см, товщина – 2 см. Ззаду і спереду виробу були просвердлені дірки для прив'язування до взуття. (Деделюк Н. А. Військово-фізична підготовка дітей і молоді в Київській Русі // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Збірник наукових праць. – Харків: ХХПІ, 2000. – № 23. – С. 8.)

до трудової та військової діяльності. Послугуючись тогочасними традиціями і власним досвідом, він пропонував з дитинства постійно вдосконалювати фізичні можливості й воїнські навички у походах і на ловах. Цю школу сили, відваги й витривалості Володимир Мономах пройшов сам:

«А от так трудився на ловах, доки сидів у Чернігові, і коли із Чернігова вийшов, і до цього літа по сто [звірів] заганяв і брав без великих зусиль, окрім інших ловів поза Туровом, де я з батьком ловив всякого звіра.

А от що я в Чернігові робив: коней диких своїми руками у пущах в'язав, по десять і двадцять живих коней, окрім того, по Росі їздячи, ловив своїми руками тих же диких коней. Два тури піднімали мене на рогах разом із конем, олень мене один бив і два лосі, один ногами топтав, а другий рогами бив, веpr мені на бедрі меч відняв, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір стрибнув мені на бедра і коня разом зі мною звалив. І Бог неушкодженим мене зберіг. І з коня багато падав, голову собі двічі розбивав, і руки, і ноги собі вередив, в юності своїй вередив, не жалів життя свого, не щадив голови своєї.

Те, що треба було робити отроку моєму, сам робив, на війні і на ловах, вночі і вдень, у спеку і в мороз, не даючи собі спокою. На посадників, ні на биричів не оглядався, сам робив, що було потрібно, весь наряд, і в домі своєму робив так само. І для ловчих ловчий наряд сам давав, що стосувалося і конюхів, і соколів, і яструбів»¹².

На думку дослідників, у цей період вже існували чітко сформовані засоби фізичного і воїнсько-фізичного виховання. Н. Деделюк у своєму дослідженні теоретико-методичних засад, світоглядних аспектів та закономірностей функціонування фізичного виховання у Київській державі зазначає, що в ті часи система виховання воїна була на високому рівні. Він пише: «Одне з найвагоміших місць серед засобів фізичного виховання в період Київської Русі посідали фізичні вправи з використанням предметів, насамперед різноманітної зброї (списи, луки, мечі, бойові палиці та сокири, ножі, щити тощо), а також предмети, що могли бути використані як зброя (каміння, палиці, мотузки, аркани). До цієї групи засобів фізичного виховання варто зарахувати фізичні вправи з використанням засобів пересування (коні, човни, лижі тощо). Значне місце серед таких вправ посідала верхова їзда. Загалом верхова їзда, кінні ристалища-перегони були

¹² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, після-слово, комент. В. Яременка. – Київ: Радянський письменник, 1990.

розповсюдженими і в середовищі княжої дружини, і серед широких верств населення. Вони були основним елементом воїнсько-фізичної підготовки молоді»¹³.

Далі вказаний автор доповнює: «Не менш важливими засобами фізичного виховання молоді та воїнів залишалися природні локомотії (ходьба, біг, стрибки, лазіння, перелізання, повзання, пірнання, плавання). Вони застосовувалися для розвитку фізичних якостей людини і змалку, і у зрілому віці, зокрема у фізичному вихованні та у військовому вишколі русичів. Серед різновидів природних локомотій для фізичної підготовки використовувався біг на 20–25 верст. Крім того, поширеними були швидкісне лазіння по деревах, перенесення на собі одного чи двох товаришів. Використовувалися також стрибки у довжину та висоту з жердиною. Поширеним на Русі було плавання і пірнання, особливо серед населення, що жило на берегах природних водойм. Плавання було важливою складовою фізичної підготовки молоді та дорослого населення. Використовувалися стрибки та пірнання у воду, плавання “навперегін” проти течії і за течією»¹⁴.

Відомо також, що великої уваги в часи Київської держави надавали іграм, що в них майбутній воїн набував тактичних навичок, до яких, наприклад, можна віднести різноманітні колективні рукопашні ігри, як-от ігри «у війну», кулачні бої «лава на лаву», «паличні війни» і т. д. Свого часу на це звернув увагу відомий історик спорту Н. Новосолов у своїй праці «Фізична культура в період Київської держави і феодальної роздробленості (IX–XIV ст.) (1953 р.)». Він пише: «Тактика руських кулачних і фехтувальних боїв немов відбита тактика боїв стародавньої руської піхоти, і тому у Київській Русі ці ігри слугували не лише засобом фізичного вдосконалення руських дружинників, а й засобом тактичної підготовки»¹⁵.

Необхідно зауважити, що невід’ємну частину життя простого люду, а також і вояків Київської держави становили танці зі зброєю або без неї: зображення «воїна у сольному танці з мечем і мигда-

¹³ Деделюк Н. А. Традиції фізичного виховання Київської Русі та їх використання в загальноосвітній школі: Автореф. дис... канд. наук з фіз. виховання і спорту. – Львів: Львів. держ. ін-т фіз. культури, 2004. – 20 с.

¹⁴ Деделюк Н. А. Традиції фізичного виховання Київської Русі та їх використання в загальноосвітній школі: Автореф. дис... канд. наук з фіз. виховання і спорту. Львів: Львів. держ. ін-т фіз. культури, 2004. – 20 с.

¹⁵ Новосолов Н. П. Физическая культура в период Киевского государства и феодальной раздробленности (IX–XIV века) // История физической культуры народов СССР. – Часть 1. – Москва: ФизС, 1953. – С. 21.

леподібним щитом вигравірувано на срібному браслеті з Київського скарбу (кінець XII – перша третина XIII ст.). На другій стулці браслету йому відповідають фігурки танцюристки і гусяра. Вочевидь, маються на увазі ігрища при князівському чи боярському дворі: в середині арок стулок вписано геральдичного орла – емблему знатності та влади. В ініціалі новгородського Євангелія “танець меча” пов’язано з бенкетною темою: в лівій руці танцюрист піднімає розмальований келих»¹⁶.

Спадкоємцем Київської держави стало Галицько-Волинське князівство (XII – XIV ст.). Відомо, що завдяки намаганням князів вітчизняне воїнське мистецтво у ці часи в західних регіонах сучасної України стало значно поповнюватися складовими західноєвропейської воїнської культури. Особливо тут треба відзначити Данила Галицького (1201–1264), котрий намагався перетворити Галичину в європейське королівство¹⁷. Сам Данило Галицький вже у дитинстві добре володів мечем. Коли бояри хотіли розлучити його з матір’ю і один боярин узяв його коня за повід, він скористався своїми навичками володіти цією зброєю. У Галицько-Волинському літописі у рік 1208 про це говориться:

«Данило ж, який став княжити в Галичі, був такий малий, що й матері своєї не впізнав. А коли минув час, то галичани вигнали Данилову матір із Галича. Данило ж не хотів залишити матір свою і плакав за нею, ся дитина. Але, приїхавши, Олександр, тивун шумський, узяв [коня] за повід, і він [Данило], видобувши меч, ударив його, та рубнув коня його під ним. Тоді мати, взявши меч із рук

¹⁶ Даркевич В. П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX–XVI вв. – Москва: Наука, 1988. – С. 101.

¹⁷ Зазначимо, що саме за його правління надзвичайно поширився і став візитною картою князя так званий «руський бій» – тактика першого сильного удару, завдяки якому можна було знищити за один раз основні ворожі сили. Ось як це описується у Галицько-Волинському літописі: «І коли побачив Данило, що ляхи кріпко ідуть на Василька, “керліш” співаючи, [і] сильним голосом ревли у військо їх, коли ж побачив Данило зблизка битву Ростиславову і Філю [воєводу угорського], що стояв у задньому полку із хоругвою [і] казав: “Руси скорі є на битву, але вистіймо перед натиском їх, бо вони не видержують довгий час у січі”, – бог, однак, не послухав нахваляння його, – [то] рушив на нього Данило зі [стольником] Яковом Марковичем і з [боярином] Шелвом. Шелв тоді був збитий [списом], а Данила [Філя] схопив. Він вирвався з рук його і виїхав із битви, але, побачивши угрина, що йшов на поміч Філі, списом збив його, і [спис], загнаний в нього, зламався, [а] він упав [з коня] і спустив дух. А об того гордого Філю Лев, ся дитина, зламав списа свого. І знову Данило скоро прийшов на нього [Філю], і розтросив військо його, і хоругов його роздер напіл. Побачивши ж це, Ростислав побіг, і повернули угри навітікача». (Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро, 1989.)

[і] умовивши його [Данила], залишила [сина свого] в Галичі, а сама пішла в Белз, лишивши його в невірних галичан за порадою Володислава [Кормильчича]. Вона бо хотіла княжити сама, і король [Андрій], довідавшись про вигнання її, пожалкував».

Доречно зазначити, що в Галицькій землі почало організуватися рицарство за західноєвропейськими зразками. Так, літопис повідомляє, що краківський князь Болеслав Кучерявий (1125–1173), покликаний у 1149 р. на допомогу кн. Ізяславом Мстиславичем, посьвячував українську молодь у рицарі: «А на другий день виступив Ізяслав із Володимира і звідти рушив до Луцька, а прийшовши до Луцька, він пробув тут три дні. І тут Болеслав оперезав мечем багатьох боярських синів»¹⁸ (переклад Л. Махновця¹⁹). Оперезати мечем, тут – возвести в рицарі – західноєвропейський звичай приймання в ряди рицарства.

Саме у ці часи і в деяких інших українських землях набувають поширення рицарські турніри та ігрища. Так, наприклад, перша згадка про такі ігрища воїнів відноситься до 1150 р., коли київський князь Ізяслав (пр. 1097–1154), святкуючи перемогу, влаштував великий бенкет і воєнні ігрища для угорських військ: «Тоді й угри на фарах і на конях грали на Ярославовому дворі, велика сила; кияни ж дивувалися числу угрів і їхній вправності і коням їхнім». Князь Василько, Данилів брат, для розваги якось у 1230 році почав турнір з угорським боярином: «Добув меча свого, граючи на службу королевого, а той ухопив щит граючи». Напередодні славної битви під Ярославом у 1245 р. під час подібного турніру з угрином Воршем вивихнув плече претендент на галицький престол князь Ростислав: «І вигорджувався він, і затіяв гру перед городом, і зітнувся він з [рицарем] Воршем. І впав під ним кінь, і вивихнув він плече, і не на добро прилучилось йому [це] знамення»²⁰.

Після падіння Галицької держави західноукраїнські землі підпадають під вплив Великого князівства Литовського. У роки цього періоду (1320–1501) українці отримали можливість відносно

¹⁸ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 237.

¹⁹ У перекладі Галицько-Волинського літопису Теофіля Коструби цей уривок читається трохи інакше: «Тут Болеслав пасував мечем багато боярських синів» (Галицько-Волинський літопис / Пер. Теофіль Коструба. – Львів: Видавець Іван Тиктор, 1936. – Ч. I. – С. 52.).

²⁰ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 402.

спокійно розбудовувати своє життя²¹. На основі так званих «служивих людей» починає формуватися власне українське дворянство, або шляхта, і військова справа набуває ще більш професійного характеру. Військова служба для більшості шляхти була професійною справою. Як відзначає білоруський дослідник А. Шамак: «Кожен шляхтич в обов'язковому порядку з'являється на службу тільки верхи на коні і з певним озброєнням. Статут 1526 р. фіксує головну зброю, з якою повинен прийти шляхтич у військо: це "панцир, шолом, спис з прапором, меч, кінь добрий"»²².

Враховуючи, що військові діяння велися ледве не щороку, потрапити у бойову ситуацію міг кожний шляхтич, причому в будь-який несподіваний для нього момент. Це відбулося у побуті й особистому житті шляхтича: лише добра воїнсько-фізична підготовка давала шанси на виживання. Тому, як свідчать історичні джерела, така підготовка шляхетської молоді починалася з дитинства, і головну перевагу тут віддавали різноманітним вправам, іграм та змаганням: «Хлопчики з дитинства вчилися їздити верхи, фехтувати, стріляти з лука, плавати. Біг, верхогони так само були обов'язковими елементами їхньої фізичної підготовки»²³.

Історія донесла до нас згадки про вельми популярні змагання за часів Великого князівства Литовського. Так, наприклад, серед молодого рицарства поширеними були нічні скачки на конях на дис-

²¹ Велике князівство Литовське займало величезну територію, 90 відсотків якої складали східнослов'янські землі. Економіка та культура цих земель була значно вищою рівня, ніж литовська. Як стверджують історики, місцеве населення прихильно поставилося до входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. Це можна пояснити тією політикою, що її провадили литовські князі на завойованих землях, яка була більш прийнятною для українців, ніж ненависне монголо-татарське панування. Литовці намагались якнайменше вносити змін у місцеві традиції. "Ми старини не рушасмо, а новини не вводимо" – за таким правилом вони порядкували на українських землях. Литовські князі до кінця XIV ст. не порушували суспільно-політичного ладу. Було збережено давній поділ на удільні князівства, що користувалися доволі широкою автономією. Місцеві князі ставали васалами або нових удільних князів, або Великого литовського князя на основі договорів або присяжних грамот, за якими вони повинні були вірно служити сюзерену, сплачувати щорічну данину, брати участь у воєнних походах. Великий литовський князь визначав зовнішню політику держави, не втручаючись у внутрішнє життя удільних князівств. Така позиція литовських князів цілком влаштувала місцеву феодалну знать. До того ж литовська держава повела енергійну боротьбу із золотоординським пануванням на українських землях. Це також схилило на бік Великого князівства Литовського місцевий люд.

²² Шамак А. Фізична культура на Беларусі (ад старажытнасці да пачатку XX ст.): Вучэб. дапам.– Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1999. – С. 29.

²³ Шамак А. Фізичная культура на Беларусі (ад старажытнасці да пачатку XX ст.): Вучэб. дапам.– Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1999. – С. 30.

танцію до 20 кілометрів по пересіченій місцевості: «Таку дистанцію неможливо було виграти, коли скакати на одному коні, тому вершники в поводи за собою вели декілька запасних коней. Вони на ходу перескакували з одного коня на другого, щоб не втратити і хвилини часу»²⁴.

Великою популярністю користуються змагання стрільців, і не лише серед вояків, а й городян. Відомо, що у Львові в 1445 році було засноване Стрілецьке товариство, котре щороку влаштовувало змагання зі стрільби: «Стрільці цілили по когутиках, встановлених на жердках. Тих, хто не влучав, чекало покарання, а хто збив когута з жердки, отримував приз і почесне знання “курячого короля”»²⁵.

Продовжують улаштовуватися також рицарські турніри та ігрища. Їх описи збереглися у Кракові, Вільні, Несвіжі та інших містах²⁶. Зрештою, необхідно зазначити, що подібні ігрища продовжували існувати в деяких містах і в пізніші часи. Так, наприклад, зберігся опис таких змагань, котрі відбулися у Львові 1622 року. Дані про ці змагання, посилаючись на праці інших дослідників, наводить Т. Календрок у своїй книзі «Загадки козацьких характерників». Протиємо невеликий уривок з цієї книги:

«У перший день змагуни стріляли в ціль, билися на списках, на повному галопі хапали шапки з землі. Призом для переможця був майстерно відполірований шолом і панцир. Наступного дня вояки повинні були стинати голови живим гусакам, почепленим на шнурку (Б. Зиморович²⁷ уточнює, що це робилось на повному скаку), а також відрубувати голови телятам за одним змахом. Призами переможцям були телячі туші. У наступні дні відбувалися змагання зі стрибків у довжину: треба було перескочити спеціально викопаний на Ринку рів у вісім ліктів завширшки; також збройні відділи продемонстрували штурм імпровізованого замку»²⁸.

Як бачимо, військова підготовка тодішньої шляхти, а також міщан була на досить високому рівні, і цьому сприяли саме різноманітні ігри та змагання.

²⁴ Шамак А. Фізичная культура на Беларусі (ад старажытнасці да пачатку XX ст.): Вучэб. дапам.— Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1999. — С. 30.

²⁵ Календрок Т. Загадки козацьких характерників. — Львів: ЛА «Піраміда», 2006. — С. 8.

²⁶ Бохан Ю. М. Падрыхтоўка да вайны і ваенныя практыкаванні ваяроў Вялікага княства Літоўскага ў XV–XVI ст. // Традыцыйная фізічная культура беларусаў: Гісторыя, тэорыя, практыка. Матэрыялы II Рэспубліканскай канферэнцыі па праблемах традыцыйнай фізічнай культуры беларусаў 15-16 красавіка. — Мінськ, 1999.

²⁷ Бартоломей Зиморович (Озимок) (1597–1677) — класик старопольскай літаратуры.

²⁸ Календрок Т. Загадки козацьких характерників. — Львів: ЛА «Піраміда», 2006. — С. 8.

Приблизно у XV столітті складається оригінальна і доволі ефективна традиція воїнсько-фізичного виховання карпатських опришків. Як відомо, саме з цього часу й починається рух карпатських опришків, хоча деякі історики вказують на те, що опришківство було й раніше – у XIII–XIV ст. Але як би там не було, широкого розвитку воно набуло у XVI столітті і в першій половині XVII століття, зокрема в період визвольної війни в Україні 1648–1657 рр. Перші документальні відомості про термін «опришок» дослідники відносять до XVI століття, де він зустрічається в документах краківського міського суду 1529–1550 рр. Відомо, що в 1648 році опришки здобули королівський замок в Новотанці – липень 1648 – Санацький замок. Опришки брали участь у повстанні під керівництвом Височака, а в 1653 році під керівництвом Харочка загін опришків допомагав військові Тимоша Хмельницького у Молдавії. Історичні документи свідчать про те, що карпатські опришки виступали не лише проти своїх гнобителів-шляхтичів, орендарів, але й спільно з селянами вели боротьбу проти турецьких і татарських загарбників.

Первісними і головними складовими воїнсько-фізичного виховання опришків є різноманітні ігри та змагання горців Карпат. Відомо, що на дозвіллі опришки влаштовували змагання, ігри, а також танці з топірцем²⁹, мечем, ножом або без зброї, сходячись для цього на свій власний чи громадський «ігрєц» (відкрите місце, майдан на вершечку гори)³⁰.

У різних районах, де діяли опришки, фундаментом цієї системи стають місцеві гуцульські, бойківські, лемківські компоненти традиційної змагально-ігрової культури. До складу цих ігор та змагань входили різноманітні ігри з метанням, бігом, ігри на рівновагу, перетягування, традиційні єдиноборства, а також вправи, змагання, ігри та випробування з різною холодною зброєю, де перевага віддавалася бойовим палицям, ножу й улюбленій зброї горців – топірцю (в різних місцевостях його називали по-своєму: бартка, балта, келеп, келеф).

²⁹ Під час танців та ігор учасники імітували топірцем справжні удари, пересування з ударами одним, а то і двома топірцями – по одному в кожній руці. З топірцями також бігали, стрибали, робили оригінальні кроки, звичайні присядки, присядки з підсічкою топірцем попід ногами під час стрибка, присядки з винесенням рук назад, присядки з різноманітними стрибками, виконували танець «повзунець», оберти тощо. При цьому топірці тримали у найрізноманітніших положеннях.

³⁰ Гнатюк В. Народні оповідання про опришків // Етнографічний збірник. – Львів, 1910. – Т. XXVI.

Причому це не був якийсь вінегрет з ігор, вправ та змагань, присмачений місцевими традиціями, а чітко розроблена й відшліфована часом та досвідом окремих видатних ватажків система воїнсько-фізичної підготовки, що її місцева змагально-ігрова традиція постійно підтримувала і посилювала. Це не лише наша думка, до подібних висновків дійшли й інші дослідники. Так, наприклад, Я. Тимчак у своїй дисертації на тему «Військово-фізична підготовка в Україні (IX–XVIII ст.)» зазначає: «Встановлено, що під час утворення та організації опришківських загонів використовувалися такі елементи народної педагогіки, як відбір на основі випробування, навчання військовому ремеслу і його подальше вдосконалення. Виявлено, що воїнсько-фізичній підготовці карпатських опришків сприяли засоби народної фізичної культури, зокрема такі, як бойові танці (аркан та інші), ігри військового спрямування (гра “забивання сокири”) тощо. Зроблено висновок, що в процесі воїнсько-фізичної підготовки опришків реалізувалися і своєрідна психофізична підготовка»³¹.

Опришківство було справжньою школою бойового мистецтва для карпатських юнаків. Відомо, що в часи опришківського руху рідко хто з гуцульських і бойківських «газд» не бував (принаймні тимчасово) в опришках. Лише після цієї школи можна було розраховувати на загальну повагу і на особисте щастя. Недаремно дівчата запитували у батьків своїх наречених: «А чи вмє володіти топірцем і чи був в опришках?»³² Те саме запитували прямо у наречених, які повинні були надати свідків того, що вони, тобто наречені, в опришках насправді побували.

Для того щоб стати опришком (так само як і парубком), треба було пройти відповідні ініціально-посвячувальні обряди, коли обов'язково відбувалася перевірка на витривалість, силу, а також на володіння холодною зброєю, передусім – топірцем. Так, у деяких місцевостях, щоб стати опришком, кандидат повинен був перед усіма присутніми одним ударом перерубати топірцем товсту гілку дерева. В одному з випробувань парубок-«легінь» повинен був якнайміцніше загнати свій топірець у дерево. Зворотною стороною цього випробування був другий іспит – треба було витягнути топірець, забитий в дерево, одним з поважаних опришків. Саме цього вимагав

³¹ Тимчак Я. В. Військово-фізична підготовка в Україні (IX–XVIII ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з фізичного виховання і спорту. – Луцьк, 1998. – С. 12.

³² Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 185.

від молодих кандидатів Олекса Довбуш (1700–1745) – керівник опришківського руху в 30–40-х роках XVIII ст. в Карпатах. Він одним ударом так загавляв топірець у дерево, що й декілька молодиків разом не могли його витягнути. Існує також легенда про затятий Довбушем топірець у залізний хрест³³.

Ще один іспит, що йому Довбуш приділяв особливу увагу, полягав у тому, що хлопець – кандидат в опришки – клав руку на ковбицю, а сам Довбуш чи хтось з його ватажків, які досконало володіли зброєю, швидко і щосили бив топірцем неначе по руці цього хлопця – просто біля долоні. Того, хто не витримував і відсмикував руку, у загін не брали:

«А останнє випробування було на сміливість. Клади палець на ковбицю, казав Довбуш, і замахувався топірцем, ніби хоче відрубати. Хто відхапував руку, того проганяв, а хто не боявся, того брав до себе»³⁴.

Різноманітні удари топірцем відпрацьовували на дереві – на стовбурі, на гілках, а то і на листі (відрубували кінчик листка). Били, стоячи на місці, в русі, у стрибку. Один з іспитів легіня, котрий хотів стати опришком, полягав у тому, що кандидат мав високо підстрибнути, пострілом з пістолета знести верхівку деревця, а барткою в іншій руці знести верхівку іншого деревця – і все це водночас, в одному стрибку. Деколи змагалися за те, щоб відрубати найвищу гілку або зрубати якнайбільше гілок за один стрибок.

Доволі цікавими були силові вправи-змагання. Так, в одній із них двоє парубків ставали навпроти, опустивши кожен свій топірець обушком донизу мало не до землі. Потім схрещували топірці біля обухів і, долаючи опір супротивника, намагалися по дузі вбік підняти кожен свій топірець догори аж до рівня голови (за домовленості це змагання могло доповнюватися захватом топірця однією або обома руками). В іншому варіанті учасники поєдинку, навпаки, спочатку схрещували свої сокирки над головами, а потім намагалися прихилити зброю суперника до землі.

Деяке місце в системі воїнсько-фізичної підготовки опришків відводилося вправам з тягарями, що ними найчастіше виступали каміння і дерев'яні колоди. У переказі «Як Довбуш набирав хлопців»³⁵,

³³ Ходили опришки: Збірник. – Ужгород: Карпати, 1983. – С. 258.

³⁴ Ходили опришки: Збірник. – Ужгород: Карпати, 1983. – С. 158.

³⁵ Як зазначає Степан Мишанич: «Народні перекази, легенди, ліро-епічні пісні й особливо коломийки про опришків виникали відразу після оспівуваних у них подій. Складали їх часом самі опришки. А коли взяти до уваги, що опришківство в народі було настільки популярним, що “кожний майже молодий парубок ішов на якийсь час

записаному І. Сеньку у с. Келечені Міжгірського р-ну, розповідається, що Довбуш давав хлопцям випробування, в якому «треба було підняти колоду від землі. А вона така, що чоловік її не обійме»³⁶. В іншому іспиті важкий мішок «потрібно було винести на полонину без відпочинку»³⁷.

Велике прикладне значення різноманітні вправи, ігри та змагання мали в добу Козаччини (XVI–XVIII ст.). Клаудіус Рондо у своєму «Донесенні лорду Гаррінгтону про запорожців» зазначав, що «до звання лицаря допускаються в їхньому товаристві лише люди дуже сильні й добре збудовані»³⁸.

З перших років свого існування Запорізька Січ майже безперервно вела важку збройну боротьбу із загарбниками. Такі умови спричинилися до того, що козацтво виробило доволі ефективну систему військово-фізичної підготовки воїнів, основним джерелом якої стали традиційні українські ігри, передусім військового спрямування.

Воїнська підготовка у запорозьких козаків була особистою справою кожного козака зокрема, проте, як зазначає Я. Тимчак, «суворо контрольованою з боку козацької старшини»³⁹. До професійних інституцій військово-фізичної підготовки віднесено також козацькі школи. Це, зокрема, січова і «старшинська» школи. Одним із провідних завдань цих шкіл було навчання та підготовка молоді до військової справи, а також підготовка військових кадрів – козацької старшини. Виховання в козацьких школах провадилося у ході різноманітних ігор та змагань, а також спеціалізованих вправ, що сприяли майстерності у володінні своїм тілом, зброєю, а також гартували волю і характер юних.

Окрім цих шкіл, у козаків існував ще один, давніший спосіб збереження військових традицій, що його дослідники умовно на-

в опришки», то можемо з певністю твердити, що фольклор про опришків творили якнайширші народні маси. Переходячи з уст в уста, народні оповіді, пісні-хроніки про опришків протягом століть видозмінювались, розширювались жанрово, ідейно-тематично, про що зокрема свідчать численні анахронізми». (Мишанич С. Спільні риси сербського епосу про Старину Новака та опришківського фольклору про Олексу Довбуша // Збірник Матице српске за славистику. – Нови Сад, 4, 1973. – С. 29–45.)

³⁶ Ходили опришки: Збірник. – Ужгород: Карпати, 1983. – С. 157–158.

³⁷ Ходили опришки: Збірник. – Ужгород: Карпати, 1983. – С. 159.

³⁸ Рондо Клаудіус. Донесение лорду Гаррингтону о запорожцах // Киевская старина. – Киев, 1884. – № 11. – С. 446.

³⁹ Тимчак Я. В. Військово-фізична підготовка в Україні (IX–XVIII ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з фізичного виховання і спорту. – Луцьк, 1998. На відміну від запорожців, реєстрове козацтво відбувало систематичну муштру, так звану «регулу», мало однакові зброю та однострої.

зивають «школою джур». Як зазначає Я. Тимчак, «якщо січова та старшинська школи були формальними інституціями у Запорізькій Січі, то “школа джур” функціонувала як неформальний спосіб передачі знань, військового досвіду та особливостей воїнсько-фізичної підготовки козаків»⁴⁰. За висновками вказаного вище вченого «школа джур» у системі воїнсько-фізичної підготовки XVI–XVIII ст. «посідала те місце, що його у IX–XIV ст. займала інституція “наставництва”». Козацька “школа джур”, по суті, “виросла” з цієї інституції, була однією з її широких, масових форм»⁴¹.

Воїнсько-фізична підготовка молоді та дорослих у запорозьких козаків не мала чіткої уніфікації та відрізнялася своєю різноманітністю в різні періоди існування Січі. Але при цьому були і постійні неодмінні складові цієї системи. Так, великою популярністю у козаків упродовж усієї доби Козаччини користувалися кінні ігри та змагання. А. Кащенко (1858–1921) у своїй книзі «Славне Військо Запорозьке» описує, як козаки влаштовували собі дозвілля: «Після сніданку всяк брався до свого діла: хто латав собі одяг або правив взуття, а хто йшов до Дніпра прати свою сорочку, а вона в нього була єдина – випере її в річці, обсушить на сонці та й зодягає знову. Інші козаки поралися біля своєї зброї або лагодили військові човни. А чимало запорожців, побравши з табуна своїх коней, виїздили за січові окопи на герць. Найбільше тут старалася запорозька молодь. Юнаки виробляли на конях усілякі витівки: розігнавши коня, ставали ногами на кульбаку; підкидали догори шапку і влучали в неї кулею з рушниці; перестрибували кінями рівчакки й тини; вибігали верхом на крутобокі могили тощо, а далі кидалися один з одним рубатися шаблями “до першої крові”».

Дивитися герці виходили із Січі мало не всі вільні од праці козаки, і як тільки забачать, було, що в одного з тих, що билися на герці, кров, то зараз же тих бійців розводили, щоб часом у запалі вони не завдали один одному важких поранень»⁴².

Практично кожен козак був вправним вершником, що й не дивно, бо важливість кінноти як військової сили було досить значним. А. Скальковський свого часу зазначав, що молодиків вчили на коні

⁴⁰ Тимчак Я. В. Військово-фізична підготовка в Україні (IX–XVIII ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з фізичного виховання і спорту. – Луцьк, 1998.

⁴¹ Тимчак Я. В. Військово-фізична підготовка в Україні (IX–XVIII ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з фізичного виховання і спорту. – Луцьк, 1998.

⁴² Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991.

“реп’яхом” сидіти⁴³. А таке вміння, як приручити дикого коня, – було необхідним елементом підготовки запорожця. За народними переказами, перш ніж прийняти хлопця на Січ, його обов’язково перевіряли на вміння триматися на коні, причому незвичним чином, сівши на необ’їждженого коня обличчям до хвоста: «... піймають дикого лошака і велють сідате без сідла, без уздечки, лицем до хвоста. Хто проскоче степ і вернеться здоровим, той і козак»⁴⁴.

Досить цікавими та оригінальними були вправи вершників, що сприяли розвиткові сили, точності та швидкості ударів шаблею, а також інші способи випробування та демонстрування удару. Під час тренувань і показового джигітування козаки рубали лозу, зв’язки хмизу або снопи з очерету, кололи мішки з соломою, а також тренувалися на спеціальних глиняних та дерев’яних “бабах”, одягнутих у панцирі й шоломи, зняті з убитих ворогів. Після знищення Січі ці та інші ігри, вправи та змагання продовжували зберігатися у кубанців та інших козаків, котрі проживають за межами України. Ось лише один із описів, що дає можливість мати конкретніші уявлення про козацьке гарцювання:

«Після завершення скачок починалися змагання козаків у рубанні шаблями і володінні пікою. Для цього ставили декілька перешкод (бар’єрів) і декілька солом’яних опудал, призначених для рубання. Робили всього 2-3 доріжки. Козаки, стартуючи по цих доріжках, повинні були пройти всі перешкоди і на повному скаку пікою вразити опудало. Потім, розвернувшись, знову проходили цю саму дистанцію і рубали шаблями лозу, що знаходилася по обидва боки доріжки. Для виконання цієї вправи відводилося не більше трьох хвилин, і переможцем вважався той, хто перший прийде до фінішу, зрубає найбільше лози і вразить опудало. <...> Слідом за рубанням йшло джигітування. <...> На повному кар’єрі (алюрі) вироблялися запаморочливі трюки. За 3-4 хвилини козак, тримаючись за сідло, повинен 5-6 разів зіскочити з коня і, немов гумовий м’яч, ударившись ногами об землю, знову опинитися на коні; скакали сидячи спиною до руху коня, далі йшли більш складні номери: скачка “на ногах”, “на голові”, “лежачи”...»⁴⁵

⁴³ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Ч. 1. – Одеса, 1846. – С. 318.

⁴⁴ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославине 1875–1905 гг. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1911. – С. 40-41. На думку В. Галушка, такий ритуальний іспит дійсно міг мати місце, і наводить факти, які підтверджують його думку. Див: Балушок В. Г. Обряди ініціації українців та давніх слов’ян. – Львів – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 64.

⁴⁵ Кузнецов В. А. Образ жизни как фактор формирования патриотического сознания

Важливе місце у практиці воїнсько-фізичної підготовки мали тренування і змагання зі стрільби із лука та вогнепальної зброї. Цінні відомості про це поміщені в записках зарубіжних письменників, мандрівників і політичних діячів XVI–XVII ст., котрі писали про козаків. Добрим прикладом цього може бути «Повідомлення про походження і звичай козаків», що належить перу Альберто Віміна, відшукане в рукописах феррарської бібліотеки проф. Д. Ферраро і видане у 1890 р. в малому числі екземплярів (*Relatione dell' origine e dei costumi dei cosacchi fatta l'anno 1656 da Alberto Vimina, ambasciatore della Republica di Venecia, e pubblicata dal Prof. G. Ferraro. Reggio nell' Emilia, 1890 (in-8 c. 23):*

«Козаки <...> розважаються лише танцями, полюванням і стрільбою з лука чи рушниці: мені доводилося бачити, як вони при цьому кулею гасять свічку, відсікаючи нагар, що можна подумати, що це зроблено за допомогою щипців» (переклад Н. Молчановського)⁴⁶.

Великою повагою у запорізьких козаків користувався кулачний бій. Князь, інженер-поручик С. Мишецький, який з 1736 по 1740 р. перебував на Січі, згадував: «Є ще в них такий звичай, що в Недільні дні і свята Господні, звечора, відбувається між ними прежорстокий багатолюдний кулачний бій, діляться на курені, на верхні і нижні; з цього кулачного бою виникають у них великі бійки і бувають смертельні вбивства»⁴⁷. Цю саму тезу підтверджувала і відомий український історик Олександра Єфименко: «Дуже поважалася у них сила, і вони думають, що для їхнього куреня велика честь, якщо на кулачному бою їм вдасться побити інший курінь. Коли не було війни, козаки постійно розважалися в свята кулачними боями. Почнуть діло жартома, сили пробують, а закінчується часто тим, що інколи славного молодця як мертвого додому тягнуть. Буває і так, що все військо, всі 38 куренів, розділяться на два табори, в одному верхні, в іншому нижні курені, і почалася веремія»⁴⁸.

Після зруйнування Січі традиція козацьких кулачних боїв тривалий час продовжувала жити на Кубані й на Дону, щоправда, набувши деяких своїх відмінних рис. Ось що про них пише етнограф

военно-служилого сословия // Вестник Челябинского университета. Серия: История. 2002. – № 2 (14). – С. 41.

⁴⁶ Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Богдане Хмельницком (пер. Н. В. Молчановского) // Киевская старина. – № 1. – 1900.

⁴⁷ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. – Киев; Москва: Евролинц, 2003. – С. 52–53.

⁴⁸ Цит. за: Завацький В. І., Цюсь А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Козацькі забави: Навч. посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – С. 27–28.

І. Мельникова у своєму дослідженні духовної культури козаків Ставропольського краю:

«Крім того, улюбленим заняттям у час розваг були кулачні бої. Козак – це, крім іншого, ще й особливий характер. Він не відступає і не поступається противникові. У часи, коли не було воєнних дій, козаки любили порозважатися грою – кулачним боєм. Такі розваги влаштовувалися передусім під час Різдвяних свят.

Для традиційного бою станиця ділилася на дві половини. Центром бою були ті самі “кути”, де збирався хоровод. Першими вступали в бій підлітки. У разі явної переваги сил однієї зі сторін до них на підмогу проходило двоє-троє трохи старших, а потім і дорослі козаки.

На кулачних боях дотримувалися здавна встановлені моральні правила: не бити з тилу, не бити сидячого або лежачого, не зводити рахунки після закінчення бою. Далі гравці з жартами-приповідками розповідали одне одному, хто кому “підніс тютю”, тобто завдав гарного удару. Багато учасників поверталися із серйозними травмами»⁴⁹.

Не можемо обійти боком і деяку любов козаків до вправ та змагань з тягарями і «на силу». Дехто з козаків завдяки пристрасті й досягненням у цій справі отримали своє друге прізвище. Яскравим прикладом цього є козацький отаман Іван Підкова (?–1578). О. Рігельман (1720–1789) у своїй праці «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» пише стосовно останнього: «... названий цим прізвищем тому, що він нібито був настільки сильним, що міг руками ламати кінські підкови, так про нього, між іншим, у малоросійській літописній записці розповідається. За славу і таку силу його козаки, після гетьмана свого Богданка, у 1577 році обрали собі гетьманом...»⁵⁰ Німець Л. Мюллер, який служив королю Стефанові Баторію, також з симпатією описує козаків: «Цей Підкова, – пише Мюллер, – був видатний муж і володів незвичайною силою. Оскільки він гнув руками кінську підкову з такою ж легкістю, як розривають шматок паперу, козаки на кордоні обрали його своїм начальником, і він невтомно дошкуляв туркам»⁵¹. За підписом під

⁴⁹ Мельникова И. И. Духовная культура Ставрополя XIX–XX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (на примере фольклорных традиций). – Ставрополь, 2003. – С. 133-134.

⁵⁰ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – Київ: Либідь, 1994. – С. 60-61.

⁵¹ Див.: Müller L. Kurze und wahrhafte Beschreibung welcher massen dieser jetzt regierungen König in Polen Stephanus... – Frankfurt 1585.

єдиним збереженим у польському альбомі початку XVII ст. портретом Підкови він «був такий сильний, що не лише ламав підкови, а й таляри, а коли увіткнув таляр у дерев'яну стіну, то його треба було вирубувати. Узнявши за заднє колесо, він зупинив повіз, запряжений шестериком коней. Дишель ламав об коліно. Узнявши зубами бочівку меду, перекинув її через голову. Узнявши в руки волячий ріг, пробив ним ворота».

Зі зникненням Січі традиції фізичного і воїнського виховання продовжували зберігатися в народному середовищі, яке й до доби Козаччини не було до цього байдужим. Не варто забувати, що переважну більшість запорізького воїнства, а також повстанців – гайдамаків і опришків – складали прості українські селяни. Для ефективного виховання воїнів і поповнення ними рядів активних захисників інтересів українського народу, необхідний був постійний воїнсько-фізичний вишкіл. На визначених етапах української історії селянство значною мірою брало на себе ці функції. Як зазначають дослідники, народна фізична культура, крім інших соціальних функцій, у першу чергу виконувала функцію воїнсько-фізичної підготовки. Із раннього віку виховання юнаків орієнтувалося на виховання у них тих морально-психічних та фізичних якостей, які були необхідні військовій справі. Домінуючу роль у системі фізичної культури відіграє національний ідеал захисника рідної землі.

Усе це сприяло набагато швидшій підготовці вправного воїна, оскільки, хлопця, який потрапляв у загони повстанців, на Січ і т. п., не треба було готувати, як кажуть, з нуля. Це підтверджують дослідження сучасних учених і прихильників традиційних воїнських мистецтв. Крім того, цінні відомості про засоби і форми воїнсько-фізичного виховання українського народу вміщені у записках зарубіжних письменників і мандрівників XVI–XVII ст. Так, наприклад, сирійський мандрівник Павло Алепський, подорожуючи в ті часи разом зі своїм батьком антиохтським патріархом Макарієм Україною, так сформулював побут українського народу того часу: «Вони від дитинства вчаться їздити верхи, стріляти з рушниць і луків та бути відважними».

Нерідко функції вчителя-наставника у воїнсько-фізичній підготовці брали на себе діди й батьки. За словами вищезгаданого Павла Алепського, коли юнак досягав повноліття, «... батько садовив його на коня, давав йому в руки лук і стріли – наказуючи синам при цьому: “Віднині здобувай собі харч цим знаряддям, як знаєш”»⁵².

⁵² Сірополько С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – С. 5–9.

Серед різних форм соціалізації молоді, тобто залучення її до життєвих норм і цінностей, наймасовішими і дуже ефективними за своїм виховним та навикоформуючим впливом, були «парубоцькі громади» – своєрідні об'єднання неодружених юнаків, на чолі з «отаманом». Найважливішою соціальною функцією цих молодіжних громад була організація молоді з метою духовного, морального і тілесного виховання.

Здебільшого у невеликих поселеннях була одна така громада, а у великих – декілька, в окремих частинах, кутках села. Вони влаштовували зібрання молоді – «вулиці», «вечорниці», «грища» і т. п. Чільне місце на цих молодіжних гуляннях посідали різноманітні засоби української народної фізичної культури і воїнсько-фізичного виховання: ігри, забави, танці, змагання тощо. Так, наприклад, відбувалися змагання з боротьби, перетягування з палкою, шворкою, а також «хлопці влаштовували між собою змагання з піднімання тягарів або стільця за одну ніжку...»⁵³ Значне місце посідали ігри та змагання з бігу. Для прикладу наведемо одну із таких ігор «у перегони» із записів професора Степана Килимника, яка складала частину Великодніх ігор:

«Гурт хлопців вибирає “Березу” (розпорядника). “Береза” вишиковує їх по два, пара за парою. Помічник “берези” стає на верстуву від згуртованих хлопців. “Береза” подає першій двійці команду: “Перша пара, біжить – раз-два-три!” І перша пара біжить, з них кожний намагається опередити свого компаньйона. Першому, що пробіг верстуву, помічник “берези” доручає “жезло” (паличку), як першенство. Потім ця пара на команду помічника “берези” біжить назад. Коли один і той же добіг перший, він одержує від свого компаньйона писанку. Далі біжать інші пари, також по черзі.

Коли вже йшли в перегони всі, тоді вишиковуються по три, по чотири й біжать уже більшими гуртами. Парубка, що переміг краще всіх, – несуть деяку відстань на руках та качають на руках на знак пошани й чести»⁵⁴.

У деяких селах члени парубоцьких громад неодмінно брали участь у верхогонах. Так, у Катеринославській губернії, на місцях колишніх Вольностей Запорізьких, за свідченням Івана Манжури (1851–1893), тривалий час зберігалася традиція проводити кінні

⁵³ Балушок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 101.

⁵⁴ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 145.

змагання під час деяких свят, наприклад, на Різдво. Право змагатися мали лише дорослі хлопці⁵⁵.

Прийом до парубочої громади вимагав від кандидатів пройти через деякі випробування. В. Балущок зазначає: «Відносно юнаків у традиційному суспільстві при цьому великого значення надавалося фізичним та моральним випробуванням, а в побудованому на суспільному поділі праці – особливої важливості набуває ще й перевірка професійних знань і навичок. Тому звичай прийому до парубочьких громад в Україні включали випробування сили, спритності, сміливості і т. п.»⁵⁶.

Випробування мали різний характер. Так, у деяких місцевостях кандидат повинен був «лізти на високий стовп»⁵⁷. У Ліському повіті зустрічалося випробування, у якому претендент на звання парубка повинен був пронести важкий мішок, наповнений землею, на визначену дистанцію. В одному із буковинських – перестрибнути через корову, не зачепившись за нею навіть пальцем⁵⁸. У с. Мохната Житомирської області, згідно з польовими записами В. Балущка: «Посилали також влаштувати бійку з парубками сусіднього села»⁵⁹.

⁵⁵ Манжура И. Крещенские скачки в Екатеринославской губернии // Киевская старина. – 1891. – Т. IX. – С. 486–490. Проте верхогони були популярними й серед одружених чоловіків. Марко Кропивницький (1840–1910) в своїй автобіографії розповідає про верхогони у Єлисаветграді, на Георгіївськiм ярмарку, в яких брав участь його батько: «Бувши вже економом, заклався батько з товаришем, теж економом, коня на коня, що хто перший доскаче від мосту до ярмарку, той бере коня з сідлом і вуздечкою. Це було у Єлисаветграді, на Георгіївськiм ярмарку. Пустились бігти, але на перехресній вулиці несподівано з'явилась валка чумаків і перегородила шлях. Батько вже попередив товариша на півконя, а той спересердя ударив батькового коня нагаєм, і кінь перескочив через віз та й вскочив в двері аптеки. Двері були скляні, і батько ввіз їх на собі в аптеку. Тоді ще не було протоколів, та й Єлисаветград був воєнним городом, і такий вчинок лічився за удаль, а не за порушення тишини й споко́йствія; знайшлися приятелі і помирили закладчиків, которі заплатили аптекарєві 25 рублів за поламані двері та постановили ящик пива. На другий день випередки таки здійснилися, тільки інші, на стовповому шляху. Батько скакав трійкою з кучером, маючи в бричці десять пудів покупок, а товариш верхи. Умова була така, що батько од'їде дві верстви, махне біля верстового стовпа шапкою і тоді починаються випередки. Скакати мусили до шести верстов. Хто попередить, той бере коня».

⁵⁶ Балущок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 84–85.

⁵⁷ Балущок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 85.

⁵⁸ Архів автора.

⁵⁹ Балущок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 85.

До випробувань кандидати готувалися самі чи у громадах, нагадуючи парубочі: «В багатьох місцевостях України, наприклад, на Поліссі, Полтавщині відзначено існування особливих громад підпарубчаків, більш-менш оформлених по типу справжньої парубочької громади. Такі підпарубочькі громади влаштовували спільні зібрання й ігри, ходили на вечурки (вечорниці), які організовувалися паралельно існуючими громадами старших...»⁶⁰

«Пройшовши період підпарубочства, хлопець підходив до етапу випробувань, що закінчувалися посвяченням його в парубки – повноправні члени молодіжної громади. Вік посвячуваних істотно різнився по регіонах і залежно від фізичного розвитку хлопця, але в цілому колювався від 15 – до 19 років»⁶¹. У деяких селах, при потребі, прийом до громади міг відбутися й раніше. Так, один із наших респондентів розповідав, що його тата прийняли до громади в 13 років (на початку ХХ ст.), а причиною цього стали традиційні кулачні бої: «Наші мали битися з сусідськими (парубоча громада другої половини села. – **Авт.**). Тих було більше, аніж наших, тому, щоб бути на рівних з ними, наші прийняли до себе кількох хлопців, які ще віком не вийшли, але виділялися серед своїх одноліток ростом і силою...»⁶²

А тим часом, народна ігрова культура і традиційні засоби воїнсько-фізичного виховання продовжують існувати і набувати нових форм і в містах. У другій половині ХІХ ст. у західних регіонах України традиції збройної боротьби за свою державну незалежність продовжують існувати у військових формуваннях, створених під час «весни народів» 1848–1849 рр. Великого значення традиційним іграм у воїнсько-фізичному вихованні надавали у так званому «Академічному легіоні» – збройному студентському формуванні, що брало участь у революції 1848–1849 в Австрії.

Щоправда, українці у цей час змогли створити такі гвардії лише в кількох містах, де кількісно переважало українське населення, а саме: у Стрию, Жовкві, Бережанах, Тернополі та Яворові. Трохи згодом, наприкінці 1848 р., австрійський уряд організував спеціальну селянську оборону на галицькому Підкарпатті, що мала на меті не допустити мадярських повстанців до Галичини і яка налічувала лише в одному Станіславському окрузі майже 18000 осіб. У 1849 р.

⁶⁰ Балушок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 82.

⁶¹ Балушок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 84.

⁶² Архів автора.

було створено добровольчий батальйон руських гірських стрільців у кількості 1400 осіб, що також призначався для боротьби проти угорської революції⁶³. Усі ці формування завдяки галицькій інтелігенції мали український характер: народний одяг⁶⁴, українські відзнаки, пісні й навіть спеціально створений Михайлом Коссаком своєрідний статут – «Випис руководства до вправ для стражи народной»⁶⁵.

Державно-політичні суперечності, які склалися наприкінці XIX – напочатку XX ст. між європейськими країнами, насамперед між Росією й Австро-Угорщиною, та їх можливі наслідки, українці західних областей, власне, їхні передові кола, розуміли. Вони усвідомлювали, що для реальної підтримки своїх національних прагнень треба буде виступити в майбутньому конфлікті окремою військовою силою. Тому створюють різні за структурою і численністю організації, метою яких є патріотичне та військо-фізичне виховання молоді. Ґрунт, що на ньому західне українство почало усвідомлювати необхідність власної військової сили, став спортивний рух у формі сокільсько-січових товариств. Перше товариство «Сокіл» було засноване в селі Купчинцях на Тернопільщині у 1891 р. заходом Костя Жмура та Павла Думки, а в лютому 1894 р. за ініціативою інженера Василя Нагірного воно постало й у Львові. Першу «Січ» створив відомий український громадський діяч, адвокат з Коломиї Кирило Трильовський у селі Завалля на Станіславщині у 1900 р. напередодні дня св. Юрія, опікуна війства⁶⁶.

Об'єднуючи здебільшого молодь, українські «Соколи» й, особливо, «Січі» захоплювали її козацьким романтизмом, а масові гімнастичні вправи і муштра на зразок військової, величні маніфестації, походи та паради, виховання почуття суспільного обов'язку – створювали сприятливу атмосферу для зародження військового руху. «Січі» вже самою своєю назвою, назвою своїх старшин (отаман, осавул, кошовий, хорунжий), козацькими піснями, звичаями і символікою – зв'язували перервану нитку з українською минувиною, мостили шлях ідеї відродження українського війська та гуртували для цього кадри: «Не випадково в секретному донесенні російського

⁶³ Лазарович М. «Гей, ви, стрільці січовії...» Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки. – Тернопіль: Джура, 2004.

⁶⁴ Зазначимо, що до 1910 р. (до заведення січового однострою) кожен січовик одягав народну ношу своєї місцевості.

⁶⁵ Див.: Випись зь руководства до вправы для стражи народной // Додаток до «Зори Галицкой». – Львов, 1848. – № 25.

⁶⁶ Щоправда, була й раніша спроба К. Трильовського створення «Січі» у 1899 р. у с. Усте Снятинського повіту над Прутом. Але вона зазнала невдачі.

жандармського управління від 23 квітня 1915 р. підкреслювалося, що основною метою «Січей» та «Соколів» було “служити підготовкою кадрів Українського війська, що повинно було рано чи пізно виступити в боротьбі за самостійність”»⁶⁷.

Саме у середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у «Січах» і «Соколах», зародилася думка про збройне виборення власної державності. Зародившись, ця думка починає шукати форм свого вияву, бо рамки січово-сокільських товариств стали для неї тісними. Так, спочатку в Львові, а згодом і в інших галицьких містах постали перші українські таємні організації. Їхнім завданням було військове виховання і навчання молоді як необхідної передумови для створення власного війська. Найбільший вплив серед них мали товариства «Пласт» та «Мазепинський курс мілітарний». Судячи з газет початку XX ст., члени січових та інших організацій практикували різноманітні вправи з дерев'яними палицями, а також топірцями. В органі галицьких поміщиків «Газеті народовій» того часу читаємо: «... недалеко від Заболотова хлопці збираються ночами і вправляються сокирами»⁶⁸.

1 січня 1903 р. засновано першу «Січ» на Гуцульщині у селищі Жаб'є (нині селище Верховина). «Січі» відігравали виняткову роль у піднесенні освітнього рівня гуцулів, формуванні патріотизму і військово-фізичній підготовці населення. Коли у Великодній понеділок 1904 р. січовий отаман Юрій Соломійчук-Юзенчук прибув на перші загальні збори «Січі» в Ясенові Горішнім, а по зборах вийшов на двір, то вгору піднялося до 150 рук з гуцульськими пістолями⁶⁹.

У 1903 р. в містечку Кіцмань з ініціативи Сильвестра Кричевського (1871–1918) та Остапа Поповича (1883–1916) заснована перша «Січ» на Буковині. Того самого року в містечку Вашківці заснована друга буковинська «Січ», а наступного року й у Чернівцях.

Перший український таємний військовий гурток «Пласт» виник при філії української Академічної гімназії у Львові в 1911 р. з ідейно підготовленого гуртка учнів середніх шкіл та кількох студентів університету. Його засновниками були студенти Іван Чмола та Петро Франко. Це була «мішана (хлоп'ячо-дівоча) пластова організація...

⁶⁷ Лазарович М. «Гей, ви, стрільці січовії...» Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки. – Тернопіль: Джура, 2004.

⁶⁸ Якимович Б. «Гей “Січ” іде, красен мак цвіте...» – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – С. 22.

⁶⁹ Якимович Б. «Гей “Січ” іде, красен мак цвіте...» – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – С. 19.

– яка, за словами Олени Степанів, – вела більше військову, як пластову роботу, бо крім в'язання вузлів, пластового ходу, сигналізації, училися ми стріляти з бравнінга...»⁷⁰

У 1912 р. фактично започатковується стрілецький рух. 15 грудня на засіданні так званої «Запорізької Ради» «Сокола-Батька», яку очолював відомий педагог Іван Боберський (1873–1947)⁷¹, було вирішено закладати стрілецькі організації. У той самий день на студентській нараді у львівському товаристві техніків «Основа» постановили розпочати військове навчання серед української молоді⁷².

Праця у напрямку воїнсько-фізичного виховання українського народу в Західній Україні продовжувалася майже до Другої світової війни. В архівах зберігається безліч документів, які свідчать про активну фізичну і воїнсько-фізичну підготовку молоді у різних організаціях. Так, наприклад, у Північній Буковині у румунських рапортах початку 1930-х років повідомлялося, «що вони (“Січі”) не мають іншої мети, як фізичний розвиток та виховання української молоді, яка в необхідний момент стане важливою складовою в рядах УВО (Українська військова організація. – **Авт.**), будучи військово вишколеною, навченою і озброєною»⁷³.

У східних регіонах України численні народні ігри у цей період продовжували користуватися популярністю, зберігаючи при цьому свій воїнсько-фізичний зміст. В одній зі своїх праць на це зауважує відомий харківський дослідник Кость Черемський. Він пише: «Серед народних забав, що культивувалися серед парубочих і чоловічих громад, для нас особливу цікавість становлять мілітарно спрямовані ігри, прикладні бої і дужання. Як зазначають етнографи, включно до середини ХХ ст. по багатьох Слобідських поселеннях зберігалося безліч військових і гуртових ігор для дітей, парубоцтва та одружених чоловіків: “У війну”, “У короля”, “Взяти фортецю”, “Похід на Крим”, “У козаків та розбійників”, “У козаків та татар”, “На Січі”, “Командні схованки”, “Кужмірки”, “Перетягування линви”, “Запо-

⁷⁰ Степанів О. Напередодні великих подій. Власні переживання й думки, 1912–1914. – Львів: Червона калина, 1930. – С. 9.

⁷¹ І. Боберський активно проявив себе у видавничій справі. Власним коштом він опублікував перші підручники гімнастичних вправ, спортивних ігор: «Забави й ігри рухові» (1904–1905), «Копаний м'яч» (1906). «Значення руханкових товариств» (1909) та ін.

⁷² Лазарович М. «Гей, ви, стрільці січовії...» Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки. – Тернопіль: Джура, 2004.

⁷³ Мандрик М. Український націоналістичний рух 1920–30-х рр. на Північній Буковині у світлі румунських архівних документів // Український визвольний рух. Збірник 3. – Львів, 2004. – С. 89.

рожець на Січі”, “Чорний лицар”, “Мур”, безліч видів дужань тощо. Великим успіхом користувалися і перегони на конях, а серед дітей – жартівлива “верхова їзда” на свинях. До речі, змагання “свинячих кавалерій” були поширені на Харківщині до кінця XX ст., а деінде побувають серед сільського юнацтва і досі⁷⁴.

У наші дні традиційні народні українські ігри якоюсь мірою продовжують існувати в традиційному сільському громадстві, але функцію воїнсько-фізичного виховання вони втратили. Як засіб воїнсько-фізичної підготовки традиційна ігрова культура нині використовується тільки в деяких організаціях, передусім, там, де практикують українські бойові мистецтва⁷⁵. До таких можемо віднести «Спас», «Бойовий гопак», «Рукопаш гопак», «Триглав», «Хрест», «Сварга», «Козацька вежа», «Кострубець» та інші⁷⁶.

У деяких із них ігри є одним із основних засобів навчання бойовому мистецтву. Так, наприклад, згідно з даними Першого віце-президента Всеукраїнської федерації «Спас» О. Корнієнка, авторською навчальною програмою для дитячо-юнацьких спортивних шкіл з українського національного бойового мистецтва «Спас» (затверджена 27 квітня 1998 року, автор – О. Л. Притула) зазначено, що для груп початкової підготовки приблизний обсяг тренувальних і змагальних навантажень складає 282 години в перший рік навчання та 376 годин у другий рік навчання. З них, відповідно, 100 годин і 120 годин відведено для занять спортивними й рухливими іграми⁷⁷. Як зазначає вищезгаданий О. Корнієнко, особливості рукопашу «Спас» «передбачають широке застосування в підготовці молодих спортсменів спеціалізованих ігрових засобів навчання, що дозволяє моделювати різноманітні типи і нетипові ситуації, що виникають під час ведення змагального поєдинку, знаходити правильні, іноді нестандартні рішення, підтримувати та розвивати у спортсменів інтерес саме до змагальної практики⁷⁸.

⁷⁴ Черемський К. Український рукопаш // www.cym.com.ua/html/rukopash.html

⁷⁵ Хоча немало випадків, коли традиційні українські ігри активно використовуються і популяризуються прихильниками численних в Україні шкіл і секцій східних бойових мистецтв.

⁷⁶ Див.: Пилат В. С. Бойовий гопак. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1999; Величків М., Мартинюк Л. Український рукопаш гопак: Навчальний посібник. – Львів: Ліга-Прес, 2003; Притула О. Українське бойове мистецтво “Спас”. – Запоріжжя: Видавничий центр “Запорозький Спас”, 2000.

⁷⁷ Корнієнко О. Ігрові форми та засоби навчання в підготовці бійців початкового рівня в українському рукопаші «Спас»//<http://spas.net.ua/index.inc.php?section=statti>

⁷⁸ Корнієнко О. Ігрові форми та засоби навчання в підготовці бійців початкового рівня в українському рукопаші «Спас»//<http://spas.net.ua/index.inc.php?section=statti>

Ігри «у війну»

Упродовж усієї історії свого існування у всіх слов'янських народів, у тому числі в українців, у традиційній ігровій культурі чимале місце посідає таке явище, як ігри «у війну»¹. Ще у недалекому минулому було б важко знайти чоловіка, котрий би у спогадах про своє дитинство забув згадати про участь в цих і подібних до них іграх. І це не дивно. Ігри «у війну» були неодмінною частиною дитячого та юнацького, а трошки далі у минуле, й дорослого життя майже кожної людини чоловічої статі. Без цих ігор не можливо було уявити дитяче дозвілля, деякі календарні свята тощо.

Особливо у козачого стану ігри у війну знаходилися у числі перших за списком ігор, з допомогою котрих малих козачат привчали до майбутньої військової служби. Вони були своєрідною школою, де козачата знайомилися з можливим сценарієм реальних битв і програвали можливі екстремальні ситуації, з якими стикалися їхні діди й батьки під час воєнних походів. Таким чином вони вже з дитинства готували себе до майбутніх реальних походів і кривавих сутичок з ворогом. В. Кузнєцов у своєму дослідженні «Спосіб життя як чинник формування патріотичної свідомості військово-служилого стану» стосовно того зазначає:

«Соціалізація дітей-козачат проходила передусім у вигляді імітації діяльності дорослих через дитячі ігри. Наприклад, найменші діти грали в “конячку”. Будь-який таловий (тальовий) прут з листям на кінці “служує” конячкою; а для того щоб прут був “подібний” на коня, підрізали його верхній кінець і вершки на два (кутом) загинали донизу, на зразок гачка, притягнутого мотузкою до тулуба, і кінь “готовий з головою і з хвостом”. Через плече дитини висів на мотузці вербовий короткий прутик, який зображує шаблю, а в руці – довгий сухий прут – це піка, а разом з ним короткий – нагайка, без якої ні один хлопчисько не поїде. У такому вигляді, вдаючи себе заправськими козаками, козачата гуртом і поодиноці “роз’їджають” по вулиці. П’яти-шестирічні козачата безстрашно скакали вулицями і брали участь у “дитячих маневрах”: різних воєнних вправах (за прикладом дорослих) та іграх, серед яких на першому місці була взяття “городка”, що влаштовувалася влітку з очерету, а взимку зі снігу. Дорослі козаки ставилися до дитячих ігор серйозно, заохочували їх проведення, вважаючи ігри необхідним елементом навчання і виховання козака. Хлопчики ділилися на партії, з яких одна обороняла, а друга

¹ Додаткову інформацію про ігри у війну в українців та інших східнослов'янських народів можна знайти в книзі автора: Воинские традиции народов Евразии. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2002. – С. 64–67.

пішки чи на конях ходила на приступ і намагалася заволодіти городком з допомогою різних хитрощів або відкритою силою. Далі переможці з відкритими “прапорами і полоненими”, під звуки музики із дудок, сковорідок, тазів, трещеток поверталися у фортецю чи селище, де старі або станичні отамани, які стежили за дитячими іграми, нагороджували тих, котрі відзначилися, подарунками, а решті, і “переможцям”, і “переможеним”, давали ласощі»².

За своїм походженням і призначенням ігри «у війну» доволі багатофункціональні. Відомий російський етнограф, дослідник східнослов'янських рукописних традицій Б. Горбунов на матеріалах експедицій у Рязанський край Росії (де, до речі, проживає бязько 15,5 тис. українців) і аналізі численних письмових джерел зазначає:

«Як ми уявляємо, традиційна гра у “війну” тривалий час мала на меті військове навчання простолюдинів. Водночас, враховуючи початкове приурочення цієї гри до календарних дат зимового і весняно-літнього циклів, можна передбачити, що в далекому минулому воно виконувало і певні обрядові функції, що знаходилися в руслі традиційних поглядів давніх слов'ян, згідно з яким пролиття крові в бойових іграх під час весняно-літніх свят посилювало родючість землі.

Поряд з цим гра “у війну” була просто розвагою. Як зазначав М. Бахтін, гра на народному святі “виводила” за межі звичайної життєвої колії, звільняла від законів і правил життя, на місце життєвої умовності ставила іншу, більш стиснуту, веселу і полегшену умовність. Цікавим з огляду на це є висловлювання Ф. Достоевського: “Гра у війну <...> – це та сама <...> потреба мистецтва, що зароджується в юній душі, і ці ігри іноді навіть створюються складніше, ніж вистава у театрі, тільки відмінність у тому, що в театр їздять подивитися на акторів, а тут молодь сама актори”»³.

Характерною рисою ігор «у війну», на що звертають увагу й інші дослідники, є те, що їхні сценарій і зміст змальовує дуже далекі, не зовсім далекі або теперішні сучасні події вітчизняної військової історії, котрі мають безпосередній стосунок і важливе значення для всього народу і країни в цілому, чи для будь-якої одної окремої частини етносу чи території країни. Так, наприклад, в уральських козаків гра «Іканці» (рос. «в Иканцы») «відтворює відомий бій, у котрому

² Кузнецов В. А. Образ жизни как фактор формирования патриотического сознания военно-служилого сословия // Вестник Челябинского университета. Серия: История. – 2002. – № 2 (14). – С. 39.

³ Горбунов Б. В. Игра «в войну» в народной традиции (по материалам Рязанского края) // Живая Старина. Журнал о русском фольклоре и традиционной культуре. – Москва, 1996. – № 4 (12). – С. 12.

загинуло багато козаків; тому ще у 1872 р. публіка, налічуючи серед вбитих своїх рідних війська (всього брало участь 300 чоловіків) ділилися на дві партії, причім одна із них рядилася “кокандцями”. Два штурми завжди відбивалися, у третьому брали участь обидві партії; закінчувався бій взяттям фортеці, угощенням та утіхами»⁴. У значної частини українців і росіян, а також у деяких інших народів, які в минулому були частиною всім відомої держави, «в часи Кримської війни 1853–1856 рр. і одразу після неї гру частенько називали “в Севастополь”, після закінчення Кавказької війни – “в Шаміля”, після революції та громадянської війни – в «червоних і білих» (рос. «красных и белых»). – **Авт.**). Суперники називалися в часи Кавказької війни “русскімі” й “чеченцями”, у період російсько-японської війни 1904–1905 рр. – “русскімі” та “японцями”, в Першу світову війну – “русскімі” й “німцями” і т. п. Нерідко хід гри ґрунтувався на якомусь конкретному епізоді воєнних дій – обороні Севастополя, Порт-Артура, Сталінграда»⁵. У кубанських козаків в часи Кавказької війни, коли їм часто доводилося стикатися в битвах з чеченцями, і саму гру у війну стали називати «в чеченців»: «У воєнний час, коли горські племена хвилювали козацькі станиці, гра в “чеченцы” була в широкому вжитку і велась, як військова вправа майбутніх козаків-воїнів; керівниками гри були службові козаки зі своїми командами»⁶.

Аналогічна ситуація характерна, наприклад, і для сусідніх молдован, що бачимо в працях дослідників традиційних народних молдавських ігор: «... більшість народних ігор носить прикладний характер, відображає тему боротьби молдовського народу проти місцевих та іноземних поневолювачів. <...> До цієї різноманітності можна віднести: «хайдукул» – “гайдук”, “де-а оастя” – “у військо”, “асалтул четецій” – “захист фортеці”»⁷.

Нині, у вік телевізорів та комп’ютерів, ситуація з іграми «у війну» набула й деяких інших форм. Досить часто ігри жодним чином не пов’язані з фактичними чи додуманими реальними подіями з іс-

⁴ Игры народов СССР. Сборник материалов. Сост. В. Н. Всеволодский-Гернгросс, В. С. Ковалева, Е. И. Степанова. – Москва; Ленинград, 1933. – С. XXXIV.

⁵ Горбунов Б. В. Игра «в войну» в народной традиции (по материалам Рязанского края) // Живая Старина. Журнал о русском фольклоре и традиционной культуре. – Москва, 1996. – № 4 (12). – С. 11.

⁶ Покровский Е. А. Детские игры преимущественно русские. (В связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной.) – Москва: Карцев А. А., 1887. – С. 368.

⁷ Макаренко Л. Ф., Гимп А. Д. Молдавские народные игры как средство коммунистического воспитания // Спортивные и подвижные игры в современном физкультурном движении. Материалы научно-практической конференции, посвященной 70-летию образования БССР и Компартии Белоруссии. – Минск, 1989. – С. 35-36.

торії народу, країни або якоїсь окремої місцевості чи локальної групи етносу, їхній сценарій і зміст відбиває те, що придумала і відобразила у фільмах якась людина або група людей. При цьому, необхідно відзначити, людей вихованих зовсім на інших культурних цінностях. Так, наприклад, після перегляду фільмів про північноамериканських індіанців за участю Гойко Мітіча в іграх «у війну» гравці почали ділитися на «індіанців» та «ковбоїв». З початком Перебудови – середина 1980-х років і наступні – відзначаються напливом бойовиків з участю майстрів східних бойових мистецтв як-от: Брюс Лі, Само Хун, Чак Норіс і т. д.; «воювати» між собою стали «кунфуїсти» і «каратисти», «якудза» і «ніндзя» тощо.

Загалом гра «у війну» являє собою змагання – протиборство двох партій – команд, кожна з яких могла складатися з хлопців чи парубків однієї вулиці, кутка села, парубочої громади чи, як це деколи бувало, за соціальним походженням. Протиборство це могло відбуватися у найрізноманітніших формах. Так, наприклад, у деяких місцевостях Прикарпаття, Донеччини, Галичини і Поділля, а також у кубанських козаків були відомі варіанти гри, у яких протиборство нагадувало справжні битви, коли «війська» йшли один супротив іншої врукопаш, використовуючи різноманітну бутафорську зброю. Цією зброєю могло бути різне дрюччя у звичайному вигляді чи обробленому: палка – шабля, меч і т. д. Ось як описує ігри козачат Донського війська знавець козацького життя К. Абаза: «Часом все хлопчаче населення Черкаська виступало за місто, де, поділившись на дві партії, будували городки з очерету... З паперовими стягами і хлопавками, верхи на паличках, противники сходилися, висилали стрільців чи наїзників – і, нападаючи, билися з таким азартом, що не жаліли носів; рубалися луб'яними шаблями, кололися очеретяними піками, відбивали стяги, хапали полонених. Переможці під музику з дудок і гребінців, з трещетками або тазами поверталися урочисто в місто; позаду, сором'язливо опустивши голови і заливаючись слізьми, йшли полонені. Старі, сидючи за бесідою біля рундуків, милувалися внуками, які проходили повз; сам отаман, піднявшись з місця, пропускав повз себе дрібноту, прихвалюючи хоробрих»⁸.

На Буковині деколи билися дерев'яними ножами, парубки на Гуцульщині – дерев'яними топірцями. У багатьох іграх «зброя» не використовувалася, билися за правилами бою навкулачки (напри-

⁸ Абаза К. К. Казаки. Донцы, уральцы, кубанцы, терцы: Очерки из истории и стародавнего казачьего быта в общедоступном изложении для чтения в войсках, семье и школе. – Спб., 1898. – С. 27-28.

клад, на Київщині), традиційної народної боротьби (Вінниччина, Буковина і т. д.) чи голіруч будь-яким іншим способом. Результатом рукопашного бою як з бутафорською зброєю, так і голіруч, у багатьох варіантах гри мали бути «полонені» й «убиті вороги».

У багатьох іграх протиборство велося на дистанції: партії-супротивники закидали одна одну сніжками, грудками землі. Для прикладу згадаймо всім відому гру «в сніжки», яку багато хто з дослідників народної ігрової культури відносить також і до вояцьких вправ. Як зауважив відомий естонський педагог А. Тійк, «гра в сніжки (сніжний бій) – наймужніша із зимових ігор хлопчаків»⁹.

У найвідомішому варіанті гра «в сніжки» являє собою протиборство двох команд, кожна з яких, «обстрілюючи» суперника, намагається витіснити його з місця «битви». У деяких наших місцевостях цей «обстріл» поєднувався з боєм «урукопаш, «навукачки», з паличним боєм, з традиційною боротьбою тощо. Ось цікава згадка з огляду на це: «Як сніг випаде, то “воювалися” сніжками. Оце йдемо з школи, вийдемо на “Карлашову леваду”, і я, було, кричу до хлопців: “Даваймо воюватися сніжками!” – “Давай, – кажуть хлопці, – тільки вперед сніжки зробимо!” Поділилось на два гурти, наробимо сніжків і як почнемо ними битися – аж курява йде! А тоді збіжимося і борюкаємося на снігу. А мороз – аж тріщить! Проте ми не чуємо його: у нас чуби мокрі»¹⁰.

У деяких місцевостях, наприклад, на Львівщині і Буковині, існував варіант гри «в сніжки», де брали участь тільки двоє чоловік («сам на сам»). Там же існувала і гра, коли один з учасників повинен був ухилятися від «обстрілу» двох-трьох суперників, і протягом гри під «обстріл» ставали по чергово всі її учасники. Вигравав, зрозуміло, той, хто найменше «отримав сніжків».

У деяких селах українців-верховинців – як ігрову зброю використовували саморобні луки, які, до речі, тривалий час можна було спостерігати й в обрядових діяннях. Відомі випадки, коли стрільба велася так званими «пукалками». Діти Нової Водолаги (розташована в долині річки Вільховатка, басейн Сіверського Дінця) робили «пукалки» з бузини: «Кулі (пробки) виготовляли із коріння сітняги (росе на болоті, в річці). Зі стовбура бузини виймали серцевину. Вставляли туди по 2 пробки. Дули так, щоб стрельнуло»¹¹.

⁹ Тійк А. М. Зимние народные игры эстонцев // Советская педагогика и школа. – Т. XII: Из истории народного образования Прибалтики. – Тарту, 1977. – С. 172.

¹⁰ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Оберіг, 1991. – Т. 1. – С. 60.

¹¹ Традиції // <http://www.vodolaga.com.ua/index.html>

До вказаної зброї можна докласти й різні металки, наприклад, металку з паска (праща, пращиця; у лемків «проца» – «праща, ручний пристрій для метання каміння на далеку відстань»¹²) і металку з прута. В першому випадку металкою був звичайний пасок-ремін, який беруть за обидва кінці: «На зігнутій частинці кладуть звичайний камінчик. Розмахнувши ременем, кінець без пряжки з кулака випускають, і камінь летить вдалину. Таку саму металку роблять із мотузки, лише зі шкіри пришивають гніздо на камінь»¹³.

У другому випадку особливі кулі (зелені бульби-плоди, дрібна картоплина, яблуко-дичка тощо) метали прутом або гнучкою хворостиною (бук, швигалка, лозина і т. д.), наприклад, з ліщини, граба чи іншого дерева. Деколи, щоб хворостина була міцніша, тонший кінець її надламують або надрізують сантиметрів на 10. Кулі «набивають на кінець бука, і, розмахуючись, кидають»¹⁴. Досить часто прутиком метали кульки, зроблені з глини, які також настромлюють на тоненький кінчик лозини.

Ціллю таких ігор, як і в багатьох інших варіантах гри «у війну», була якась умовна територія чи наперед вибудована «фортеця». Це є найголовнішою умовою гри «у війну» з окресленим протиборством. Майже завжди на ігровому просторі є «своя» і «чужа» території, які інколи мали визначену назву, наприклад: «гора» і «низина», «город» і «поле» і т. д. Як зазначає Н. Аксьонова у своїй праці «Терміни “город” і “поле” в ігровій практиці Слобожан кінця XIX – початку XX ст. у зв’язку з реконструкцією давніх міфологічних уявлень», «в іграх “городом”, зазвичай, називається будь-який окреслений (навіть умовно) простір, плаский майданчик круглої або прямокутної форми певних розмірів. Цей майданчик мав чітко визначені кордони, які утворювали лінії або рівчак. “Поле” називається ігровий простір, розташований за межами “города”. Інколи він також окреслювався, але здебільшого маркувався лише його кордон з “городком”»¹⁵.

¹² Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок. – Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. – С. 261.

¹³ Іванюк М. Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вижниця, 1994. – С. 28.

¹⁴ Іванюк М. Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вижниця, 1994. – С. 28.

¹⁵ Аксьонова Н. Терміни “город” і “поле” в ігровій практиці Слобожан кінця XIX – початку XX ст. у зв’язку з реконструкцією давніх міфологічних уявлень // Народна творчість та етнографія. – Київ. – 2005. – № 6. – С. 81. На думку Н. Аксьонової, «сама ігрова лексика підтверджує стан “городян” як тих, хто знаходиться в горі чи на горі. Адже виграш передається висловом “отримати гору”, означає дістати бажане місце, яке тотожне горі=верху, а програш – “втратити верх”». (Аксьонова Н. Терміни “город” і “поле” в ігровій практиці Слобожан кінця XIX – початку XX ст. у зв’язку з реконструкцією давніх міфологічних уявлень // Народна творчість та етнографія. – Київ. – 2005. – № 6. – С. 81.)

Важливе місце у протиборстві партій відводилося гравцям, котрі брали на себе обов'язки керівника війська: «отаман», «командир», «кошовий» «король» і т. д. Обиралися ці «отамани» жеребкуванням, загальним голосуванням чи ними ставали переможці спеціально влаштованих для цього спортивних змагань, наприклад, у боротьбі, бігові наввипередки і т. д. У парубків, коли гра відбувалася між різними парубочими громадами, доволі часто отаманом ігрового війська автоматично ставав отаман тієї громади, до якої належали члени «війська».

Є гри, в яких особа отамана є найголовнішим персонажем гри, без нього не може бути і самої гри, а протиборство ведеться до тих пір, поки у нього є «військо» чи поки він не буде взятий у полон. Це може бути гуцульська гра «Король»: «Охочі гратися “Короля” діляться на дві половини, стають лавою одні проти других на віддалі 10–15 м і беруться за руки.

Хто першим згадає про гру “Король”, той стає “королем”.

Протилежна група питає:

– Королю, королю, буде війна?

– Ні, – відповідає король.

– Чому?

– Бо замало війська.

– Відбий собі.

Король розбігається на протилежну групу, яка тримається в ряду за витягнуті руки, вибирає, на свою думку, найслабше місце і своїм тілом намагається вдарити по руках так, щоб вони пустилися. Якщо це йому вдається, тоді менша частина цієї групи переходить до нього і стає в лави його “воїнів”.

За цей час група, що потерпіла у “війні”, обирає і собі “короля”.

Якщо першому “королеві” не вдалося відбити собі “воїнів”, то воїни його “скидають” і з-поміж себе вибирають іншого. Це саме роблять і у протилежній групі.

Новий “король” “войовничіший”, ніж попередні, але і йому не завжди вдається виграти “бій”. І якщо він повертається з “полоненими”, то йому кричать:

– Слава! Слава! Слава!

Гра триває до тих пір, поки в одній із груп не залишився “король” сам без “війська”.

У такому разі “короля” беруть у полон: зв'язують йому руки і відводять у кущі терну, глоду, ожинника, одне слово туди, де є колючки. Там він сидить до кінця другої гри, яка розпочалася після закінчення попередньої.

При “нападі” на протилежне “військо” правилами гри забороняється бити коліном або якимсь іншим предметом по руках тих, що тримаються. “Військо”, на яке біжить “король”, повинно стояти спокійно, не згинати витягнуті руки, не робити вихилів ногами, не вертати головою.

Гра триває доки цього хочуть всі учасники.

Граються діти молодшого і старшого віку»¹⁶.

У багатьох іграх «у війну» «отаман» мав бути за своїми фізичними якостями не зовсім звичайною людиною. Наприклад, у деяких варіантах гри він просто був зобов’язаний мати значний запас сили та навички боротьби або бою навкулачки, або бою на палицях, бо від цього залежав результат усієї гри, оскільки нерідко апофеозом всієї гри був поєдинок самих отаманів (як це нерідко бувало у справжніх війнах, наприклад, за часів Стародавньої України). До таких ігор можна віднести, наприклад, гру, записану в 1908 р. С. Килимником на Вінниччині з оповідань старенького дідуся Филимона Якушенецького:

«Парубки та молоді одружені чоловіки вибирають з-поміж себе двох отаманів. Отамани вимірюються, котрому командувати загonom першим, а котрому – другим. Потім поділяють молодечий гурт на “два війська” (загони). Участь у цій грі беруть від 20 й до 40, і більше учасників. Спочатку йде до лісу перший загін і розташовується так, щоб другий загін не помітив. За 40–50 хвилин йде до лісу другий загін. “Вояки” цього загону намагаються знайти “вояків” першого загону й захопити їх у полон. Вояки ж першого загону в свою чергу намагаються виловити у полон вояків другого загону. Взятий до полону вважається той, якого оточать два вояки противника. Два-три чи більше вояків вважаються взяті до полону, коли їх оточили вояки противника одним чи двома більше. І коли один загін, скажімо, полонив більшість “вояків” другого загону, то вважається, що другий загін програв війну. Тоді полонені вояки мусять на своїх плечах “везти” на певну відстань вояків-переможців.

Після цього гра закінчується так: виходять на герць отамани. І коли один отаман покладе другого “на лопатки”, то переможений отаман уже не може бути вдруге отаманом. Коли ж герць виходить “ні в чию”, тоді загони знову по-старому поділяються, отамани стають на своїх місцях. Отаман першого загону подає команду: “До бою!” Загони сходяться й боротьба проходить групова... Часто з “бою” ви-

¹⁶ Іванюк М. Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вишніва, 1994. – С. 29-30.

ходять з легким покаліченням – розбитим носом, підбитим оком чи чимось подібним. Але в цім бою, крім голих рук, не можна вживати нічого іншого»¹⁷.

Подібне ми зустрічаємо і за межами України: «Гра у війну в В'ятській губернії полягає в тому, що учасники діляться на дві партії, кожна обирає зі свого середовища ватажка, боротьба котрих і вирішує кінець війни, і переможені віддають пошану партії переможців»¹⁸.

В ігор «у війну» є доволі цікава особливість – інколи переможець протиборства був відомий ще до початку гри. Бувало, що «військо», яке складалося із дітей бідних селян, мало обов'язково стати переможеним командою дітей заможних селян, а у містах західних областей України соціальні умови вимагали майже завжди бути переможцем «військо» дітей шляхтичів.

Деколи про себе давало знати вікове диференціювання. Так, є факти, коли старші за віком хлопці били молодших після закінчення гри з тієї причини, що вони вже за своїм положенням просто були зобов'язані програти, а вони цього не зробили і тим самим виставили «справжніх парубків» дурнями перед усією сільською громадою, а що найголовніше, тепер над ними будуть глузувати дівчата. Щоправда, є згадки і про те, що інколи хто-небудь зі старших, як правило, тих, котрі мали славу сильної людини чи досвідченого забіяки, очолювали команду молодших за віком гравців, і тоді страх перед старшими притуплювся або зникав взагалі, а гра тривала з особливим азартом.

Іноді наперед переможеною ставала та з команд, котра називалася іменем, що в той час асоціювалося зі справжнім ворогом, ненависть до якого жила чи була ще живою в людських серцях. Так, один із наших респондентів згадував, як його та інших хлопчаків у 1947 році відлупцювали старші за віком парубки за те, що ті у грі «у війну», будучи «фашистами», отримали перемогу над «червоноармійцями». В одному із випадків гра «у війну» закінчилася жорстокою бійкою лише тому, що «турки» перемогли «козаків»: «Це як таке може бути, – казав один із учасників команди “козаків”, – щоб якісь там турки подолали козаків... За це ми їх набили. Забули, що козаки непереможні».

¹⁷ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 139-140.

¹⁸ Игры народов СССР. Сборник материалов. Сост. В. Н. Всеволодский-Гернгросс, В. С. Ковалева, Е. И. Степанова. – Москва; Ленинград, 1933. – С. XXI.

Зазначимо, що неписане правило, згідно з яким при визначеному поділі команд перевага наперед віддавалася одній із команд, що її програвш міг викликати негативний резонанс не лише у частини гравців, а й у спостерігачів за грою, деколи призводив до колізій. В історії гри «у війну» в Україні були часи, коли із-за відомих історичних і політичних обставин в одній частині країни ворогом для людей був той, який в іншій частині країни був своїм. Наприклад, у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. в іграх нерідко ділилися на «червоноармійців» і «бандерівців», при цьому в деяких місцевостях західних регіонів України «своїми» часто були «бандерівці», а у східних і південних регіонах перевага завжди мала бути на боці «червоноармійців». Один чоловік пригадував, як будучи ще малим переїхав з батьками з-під Самбора до Києва. На новому для себе місці, у грі «у війну», де між собою повинні були «воювати» саме «бандерівці» і «червоноармійці», при поділі на команди відразу викрикнув з відповідним коментарем: «Я за партизан!» А «партизанами» там, де він раніше жив, називали не радянські формування, котрі воювали з німецькими окупантами, а вояків Степана Бандери... Набили його так, що майже місяць не йшов з дому на вулицю, а батьки весь цей час навчали його хто є свій, а хто чужий.

В Україні також зафіксовані ігри «у війну», в яких до протиборства ворогуючих сторін докладалися інші елементи чи протиборству відводилося незначне місце, чи це протиборство було взагалі відсутнім. Основним (а деколи навіть єдиним) сюжетом цих ігор була так звана муштра: маніпуляції з бутафорською зброєю, марширування строем, подолання різних перешкод (стовбурів, ярків, огорожень тощо), стрільба чи її імітація і т. д. Так, ще у другій половині XIX ст. у деяких селах Галичини на Великдень розважали себе холостяжники – «ті, що побували – як пише А. Ванке – у війську»¹⁹. До 1898 року подібна гра, відома під назвою «Солдатики», влаштовувалася в Маяках Херсонської губернії: «Гравці поділяються на дві партії. Кожна партія робить невеликий земляний вал, стає за валом і звідти стріляє у протилежну партію, для чого застосовує очеретини, набиті порохом. Пострілявши трохи, співають пісні, марширують з дрюччям замість рушниць і прапором, потім знову стріляють»²⁰. У донських козаків майже аналогічно відбувалися ігри, відомі як «Шерміції»

¹⁹ Ванке А. Игры парней // Живая Старина. – 1892. – Вып. 1. – С. 93.

²⁰ П. П. Некоторые детские игры в Маяках Херсонской губернии (Материалы к изучению игр) // Киевская старина. – Т. 78. – Киев, 1902. – № 9. – С. 407.

(рос. «Шермиции»)²¹. Доволі цікаві факти про «Шерміції» козаків й такі ігри в інших місцевостях наводить уже згаданий Б. Горбунов: «У середині XIX ст. у с. Вновь-Юрмитское Камишловського повіту Пермської губернії в останній день Масляної дорослі хлопці (“холостяжники”) влаштовували гру “Бусари” (мабуть, викривлене гусари. — **Б. Горбунов**). У ході гри “командир-ісправник” віддавав команди, за якими “марширували, ставали рядами, ходили нога в ногу, лазили рачки, ходили по-гусячому (присідаючи) і інше”. Якщо хто-небудь із “бусарів” не виконував накази, того наказували джгутами і залишали потім “без угощення”. Ввечері між двома партіями “бусарів” влаштовувалося зразкове протиборство. Ще у 1920-і роки у селах Єндома та Шотова Гора Пінезького повіту на Зелені свята дві партії парубків вишиковувалися одна проти одної і співали:

Підійдемо, підійдемо
Під Новгород камінний,
Камінний, камінний.
Зарядимо, зарядимо
Старі пушки з порохом.
Рознесемо, рознесемо
Чудовну стінку камінну,
Камінну, камінну.

При останніх словах обидві партії кидалися назустріч одна одній і “сутикалися” врукопашну. <...>

Ще більшою мірою традиційні воїнські змагання, подібні до гри “у війну”, були поширені серед дорослих козаків. Так, у станиці Верхне-Курмоярская області війська Донського наприкінці XVIII ст. “у четвер на Масляну” всі козаки збиралися “на збір”, станичний отаман давав наказ, щоб “не було безчинства”, далі “станція поділялася на декілька компаній”, кожна із них “обирала собі ватажного отамана, двох суддів і квартирмейстера”, “у всяку компанію видавали знамена і хоругви”. Ці “компанії” “ходили пішки” вулицями станиці до неділі, при зустрічі “салютували і влаштовували зразкові бої, кидаючись одна на одну”. На закінчення всього у неділю ввечері влаштовували на станичному майдані загальний банкет, “потім знамена відносили до отаманського дому для здачі”. Подібні “ходіння з прапором” влаштовували і в інших донських станицях. У Тверській області в середині XIX ст. на Масляну в станиці Єкатериноградская збиралися козаки з дев’яти станиць і влаштовували гру, де одна партія

²¹ Кукушин В. С., Столяренко Л. Д. Этнопедагогика и этнопсихология. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. — С. 314-315.

на чолі з “комендантом” захищала стару Єкатериноградську фортецю, яка примикає із заходу до станиці, а друга – осаджала її. “Скільки хитрощів, скільки спритності виказувалося з обох сторін, – сповіщав очевидаць, – ворог підсилив центр піхоти спішеною кавалерією, вдарив із заходу з криком ура, під градом вистрілів вскочив на вал, оволодів переднім фасом... і комендант здався”. Після “битви” всі розмістились “на майдані біля полкового будинку” і почали бенкетувати»²².

Свої особливості має гуцульська гра «Гамбас»²³, що її в другій половині XIX ст. записав відомий чернівецький етнограф австрійського походження Ф. Кайндль: «У Великодні свята хлопці розважаються грою, яку вони називають «гамбас». Вона полягає в тому, що хлопці вишиковуються у довгий ланцюг, кожний учасник якого має завдання, незважаючи на найшвидші рухи, не виступати з ряду. Ватажок з легким ціпком або скрученою хустиною біжить швидко то вправо, то вліво так, що майже неможливо слідувати за ним, не покидаючи ряду. Того, хто виступив з нього, ватажок намагається вдарити; якщо йому не вдається, весь стрій розпускається, щоб за поданим знаком знову приступити до гри»²⁴.

До вказаних ігор можна віднести також доволі цікаву білоруську гру «Французи і білоруси» (біл. «Французы і беларусы»), що являє собою таке: «Креслять на землі дві рівні лінії, на відстані декілька кроків одна від одної. Місце поміж лініями називається “річкою” (біл. “ракой”). Кладуть поперек річки вузьку дошку або довгу колоду, що нагадує міст через річку. Всі гравці переходять через міст. Хто не втримає рівновагу і, переходячи через міст, ступить ногою на землю (“раку”), той вважається “французом”, котрий впав у річку, а хто перейде так, як треба, – “білорусом”. Потім “французи” втікають, а “білоруси” гонять їх, “виганяють геть” (біл. “виганяюць вон”) з Білорусії. “Французи” намагаються трохи відбігти, повернутися назад до “річки”, і тоді знову всі переходять через “міст” таким самим чином, поділившись на “французів” і “білорусів”»²⁵.

²² Горбунов Б. В. Игра «в войну» в народной традиции (по материалам Рязанского края) // Живая Старина. Журнал о русском фольклоре и традиционной культуре. – Москва. – 1996. – № 4 (12). – С. 12.

²³ Каландрук Т. зазначає, «що ця гра є надзвичайно подібною до військових вправ римських легіонерів та грецьких голплітів, метою яких було відпрацювання чіткості та узгодженості бойових дій в лаві». (Каландрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 243.)

²⁴ Кайндль Р. Ф. Гуцули: їхнє життя, звичаї та народні перекази. – 2-е вид. – Чернівці: Молодий буковинець, 2003. – С. 17.

²⁵ Гульні, забави, ігришчы / Склад. А. Ю. Лозка. – Мінск: Беларуская навука, 1996. – С. 310.

До білоруської гри «Французы і беларусы» подібна українська «Переправа через річку»: «Учасників парна кількість. На середині грища – “річка” (дві паралельні лінії, відстань між якими 10–20 кроків). На річці – “каміння” (невеличкі кола).

Гравці поділені на дві рівні громади й розміщені на березі. Стрибаючи по черзі з каменя на камінь, переправляються на протилежний бік. Хто впаде у воду, той “тоне”. Виграє та команда, більшість дітей якої переправилася успішно через річку.

На каміння дозволяється ставати лише однією ногою»²⁶.

²⁶ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надтир’я, 1994.

Єдиnobopcтвa зa спpощeними пpавилaми

З давніх-давен в українців, як і в інших численних народів світу, були поширені різноманітні види єдиноборств за спрощеними правилами, а також доволі цікаві та оригінальні дитячі ігрові борюкання. Загалом вони являють собою звичайні полегшені та спрощені єдиноборства, дужання, виключають важкі й травмонебезпечні технічні й тактичні дії, водночас, доповнені яким-небудь ігровим, а деколи й ритуально-обрядовим змістом. Щоправда, деколи трансформації чи спрощення не завжди призводили до полегшення, а навпаки до ускладнення. Прикладом цього є «боротьба навколішки» і «лежача боротьба», що про них ітиметься далі.

Незважаючи на свою умовну чи справжню простоту, єдиноборства за спрощеними правилами і дитячим ігровим борюканням упродовж усієї історії їх існування відводили дуже важливе місце у навчанні воїнським та бойовим мистецтвам, багато із них були обов'язковим елементом тренувального процесу борців, кулачних бійців тощо, на них зростали майбутні чемпіони і великі воїни. Це саме ми спостерігаємо і тепер, їх використовують для навчання традиційним і сучасним міжнародним видам боротьби, боксу, фехтуванню і навіть східним бойовим мистецтвам¹.

На Вінниччині, наприклад, побутує таке доволі цікаве змагання, коли один із суперників лягає на землю, а другий за допомогою особливого захвату намагається перешкодити йому підвестися. Потім вони міняються місцями, і так до трьох разів. Саме про цей спосіб згадував О. Мазур: «— А нумо, поміряймося зі мною, хочеш? У кого руки сильніші... — Першим опустився на землю я. Горбатюк ліг на мене, пропустив свої руки у мене під пахвами і з'єднав їх на шиї. Мое завдання полягало в тому, щоб підвестися із землі рачки, розірвавши захват Горбатюка. Це доволі важко було зробити, оскільки той, хто лягає згори, захоплює шию, як йому зручніше... Утретє Горбатюк захоплює мене. І втретє я знову розриваю захват...»² Ми маємо підставу гадати, що географія цього єдиноборства в минулому не була обмежена тільки, наприклад, Вінниччиною. Про подібне єдиноборство є згадки на Буковині: «Я не можу точно визначити, що саме це була за гра, мені років 7-8 було, коли я бачив, як в ню грали

¹ Дивіться, наприклад: Харлампиев А. А. Борьба самбо. — Издание 4-е, дополненное. — Москва: ФиС, 1959. — С. 42–46; Градополов К. В. Бокс. — Москва: ФиС, 1951. — С. 236–237; Крупник Е. Я. «Боевые слоны», или Игровой способ изучения приёмов самозащиты. Методическое пособие для преподавателей и спортсменов. — Москва, 1997. — 82 с.; Филимонов В. И., Нигмедзянов Р. А. Бокс, кикбоксинг, рукопашный бой (подготовка в контактных видах единоборств). — Москва: ИНСАН, 1999. — 416 с.

² Мазур А. Г. Путь борца. — Москва: Физкультура и спорт, 1959. — С. 27.

(1930-ті роки. – **Авт.**), але точно пам’ятаю, що один лягав лицем до землі, а другий робив все, щоб він не зміг встати». Крім того, ігрове єдиноборство подібне з попереднім, під назвою «Паднімацца» зафіксовано в Білорусі: «Один з «дужнікаў» (єдиноборець, силач, змагун. – **Авт.**) лягає лицем до землі, другий лягає йому на плечі і, просунувши руки між пахами лежачого, обхоплює його обіруч за шию («карк»), зчіпляючи при цьому руки. Тоді той, хто лежить знизу, повинен вставати. Коли він встає, верхній намагається гнути обіруч йому «карк» униз. При цьому слабший, а навіть і рівний за силою свого супротивника, не зможе піднятися, хіба матиме добре натренований міцний «карк»»³.

Оригінальне єдиноборство являє собою «лежача боротьба», або «боротьба лежача»: «Лягає два парубки головами один до одного, а навіть упираються головами. Кожний з них намагається зловити руку другого й зайняти місце поряд. Тоді проходить боротьба довга й важка – кожний з учасників хоче бути зверху, а другий намагається не допустити до цього, скидає свого змагуна. Десятки раз до знеможення перебувають то один, то другий зверху, аж покіль котрийсь з них остаточно знеможеться»⁴. В іншому варіанті «лежачої боротьби»: «Суперники лягають один біля одного так, щоб їхні пояси були на одному рівні, потім рукою, що знаходиться ближче до суперника, взаємно захоплюють один одного за пояс. Далі все як у звичайній боротьбі – кожен з гравців намагається опинитися зверху суперника, притиснути його спиною до землі і втримати в такому положенні декілька секунд».

Змагалися українські парубки і в такому єдиноборстві, як боротьба «навколішках». Про неї згадує Степан Килимник: «Проводиться лише між парубками, як звичайна боротьба – “покласти на лопатки”, з тою різницею, що на ноги не встають, а проводять боротьбу лише навколішки»⁵. Зазначимо, що цей вид єдиноборства за своєю тривалістю існування майже не поступається видам боротьби які ми, як правило, відносимо до загальноприйнятої звичайної боротьби. Раніше вона була відома багатьом народам, але з часом, змінених під тиском етичних і релігійних правил та норм, ставлення до позиції, коли людина стоїть на колінах, поступово зникла. Проте все ж

³ Гульні, забавы, ігрышчы / Склад. А. Ю. Лозка. – Мінск: Беларуская навука, 1996. – С. 344-345.

⁴ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 149.

⁵ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 148.

таки вона дожила до теперішніх часів і, окрім українців, зустрічається ще у деяких народів. Наприклад, у вірменів вона відома аж у трьох варіантах: «З використанням підніжок, зачепів (ногами. – **Авт.**) і т. д., без захоплювань ніг руками; з використанням підніжок, зачепів... захоплюваннями ніг руками; без використання підніжок, зачепів і т. д., і без захоплень ніг руками»⁶. У карачаєвців і балкарців боротьба навколішки також має кілька варіантів: «тобукъдан тутуу» – боротьба стоячи на двох колінах, «сол тобукъдан тутуу» – боротьба стоячи на лівому коліні, «онг тобукъдан тутуу» – боротьба стоячи на правому коліні⁷. Можливо, у минулому в українців боротьба навколішки також була багатоваріативною, але поки жодних підтверджень цього ми не маємо.

Ще один вид ігрової боротьби, в якій змагалися переважно парубки й чоловіки, – «Коромисло», або «Боротьба спинами». У ній два учасники стають одне до одного спиною, переплітаються в ліктях руками і після сигналу вступають у поєдинок. Головне завдання кожного із змагунів – відірвати суперника від землі і перекинути через голову вперед чи за домовленістю утримати деякий час у себе на спині, але так, щоб суперник при цьому ногами не торкався землі. Майже нічим від української «Боротьби спинами» не відрізняються, що вказує на можливість загального походження, словацька ігрова боротьба «Vazezie sibule», чеська – «Lomani kcip», російська – «Сильная схватка» і т. д. В іграх дітей вона теж зустрічалася, але в доволі спрощеному вигляді, без силового елементу: гравці по черзі одне одного підіймали на своїй спині, від чого ноги то одного, то другого метляються в повітрі. Що важливо, як серед дорослих, так і серед дітей обов'язковою умовою був підбір учасників за віком, ростом і вагою, бо, як зазначив С. Килимник «гра дорослого з малим дуже небезпечна й часто кінчається переламанням хребця»⁸.

«Боротьба спинами» не була єдиною за своїми правилами і змістом. У деяких селах і регіонах України вона мала свої місцеві особливості. Наприклад, у варіанті, який зустрічався в минулому в Сокирянському районі Чернівецької області, змагуни, зчепившись у ліктях, тягнули один одного у свій бік. Перемагав той із них, кому вдавалося перетягти свого суперника за умовну чи накреслену лінію.

⁶ Туманян Г. С. Армянская спортивная борьба. Автореферат дисс...кандидата педагогических наук по физической культуре. – Ереван, 1956.

⁷ Байрамкулов Х. К. Тутуш. Горская спортивная борьба. – Черкесск, 1971.

⁸ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 148.

У буковинських гуцулів зустрічається цікава гра-змагання «Пиляти дрова», яка подібна до боротьби «Коромисло» і водночас відрізняється від неї: «Двоє дітей повертаються одне до одного плечима, беруться за руки попід лікті й спочатку один підіймає на плечі іншого, а потім – навпаки. І так “пиляють” дрова»⁹.

Досить цікавою є «боротьба грудьми». Це – один із видів народної боротьби, давно відомий своїми різновидами в Україні. У найрозповсюдженішому варіанті вона являє собою єдиноборство двох борців, котрі, коли вступають в борцівське коло, заводять кожний свої руки собі за спину. Потім вони сходяться, а далі в одних місцевостях притуляються один до одного грудьми, а в інших – зберігають невеличку «для замаху» дистанцію. Після будь-якого умовного сигналу чи команди кого-небудь третього борці починають тиснути один одного грудьми за окреслене коло чи визначену лінію. При цьому кожен зі змагунів зобов'язаний до кінця сутички не пускати в хід руки і тримати їх постійно у себе за спиною, а також не використовувати підніжок, підсікань та інших подібних дій ногами. В одному із локальних варіантів кінцівкою боротьби мало бути положення, при якому переможець притискав переможеного ногою до землі, поклавши йому на груди своє коліно.

В іншому різновиді, який у минулому, наприклад, зустрічався на Вінниччині і в Бессарабії, сутичка не носила такого яскраво вираженого характеру, як це характерно для попереднього різновиду. Тут суперникам дозволялося всілякими способами користуватися ногами – робити підніжки та підсікання, але руки, як і в першому варіанті, треба було суворо-пресуворо до кінця сутички тримати за спиною. Переможеним вважався той із борців, котрий падав на землю або торкався землі будь-якою частиною тіла вище коліна.

Останній варіант, необхідно зазначити, окрім того, що був одним із численних способів розваги, засобом іспиту сили та спритності, використовувався як один з найліпших способів бити ногами під час бою (бійки): «Про якісь там спеціальні вправи для ніг я не чув, знаю тільки то, що ті, хто в бійках добре вміли битися ногами, частенько змагалися в боротьбі без рук. Після такого бороття ноги були сині і в гульках...»¹⁰ Подібна практика, до речі, зустрічається і в бойових мистецтвах багатьох народів світу: в ряді шкіл та стилів китайського «ушу» (наприклад, у «Таньтуй»), в індіанських племен Північної Америки (наприклад, у племен Чіппевайан і Команчі), в

⁹ Коман О. М. Гуцульські ігри // Весела Абетка. – http://abetka.ukrlife.org/g_hutc.htm

¹⁰ Записано зі слів переселенця з р-ну Ліско, Польща.

минулому у скандинавських вікінгів (і нині боротьба із залученням лише ніг, з підніжками та підсіканнями популярна на о. Готланд у Швеції) тощо.

Більш поширеними ніж поєдинки один проти одного були групові змагання, в котрих суперниками виступали хлопці різних вулиць села, парубоцькі громади і т. д. Інформативний опис такої боротьби у полтавському варіанті подає Степан Килимник:

«Боротьба найбільш вживана в минулому на Полтавщині, зокрема на Прилуччині, Варвинщині та Сріблянщині. Гра полягала виключно в боротьбі грудьми без використання рук.

Чисельно збиралися біля церкви хлопці та молоді одружені чоловіки. З-поміж себе вибирали двох отаманів і поділялися на дві однакових групи за кількістю учасників. Кожна група мала свого отамана. Отамани вишиковували в ряди учасників гри, так що вони сплітали свої руки за спиною. Ряди стають один проти другого на відстані 10–15 метрів. Посередині проводяться дві лінії-межі, між якими й мусить проходити ця боротьба-гра. Для початку обидва отамани мусять рівночасно подати команду. Коли команду подано не разом обома отаманами, то ряди не рушаються з місця. Врешті, команда подана разом:

“Вперед! До боротьби!”

Ряди поволі посуваються один до другого і, виходячи між двох ліній-меж, піднімають чи відкидають голови злегка назад, впираються грудьми у груди противника. Так стоять, мовчанка панує цілковита, ждуть нової команди. Врешті отамани:

“Починай! Натискай! Перемагай!”

І ряди-шеренги з усієї сили натискають одна на другу. Довго не переступає визначених меж жодна шеренга, а зусилля надзвичайні. Цілковита мовчанка. Лише отамани періодично викрикують:

“Перша, не піддавайся! Бери міцніше!”, а чи: “Друга, сильніш, бадьоріш, вперед!”

Врешті мовчанка порушена надзвичайним галасом: одна шеренга виштовхнула частково, лише одне крило, другої шеренги; друга шеренга напружує зусилля й повертається знову на своє місце. І знову тиша, порушувалась лише командами отаманів.

Але через деякий час котрась шеренга таки переможе. А коли вже переможена шеренга опиниться принаймні метр за заповідною межею – здійснюється крик:

“Слава нашій шерензі! Перемогли! Друга безсила!”

Але в таких випадках кожна шеренга може боротися й повер-

татися на своє місце тричі. Після третього разу вже остаточно визначається “поразка” й “перемога”.

Ряд–шеренга–переможець підносить на руках свого отамана з криком: “Слава!”

Після цього гра починається спочатку, але в шерензі переможений вибирають нового отамана¹¹.

У деяких регіонах України «боротьба грудьми», деколи з обмеженим використанням рук, стала головним засобом ритуально-ігрових та змагальних єдиноборств і групових битв ряджених, які улаштовуються під час деяких зимових свят:

«Так, у буковинському селі Вашківці традиційна “борінка” між Горішнім і Гнатишиним кутками відбувалася на кладці через потік, що розмежовував ці дві територіальні одиниці. Масковані хлопці приходили сюди рівно опівночі, тобто в кульмінаційний момент зміни старого року новим. Попереду кожної команди своєрідним тараном виступали масковані “ведмеді” разом зі своїми погоничами – “циганями”, за ними щільно сунула вся інша “переберія”. Суть змагання полягала в тому, що обидві команди “тручали” – витісняли одна одну з кладки, не вдаючись при цьому до методів рукопашного бою. Успіх цього протистояння стінка на стінку залежав не стільки від індивідуальних якостей кожного бійця, скільки від зусиль усього колективу.

Розповідають, що під час “тручання” у маскованих хлопців “тріщали” ребра й траплялися випадки каліцтва при падінні у воду. Переможцем вважалася “Маланка”, якій вдалося зіштовхнути суперників із кладки. Їй належало почесне право першою розпочинати колядування на чужій території. Цікаво відзначити, що загальна схема ритуальних поєдинків буковинських “маланок” дуже нагадує ритуальні бійки ряджених “козлів”, що відбувалися у минулому столітті на Масляну в Куп’янському повіті Харківської губернії. Тут також, за свідченням П. Іванова, традиційним рубежем, куди сходилися помірятися силою представники територіальних угруповань парубків, слугували мости через ріки і ручаї, що поділяли слободу на окремі частини»¹².

За Радянського Союзу деякі педагоги неодноразово намагалися включити «боротьбу грудьми» у різних трансформаціях до про-

¹¹ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 142-143.

¹² Курочкін О. Українці в сім’ї європейській: звичаї, обряди, свята. – Київ: Бібліотека українця, 2004. – С. 212.

грами фізичного виховання школярів, що черговий раз вказує на її практичний потенціал. Один із таких трансформованих видів цього оригінального єдиноборства, відомий під назвою «стінка на стінку», являв собою таке:

«Гравці шикуються у дві шеренги; кожна шеренга (команда) стає на один крок від стіни бокових ліній зали. За сигналом керівника, рівняючись на середину, обидві шеренги повагом ідуть назустріч одна одній. Зблизившись впритул, шеренги намагаються відсунути до протилежної стіни своїх “супротивників”. Та партія, котрій це вдається, вважається переможницею»¹³.

У деяких місцевостях Західної України у груповому командному варіанті «боротьби грудьми» існували деякі додаткові умови, що їх кожен учасник цієї гри-боротьби повинен був обов’язково виконувати. Наприклад, в одному із випадків змагуні окремо кожної із «ворогуючих» партій перед тим, як зблизитися із супротивниками, зчіплювалися між собою зігнутими в ліктях руками, утворюючи тим самим своєрідний ланцюг, де кожен змагун був важливим і незамінним кільцем. Цей ланцюг із людей мав зберігатися до кінця сутички, однак як тільки він у будь-якої партії в якому-небудь місці «рвався», партія відразу ставала переможеною. Як бачимо, крім того, що для перемоги кожній із партій треба було виштовхнути суперників за визначену територію, ще й необхідно було стежити за тим, щоб залишитися у повній цілості в прямому і переносному значенні цього слова.

«Боротьбу грудьми» з аналогічними та з деякими особливими в дрібницях (утворення ланцюга захопленням руками за пояси тих, хто стоять поряд, ловляться руками тощо) правилами-умовами ми зустрічаємо і в інших слов’янських народів, наприклад, у близьких до нас своєю культурою білорусів. Вони це змагання називають «Салдати», або «На сілкі»:

«Під час свят грають хлопці і дівчата. Вони діляться на дві команди по 10–20 чоловік, проводять на землі або на снігу дві лінії на відстані 3–5 м одна від одної і, обхопивши сусідів за пояс, утворюють на лінії два “ланцюги”.

За командою “ланцюги” сходяться і, впираючись плечима чи грудьми, намагаються виштовхнути суперника за його лінію. Коли один з “ланцюгів” розривається, гравці, які допустили це, вибувають з гри. “Ланцюги” знову сходяться на середині і все починається

¹³ Игры в школе. – Второе издание, дополненное и исправленное / Сост. Н. А. Семенов. – Симферополь: Крымиздат, 1952. – С. 48-49.

спочатку. Перемагає команда, яка витіснила за лінію усіх гравців команди-суперника»¹⁴.

Так само як у білорусів, приблизно за тими самими правилами, провадиться один із варіантів гри словацьких чабанів – «Вoj o misto».

Є згадки, що існував різновид «Боротьби грудьми» поєднував у собі індивідуальні поєдинки та групові битви. В ньому один «силач» протистояв одразу кільком суперникам. Щось подібне ми бачимо в одному із варіантів гри «Тісна баба»¹⁵, де, щоправда, використовуються руки: «А як, бувало, сніг іде, то ми залазимо десь у повітку і бавимся там у “тісної баби”. Збереться хлопців з десять, а один стане коло стовба, упреться руками і ногами та й тисне всіх у куток, а всі тиснуть його до стовба – ото й виходить “тісна баба”»¹⁶. Інший варіант багато в чому нагадував старогрецьке ігрове єдиноборство «Акінетінда» (також мало декілька регіональних варіантів). Так само як і у стародавніх греків, один із учасників намагався без використання рук, лише тулубом, спихнути з місця другого, котрий, у свою чергу, також без рук, робив усе, щоб не зсунутися. У грі «Загинати сухого вовка», кілька хлопчаків накидалися на одного, намагаючись змусити його зігнути ноги¹⁷.

До ігрового, доволі спрощеного різновиду «Боротьби грудьми», почасти можна зачислити відомі майже у всіх кутках нашої великої України багатоваріантні індивідуальні та групові ігри «Бій півнів», або «Бій когутів»¹⁸. У поширеному варіанті учасники гри згинають одну ногу в коліні та одною чи двома руками тримають її за гомілку за спиною, і стрибаючи на одній нозі, намагаються поштовхом плеча чи грудьми змусити суперника стати на дві ноги або хоча б торкнутися землі будь-якою частиною тіла, крім стопи тої ноги, на якій він скаче, чи, що також зустрічається – виштовхнути суперника за обмежену територію.

¹⁴ Гульні, забавы, ігрышчы / Склад. А. Ю. Лозка. – Мінск: Беларуская навука, 1996. – С. 350.

¹⁵ Ігор, відомих під назвою «В тісної баби», в Україні багато, при цьому вони дуже різняться: можуть мати різний зміст, походження тощо.

¹⁶ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Т. 1. – Київ: Оберіг, 1991. – С. 58.

¹⁷ Словарь української мови, зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – Київ, 1907. – Т. 1. – С. 245.

¹⁸ Цікавий факт: у марійців (Республіка Марій Ел, Росія) гра «Бій півнів» – «Агитан кучедалмаш» – у 1925 році була навіть включена до програми свята «Неділя фізичної культури», яке стало на деякий час традиційним.

В інших варіантах суперники, зблизившись стрибками на одній нозі чи звичайними швидкими кроками (тобто одну ногу не треба тримати руками), різко підстрибують і зіштовхуються в повітрі плечима, грудьми чи навіть руками (долонями). Переможцем стає той гравець, котрий після такого «повітряного» поєдинку залишається на ногах. Якщо після першого разу обидва суперники залишаються стояти на ногах, то «битва» триває до тих пір, поки не визначиться переможець. Останні варіанти, до речі, найчастіше зустрічаються у карпатському регіоні і не тільки в українців, а й, наприклад, у словаків і чехів – «Вој о ровноваху»¹⁹.

Варто зазначити, що в деяких місцевостях Полісся України та Білорусі «Бій півнів» іноді відбувався під музичний супровід, подібно до того як у давнину це бувало при борцівських сутичках. Відомий білоруський балетмейстер Микола Котов, який тривалий час працював у Турові, що на Гомельщині, навів опис саме такого варіанту гри «Бій півнів» – «Пеўныкі-танцоры» (укр. «Півники-танцюристи») ²⁰.

У багатьох місцевостях України серед дітей і дорослих чоловіків були популярні різні варіанти дужання лише руками, близького до сучасного і модного нині закордонного армрислінгу. Тільки у нас змагаються не на спеціальних столах, а в інший спосіб – у кожній місцевості по-своєму: подекуди атлети ставлять «змагальну» руку ліктем собі на коліно, а в інших місцевостях – на землю, оскільки змагаються в рукоборстві, лежачи грудьми на землі. Один із різновидів козацького рукоборства входить до сучасних «Козацьких ігор» на Рівненщині. Особливістю цього різновиду є те, що руки ставляться на бочку.

Серед наших дітей і дорослих званою в минулому була, та й досі є, так звана «циганська боротьба», «боротьба по-циганськи», або, як її ще деколи називають, «татарська боротьба» – «боротьба ногами». Суть її в тому, що двоє лягають спиною на землю – головами в протилежні боки – і так, щоб їхні ремені (пояси, стегна) були на одному рівні. Потім беруть один одного за руку і зчіплюються піднятими ногами-литками (піднімати і зчіплюватися можна лише однією ногою, і то «однойменною» – правою чи лівою). За сигналом третього учасника кожен тисне на ногу суперника і намагається перевернути його через голову. В деяких місцевостях Гуцульщини кінцівка змагання має свої особливості: «В кого більше сили, той перекидає супротивника черевом до землі і тут же по спині старається

¹⁹ Lubos Andres. Ogarske hry // Zakladni telesna vychova. – Praha, 1968. – № 6. – S. 4.

²⁰ Котаў М. Народныя гульні. – Мінск, 2004. – С. 16.

вдарити долонею якнайбільше разів. Кого перекинуто, той програв і до того ще й дістав»²¹.

Як видно із письмових джерел, такий вид боротьби був відомий козакам: «Розвеселяться – піднімуть співи. Було, п'ють-п'ють, а потім давай боротися і через ногу, і під силу, і по-циганському, і по-турецькому...»²² При цьому, козаки змагалися по-своєму, не так як зазвичай. Так, наприклад, у запорозьких козаків хід боротьби був не зовсім традиційним для «циганської боротьби», вони не зчіплювалися ногами перед поєдинком, зчіплення добувалося в самій боротьбі: «... в козаків була боротьба на ногах, коли суперники, лежачи, піднявши ногу, намагалися захопити нею ногу супротивника та перевернути його»²³.

На Гуцульщині «циганська боротьба» під назвою «Боклажок»²⁴ існувала у дещо іншому вигляді – там ногою чіпляли не ногу суперника, а його голову: «Два хлопці лягають на землю, руки коло себе так, аби голова була проти ніг суперника, чіпляють один одного за голову ногами, намагаючись один другого перекинути так, щоб він двічі перекотився (дав боклажка)»²⁵.

Великою популярністю у наших дітей, а подекуди і у дорослих²⁶ чоловіків, користувалася гра-єдиноборство під назвою «Вершники», або «Бій на кониках», котра є відгомном різноманітних єдиноборств, що існували в минулому майже у всіх слов'янських народів, боротьба відбувалася голіруч і з холодною зброєю в руках, коли воїни-вершники змагалися між собою, залишаючись сидіти на своєму коні. В одному з її варіантів учасники розбивалися на дві пари, у якій один грав роль «коня», а другий – «вершник» – сідав йому на шию. У сутичці перемагав той «вершник», який скинув додолу «вершника»-суперника або завалив його разом із «конем». У другому варіанті все те саме, тільки «вершник» сідав «коневі» не на плечі, а на крижі, і «кінь» тримав його руками за ноги. В обох варіантах боротьба могла бути і командною, як, наприклад, у гуцульській грі «Кавалерія»: «Хлопці... діляться на дві рівні групи. Кожна з цих груп ще ділиться на «коней» – міцних гравців і «вершників» – спритних.

²¹ Іванюк М. Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вишніця, 1994. – С. 31.

²² Січова скарбниця: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд., мовна ред., переднє слово і примітки В. Чабаненка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – С. 124.

²³ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 202.

²⁴ Украинские Карпаты: Культура. – Киев, 1989. – С. 153.

²⁵ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 241.

²⁶ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – Видання друге, доповнене. – Львів: Сполом, 2004. – С. 252.

Найспритніший у групі дає команду:

– На коней!

“Коні” складають руки на спину і ловлять пальці поміж пальці. Це є “стремено”. “Вершники” стають одною ногою на це “стремено”, а другою вже на плечі, потім і її із “стремена” закидають на плечі “коня”. Тепер їх переплітають на спині ззаду.

“Коні” “вершників” тримають руками за коліна. “Вершник” може триматися “коневі” за голову.

– До бою! – наказує старший і “кавалерія” рушає одна навпроти другої. Завдання “кавалеристів” полягає в тому, щоб стягнути “вершника” з “коня”. З чисті групи хоч один “вершник” залишиться на “коні”, та виграла “війну»²⁷.

Серед парубків, а деколи й одружених чоловіків популярністю користувалися ігри-змагання з перетягування руками. Так, на Лемківщині змагалися у «ріпу тягти»: «Дві парубочі ватаги сідали на долівку і перетягували одна одну руками»²⁸. У Скильському повіті на Дрогобиччині подібна гра зустрічалася під назвою «В Бога і чорта». У гуцульській грі «Явір – яворові люди», котру записав О. Коман у селі Яблуниця Путильського р-ну Чернівецької обл. Між собою змагаються також дві команди: «Обирають двох ведучих. Вони дають собі назву (один – береза, а другий – явір...), але так, щоб інші не чули. Ведучі утворюють ворота, через які пробігають, узявшись за руки, всі учасники гри. Ті, що пробігають, співають пісню на гуцульський мотив: “Явір – яворові люди, що ви тут робіте. Будуть гості на помості, а ви проходите”. По закінченні пісні вони опускають руки, начебто закривають ворота. Того, хто опинився перед воротами, запитують: «До кого йдеш – до “дуба” чи до “берези”? Він називає і стає до того, кого назвав.

Ведучі знову дають собі нові назви. І так до тих пір, поки не переберуть усіх дітей. Потім команди перетягуються. Хто кого перетягне, той і переможе»²⁹.

В ігровому змаганні «Хто дужчий?»: «Двоє гравців сідають на землю, беруться за руки і, впершись ступнями ніг один в одного, намагаються перетягти один одного. Хто перетягне – той дужчий»³⁰.

²⁷ Іванюк М. Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вишниця, 1994. – С. 29.

²⁸ Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. – У 2-х т. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. – Т. 2. – С. 98

²⁹ Коман О. М. Гуцульські ігри // Весела Абетка. – http://abetka.ukrlife.org/g_hutic.htm

³⁰ Цюль А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994.

У грі «Мости», поширеній у Західній Україні (Волинська область, захід Тернопільської та Івано-Франківської областей, Львівська область), у Польщі та Словаччині³¹, в перетягах зчепленими руками нарівні з парубками беруть участь і дівчата:

- «— Пустіть нас, пустіть нас до гір воювати!
- Не впустимо, не впустимо, мости полоमितе.
- Хоч ми мости поломимо, собі дівоньку возьмемо,
Хоч би найскрутішу!

Після цієї ритуалізованої словесної перепалки парубки, вхопивши одну дівчину, перетягують її силоміць на свій бік»³².

Перетягування руками має і деякі ускладнені варіанти, наприклад, в одному із них змагуни зчіплюються не всією кистю, а лише окремо взятими пальцями — «Зчеп».

Аналогічне змагання зустрічається і в білорусів, котрі називають його «Ў зацэп»: «... двоє хлопчиків, сидячи один навпроти другого, зчіплювали середні фаланги зігнутих пальців і тягнули один другого до того часу, поки переможець перший розігне палець супротивника»³³.

Відомі також командні ігри, у яких боротьба «Зчеп» є складовою. Такою, наприклад, є гра «Фарби», її опис наведено у книзі А. Цюся «Українські народні ігри та забави» (1994 р.):

«На середині площі проводять довгу лінію. На одній стороні лінії є “Країна добра”, а на другій — “Країна зла”. Вибирається “хазяйка”, яка керує грою. Вона визначає “доброго Духа і “злого Духа”. Всі інші діти стають при кінці площі. Хазяйка визначає кожній дитині назву якоїсь фарби, наприклад, червоної, синьої, жовтої і т. п.

“Добрий дух” починає гру, наближається до хазяйки і каже: “Дзелень, дзелень”.

Хазяйка запитує: “Хто там?” — “Добрий дух”. Хазяйка: “Що хочеш?” — “Фарбу”. — “Яку?”

“Добрий дух” каже, наприклад, жовту. Дитина, що є “жовтою фарбою”, відходить і “добрий дух” забирає її в країну добра. Якщо ж такої фарби немає, то хазяйка каже:

³¹ Єфремова Л. Ігрові веснянки (мелотипологія, генезис, історико-географічний аспект) // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. — Київ, 2004. — Вип 4 (7).

³² На думку дослідників, у цій грі яскраво відбилися військово-шлюбні мотиви захвату дівчат силоміць або за викуп. (Єфремова Л. Ігрові веснянки (мелотипологія, генезис, історико-географічний аспект) // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. — Київ, 2004. — Вип 4 (7).

³³ Ракава Л. В. Традиції семейнага вихавання ў беларускаў вёсцы. — Мінск: Ураджай, 2000. — С. 81.

– Немає у нас жовтої фарби, пішла на жовту доріжку та й зламала собі ніжку.

Потім приходять “злий дух” і каже: “Стук, стук”. Хазяйка: “Хто там?” – “Злий дух” – “Що хочеш?” – “Фарбу”. – “Яку?” Тут “злий дух” називає будь-яку фарбу і забирає в країну зла.

Коли в такий спосіб “добрий і злий духи” розберуть усі фарби, тоді всі діти стають перед накресленою лінією один навпроти одного, подають руки, які хапають “гачком”, і перетягуються так, що кожен намагається перетягнути свого супротивника через межу до “країни добра” чи до “країни зла”. Гурт, який перетягнув більше гравців на свою сторону, стає переможцем. При перетягуванні гравців можна подавати також і одну руку. Якщо “добрих духів” або „злих духів” є більше перед перетягуванням, тоді “злий” або “добрий” духи, які починали гру, мають змагатися по черзі самі з надлишком свого противника»³⁴.

³⁴ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир’я, 1994. На нашу думку, гра «Фарби» являє собою сучасну переробку гри «Тягнути фарби», яку в деяких місцевостях Західної України, наприклад, у Славську Стрийського повіту, влаштовували під час ігор при покійникові. Опис гри читайте у главі «Ігри з дрюччям».

Інший варіант цієї гри, відомий під назвою «Куть-кулуть», описав О. Коман, учитель с. Яблунця Чернівецької обл.: «Діти сідають рядком. Один ведучий – Дітько, другий – Ангел (стоять збоку). Третій ведучий дає кожній дитині колір якоїсь фарби. Починається гра. Приходить Дітько і каже: “Куть-кулуть!” Ведучий: “Хто прийшов?” Дітько каже: “Дітько!” Ведучий: “Чого?” Дітько: “Фарби!” Ведучий: “Якої?” Дітько називає колір. Якщо вгадав таку, що її назву має якась дитина, то він забирає цю дитину, а якщо ні, то ведучий каже: “Йди на дічку дорогу”. Потім приходить Ангел і та сама розмова. Але, якщо немає потрібної фарби, то йому кажуть: “Цим разом нема, прийдете другий раз!” Виходять по черзі, поки не куплять ці фарби. Потім команди перетягуються. Хто перетягне, той переміг».

Водні ігри та змагання

Сама природа сприяла поширенню на теренах України найрізноманітніших водних ігор та змагань. Як відомо, поверхня території України порізана густою сіткою річок. Усього в Україні налічується 63119 (за іншими даними, 70 тис.) річок, у тому числі малих – 63029, 8073 озер і лиманів.

Ігри та змагання у воді і на воді по праву можна віднести до народного виду спорту і засобів воїнсько-фізичної підготовки поряд з боротьбою, кулачним боєм і т. д., тому що вони тісно пов'язані з працею, побутом і воєнною діяльністю людей. При рухах у воді працюють практично всі м'язи тіла. Як зазначають лікарі, плавання сприяє розвитку витривалості, координації рухів, а ігри і вправи у воді є ефективним засобом для зміцнення серцево-судинної і дихальної систем.

Як показує історія, вмінню плавати і пірнати надавали великого значення ще у далекому минулому. Ще у стародавніх слов'ян вони були неодмінною частиною різних календарних свят та ігрищ, пов'язаних з ними. З історичних джерел відомо, що на початках ігри, розваги та інші громадські форми дозвілля досить часто влаштовувалися біля водоймищ (озер, річок). І сьогодні цю традицію ми можемо спостерігати, наприклад, на свято Івана Купала, яке відоме з дохристиянських часів¹.

З часом водні ігри, вправи та змагання влилися у систему військової і фізичної підготовки воїнів, на що вказують численні джерела. Так, про билинного богатиря Добриню розповідається, що він «охочий був плавати по швидких ріках». У «Повісті врем'яних літ» в літо 6476 р. [968 р.] розповідається про вчинок розвідника князя Святослава, який попри все показав себе ще й одмінним плавцем:

«Вперше прийшли на Руську землю печеніги, а Святослав був у Переяславці, і закрилася Ольга із внуками своїми – Ярополком і Олегом, і Володимиром – у городі Києві. І обступили печеніги город силою великою, і стали кількістю незчисленно побіля города, і не можна було ні вилізти з города, ні вість послати, і знемагали люди від голоду і без води. І зібралися люди протилежного боку Дніпра, і стояли в лодіях на тому березі, і не можна було жодному з них проникнути в Київ, ані з города до них. І затужили люди в городі і питали: “Чи не знайдеться хто, щоб на той бік міг дійти [і передати]: “Коли

¹ Як зазначають наші респонденти, а також інші дослідники традиційної народної культури, купальська вода є могутньою силою, здатною оновити людське тіло і психіку, наділити чарівною силою. Гуцули вірили: хто б не скупався на Івана Купала, в кого на тілі були струпи, рани, – пропадуть у воді.

не підійдете ранком до города змушені будемо здатися печенігам”. І рече один отрок: “Я зможу перейти”. Горожани ж були раді і сказали хлопцю: “Якщо можеш якось іти, йди”. Він же вийшов із города з вуздечкою в руках і, ходячи поміж печенігами, питає: “Чи ніхто з вас не бачив коня?” – і його приймали за свого, бо умів по-печенізьки. І коли наблизився до ріки, скинув одяг із себе, і кинувся в Дніпро, і пішов убрід. І як побачили печеніги, то кинулись за ним, і стріляли в нього, і не могли йому нічого зробити»².

Доктор історичних наук М. Котляр, розглядаючи цей епізод із літопису, зазначає: «Перед нами – класичний для середньовіччя приклад активної розвідки сил ворога із застосуванням військових хитрощів. Розвідник був відповідним чином підготовлений (знав печенізьку мову, міг переплести Дніпро)»³.

Чудовими плавцями були запорожці. «Козак з водою, як рибалка з удою», – так говорили про запорозьких козаків, людей незвичайних і талановитих. Відомо, що вони були вправними вояками і мали великий досвід ведення бойових дій на морі.

Той, хто не вмів плавати, ніколи не міг стати членом січового братства. До того ж самого вміння тільки плавати також було недостатньо. Потрібно ще було вміти вправно керувати човном і веслувати. Одним з головних випробувань, яке засвідчують сучасники, зокрема французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, було подолання човном усіх порогів на Дніпрі проти течії. У своєму «Описі України», який є цінним історичним джерелом для вивчення побуту запорозького козацтва і селянства першої половини XVII ст., він пише: «Тут я лише скажу, що я бачив і відвідав усі 13 водоспадів і пройшов через усі ці каскади лише в човні, піднімаючись вгору по річці, що на перший погляд видається неймовірним, бо висота деяких каскадів, які ми проминули, становить від 7 до 8 стіп. Судить самі, чи там треба вправно володіти веслом. Серед козаків жоден не може вважатися справжнім козаком, якщо не піднявся через усі пороги. Отже, за їхнім звичаєм і мене можна визнати за козака, і саме в цьому – моя слава, яку я здобув під час цієї подорожі.

Щоб вам пояснити, що таке власне поріг, скажу, що це – руське [Russien] слово, яке означає «кам'яна скеля»; пороги утворюють, ніби кам'яну гряду, протягнуту впоперек річки: деякі з них знахо-

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – Київ: Радянський письменник, 1990.

³ Котляр М. Ф. Розвідувальна діяльність у Київській Русі // Воєнна історія. – Київ, 2002. – № 2. – С. 82.

дяться під водою, інші – на рівні води, ще інші виступають більш як на 8–10 стіп над водою. Вони такі великі, наче будинки, і розташовані так близько один до одного, що утворюють немовби греблю або дорогу, що перепиняє течію річки, яка за ними падає в одних місцях з висоти від 5 до 6, а в інших – від 6 до 7 стіп і т. д., залежно від рівня води в Борисфені»⁴.

Дмитро Яворницький висловлює сумнів щодо істинності цього повідомлення. На його думку, при великій воді це зробити було майже неможливо і тому дуже ризиковано. В малу ж воду подолати пороги, плывучи біля берега, було дуже легко: «З історичних свідків Боплан і Шевальє стверджують, нібито у козаків існував звичай приймати у своє коло лише того, хто пропливе всі пороги проти течії Дніпра. Але це свідчення здається малоймовірним, з одного боку, тому, що навряд чи запорожці, які завжди потребували нових людей для збільшення своїх сил, могли висувати їм подібні вимоги; з другого боку, тому, що проплисти навіть на човні проти течії річки 65 верстов, у велику весняну воду, неможливо ні тепер, ні тим паче тоді; плисти ж порогами проти течії у малу воду, лавіруючи біля самих берегів, не треба особливого героїства, а лише кілька тижнів часу»⁵.

Тої самої думки притримувався й український письменник, етнограф і мовознавець О. Афанасьєв-Чужбинський (1817–1875). У своїй книжці «Подорож у Південну Росію. Ч. 1.: Нариси Дніпра» (1861 р.) він обґрунтовує таку думку:

«Очевидно, існувало в козаків якесь подібне аипробування для новачка, однак неможливо у цьому випадку повірити Боплану на слово, хоча він пише, що сам здійснив подібний подвиг. Проплисти всі поргои проти течії – виходить, подолати одному 65 верст, маючи на своєму шляху 9 порогів, з яких Ненаситець на протязі версти має понад два сажні падіння і 12 виступів! Скільки ж потрібно днів, для того щоб проплисти такий простір проти течії? Нині це фізично неможливо і немає підстави думати, щоб було можливо і за часів Боплана. Який новачок у стані продемонструвати свою удасть таким чином? Якщо для проведення судна через пороги, вниз, від лоцмана вимагається прекрасне знання місцевості, спритність і навик володіти стерном, від лоцмана, з дитинства знайомого з порогами; якщо із цих

⁴ Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – Київ: Наукова думка; Кембридж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. – С. 29.

⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 147.

природних лоцманів не кожен може керувати судном у порогах, – то який же чином той, хто бажав стати запорожцем, міг набувати і цей навик, і знання фарватеру, і висоту води в будь-яку пору року?...»⁶

Однак існують і інші припущення існування такого випробування у козаків. Так, наприклад, В. Балушок висловлює думку, що Д. Яворницький (а з ним і інші, хто висловлював сумнів) помилявся у своїх поглядах. Він пише: «По-перше, козаки-запорожці, головним заняттям яких була війна, і яким ризикувати життям було не звикати, очевидно, влаштовували такі самі ризиковані випробування і для новаків. Те, що ініціацію проходили далеко не всі молодики, випливає зі співвідношення чисельності їх, козаків-січовиків. За свідченням Старовольського (1628 рік) у його часи запорожців було близько 15 тисяч, але “з новакими виходить військо сорокатисячне”. Навіть якщо врахувати можливі похибки в обчисленні, і те, що частина молодиків згодом поселялася по зимівниках і заводила сім’ї, така кількість їх, порівняно з числом козаків-січовиків, є дуже великою. Зрозуміло, що з такої кількості велика частина молодиків не проходила відбору й відсіювалася і, очевидно, багато з них гинуло, причому, думається, не тільки під час військових дій. По-друге, для подолання порогів молодиками запорожці могли вибирати і найбільш підходящий час року, і місце на Дніпрі, і вживати певних способів підстрахування в разі нещасливого випадку»⁷.

Коли претенденти успішно проходили всі випробування, їх допускали до участі в морському поході на турків. Бо лише «взявши участь у морському поході, вони вважаються запорозькими козаками», – пише Гійом Боплан⁸. П’єр Шевальє також свідчить, що «треба переплисти їх (Дніпрові пороги. – **Авт.**), а потім зробити подорож по Чорному морю, щоб називатися справжнім запорозьким козаком...»⁹

Умінню поводитися на воді в традиційному сільському середовищі так само придавали великого значення¹⁰. Відомі випадки, коли

⁶ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – Часть 1: Очерки Днепра. – СПб., 1861. – С. 80.

⁷ Балушок В. Г. Обряды ініціацій українців та давніх слов’ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 63-64.

⁸ Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – Київ: Наукова думка; Кембридж: Український науковий інститут, 1990. – С. 33.

⁹ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. З розповідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар / Переклад Ю. І. Козаченка. – Київ, 1960. – С. 39-40.

¹⁰ Відомі навіть магічні прийоми. за допомогою яких, згідно з повір’ям, можна було

підпарубка принижували тим, що він не вміє плавати. Український фольклорист, етнограф Олександр Воропай (1913–1968) у своєму етнографічному нарисі «Звичаї нашого народу» відзначає, що «з найулюбленіших розваг для дітей – це купання в річці або в ставку»¹¹. Для дітей озеро чи річка були свого роду майданом для численних ігор та розваг: «Кілька дітей стає в коло і “бунтують” воду руками, а один із хлопців пірнає у воду; інші згори ляскають по воді долонями. Хлопець сидить під водою стільки, скільки зможе, а коли вирине, то його питають:

– А як воно там, що там чути?

– Сильно шумить та ляскотить!

Тоді пірнає другий, третій... І так по черговому пірнають усі й слухають, як воно там шумить під водою. Ще пірнають один через другого. Робиться це так: один стоїть у воді по пояс, а другий береться ззаду за його плечі руками, перестрибує через голову і пірнає під воду головою вниз. Буває, що пірнають зі стрімкого берега, з верби, що похилилася над водою, або з човна на глибокому місці. Починаючи пірнати, хлопці, звичайно, кажуть: “Ану давайте пірнати, хто дістане морського рака!” Пірнають аж до дна, щоб показати, що був на дні, хлопець бере трохи землі в жменю з дна, виносить на поверхню й показує гукаючи:

“Ось, дивіться, хлопці, я дістав морського рака з дна!”»¹²

До найвідоміших традиційних водних ігор та змагань насамперед можна віднести плавання на визначену дальність і на швидкість. Особливо серед молоді влаштовувалися перегони, коли під час плавання намагаються один другого випередити.

Плавали різними способами, які багатьом були відомі з дитинства, – це по-жаб’ячому, на спині, на розмашки та ін. Уже згаданий О. Воропай, описуючи розваги дітей, зазначає:

«Роздягнувшись, хлопчик лягає на воду черевом і високо, замахнувшись рукою, гребе воду під себе. Це робиться по черзі обома руками: то правою, то лівою. Так плавають і дорослі чоловіки. Жінки й дівчата цим способом не користуються, бо для цього потрібна

навчитися добре плавати й не тонути на воді. Один із них полягав у тому, що треба було їсти цвілий хліб: «Сухий цвілий хліб кинь на воду, то він плаває, не тоне. Отож їж цвілий хліб, то будеш добре плавати!» (Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Оберіг, 1991. – Т. 2. – С. 107-108).

¹¹ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Оберіг, 1991. – Т. 2. – С. 105.

¹² Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Оберіг, 1991. – Т. 2. – С. 106.

неабияка сила в руках. Плавають ще хлопці горілиць, лягаючи на воду спиною, а руками й ногами женуть воду під себе. Плавають “по-жаб’ячому” – це означає лягають на воду черевом і руками гребуть воду під себе, а ногами бовтають. Цим способом плавають усі жінки, дівчата й малі хлопці, котрі ще не навчилися плавати “на розмашки”. – “Е, він малий, – звичайно кажуть, – ще по-жаб’ячому плаває!” Або старші хлопці питаються меншого: “Ти вже вмієш плавати на розмашки?” – “Ні, ще не вмію!” “То не йди з нами купатися. Як по-жаб’ячому плаваєш, то йди до дівчат!”»¹³

Доволі цікавим явищем є плавання у парі з конем. У деяких селах України зберігся на рубежі XIX–XX століть звичай при вступанні до парубоцької громади, «переправлятися парубку-ініціанту через ріку на неосідланому коні, демонструючи при цьому свою спритність вершника»¹⁴.

Таке плавання має велике прикладне значення у галузі воїнського мистецтва. В давнину навикам переправлятися разом з конем надавали великого значення. Відомо, що цьому вмінню надавали певне місце при навчанні молодиків у Київській державі. У часи Великого князівства Литовського популярними серед молодого лицарства були змагальні переправи через річку. Вони провадилися як змагання на швидкість: «Підскакавши до річки, вершник спішувався, роздягався, зв’язував зброю одежею і закріплював цей вузол на сідлі. Потім він кидався у воду і плив побіч з конем, правою рукою тримаючись за гриву, а лівою робив гребки, щоби допомогти коню і швидше переправитися через річку. Переможця чекала нагорода»¹⁵. Як свідчить М. Гусовський, «... воїн з гартуванням таким, не маючи броду чи моста, плисти зі зброєю міг через будь-яку річку»¹⁶.

З сивої давнини великого поширення набули ігри та змагання з пірнанням у воду. Вміння пірнати і деякий час знаходитися під водою було відоме ще нашим далеким предкам. І вони це робили так вправно, що навіть дивували іноземців. Так, наприклад, до наших днів дійшли цікаві свідчення про вміння пірнати в антів. У своєму трактаті «Стратегікон» візантійський імператор Маврикій Тиберій, що жив у 539–602 роках, пише:

¹³ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Оберіг, 1991. – Т. 2. – С. 108.

¹⁴ Балушок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов’ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 90.

¹⁵ Шамак А. Фізичная культура на Беларусі (ад старажытнасці да пачатку XX ст.): Вучэб. дапам.– Мн.: БДПУ імя М. Танка, 1999.– С. 30.

¹⁶ Гусоўскі М. Песня пра зубра. – Мінск, 1994. – С. 37.

«Боротися зі своїми ворогами вони люблять у місцях, що поросли густим лісом, у тіснинах, на урвищах; з вигодою для себе користаються засідками, раптовими атаками, хитрощами, і вдень, і вночі, вигадуючи чимало різноманітних засобів. Досвідчені вони також і в переправі через річки, перевершуючи у цій справі всіх людей. Мужньо витримують вони занурення у воду, тож часто деякі з тих, хто залишаються вдома, коли зненацька захоплені нападом, занурюються в безодню вод. При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлені великі, видовбані зсередини очерети, що доходять до поверхні води, а самі, лежачи горілиць на дні річки, дихають за допомогою них. І це можуть проробляти впродовж багатьох годин, так що зовсім не можна здогадатися про їхню присутність. А якщо трапиться, що очерети бувають помітні зовні, недосвідчені люди вважають їх за зростаючі у воді, ті ж, хто знайомі з цієї хитрістю, бачачи очерет за його обрізом і займаним ним положенням, простромлюють очеретами глотки лежачих чи виривають очерети і тим самим змушують їх випірнути з води, тому що вони вже не в змозі довше залишатися у воді»¹⁷.

Уміння антів тривалий час знаходитися під водою, дихаючи при цьому через очеретину, не забулося. Про це свідчать численні літописи і легенди. Так, у деяких із них розповідається про сміливих запорожців, які, переховуючись від ворога, пірнали під воду й замирили на дні, дихаючи при цьому за допомогою соломинки. Існує повір'я, що козацькі характерники водили дружбу з рибами і могли знаходитися під водою майже цілий день. Допитливі пірнали за ними і знаходили, що їх товариші відпочивали собі спокійно під пузирем в холодку біля корча. Ось один із таких переказів І. Манжури (1851–1893), записаний ним у с. Покровське Олександрійського повіту: «Був у нас один такий, що оце пообідаєм, підем на Дніпро купатись, то він як пірне, та й нема його часів два. Ми і викупаємось, і спочинемо, тільки станем покіс заходить, аж ось і він іде. От я, каже, дай довідаюсь, куди він пірне. Раз, тільки що він пірнув, а я за ним. Дивлюсь, аж там таке, вода над ним, як пузир, стоїть і такий там добрий холодок, що кращого і не треба...»¹⁸

Те саме, при потребі, робив і простий люд. Як стверджує Я. Книш, на Сокальщині ходять перекази про те, як люди покидали

¹⁷ Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // Вестник древней истории. – 1941. – № 1. – С. 230

¹⁸ Казки, прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжури. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С. 167-168.

села і ховалися від ворога по лісах або навіть і в воді й дихали там через очеретину:

«Переказ, записаний у с. Ниновичі (нині Дружелюбівка), розповідає, що в давнину його мешканці переховувалися від татар у навколишніх лісах і у ставі, сліди якого ще було видно наприкінці XIX ст. Можливо, що в ставі люди переховувалися під водою, дихаючи через очеретину так, як це було поширено по всій Україні. Іноді таких людей видавали чайки, які, побачивши щось незвичайне під водою, кружляли над ними. Ще наприкінці минулого століття у с. Жужіль люди не любили чайок, називаючи їх “татарськими птахами”. Напевно, така назва закріпилася за ними в часи турецько-татарських набігів»¹⁹.

Досить тривалий час мали поширення, а подекуди відомі і тепер, різноманітні ігри та змагання з пірнанням як у глибину, так і у довжину. Особливе місце серед них посідають ігри з пірнання за будь-яким предметом чи важкою річчю. Так, у деяких наддністрянських селах хлопці змагалися у тому, хто швидше знайде під водою кинутий перед тим доволі важкий камінь, що його мітили вирубанам у камені хрестом. Цей самий камінь використовувався і в іншому змаганні: «Збирали декілька камінців приблизно однакової величини і складали до купи. Їх мало бути відповідно до кількості хлопців, котрі бажали взяти участь у змаганні. Кожен з учасників брав камінь і починав бігти з берега у воду. Переможцем був той, хто виринав найдалше від берега, не згубивши камінь, – його треба було підняти над водою, щоб всі бачили...»²⁰

Варто зазначити, що в деяких місцевостях аналогічне змагання влаштовувалося як випробування парубка, який вступав до парубоцької громади. Так, наприклад, при прийомі у парубочу громаду таке випробування зустрічалося на Полтавщині, про що пише В. Балушок: «... ще зовсім недавно, як люб’язно повідомив автора відповідальний секретар журналу “Народна творчість та етнографія” І. Василенко, у деяких селах, розташованих на р. Псел, парубка випробовували тим, що він мусив переплисти ріку під водою, тримаючи важкого каменя»²¹.

¹⁹ Книш Я. Б. Відображення епохи турецько-татарських набігів у легендах і переказах Сокальщини // Надбужанщина. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1994. – Т. 3. – С. 217–220.

²⁰ Архів автора.

²¹ Балушок В. Г. Обряди ініціації українців та давніх слов’ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 85.

Змагання у пірнанні за камінням могло відбуватися й по-іншому: «Ми пірнали і вишукували кілька великих каменів, брали їх у руки та старалися винести їх з води. Хто виносив найбільше каменів за один раз, той і був переможцем. Він отримував право дати всім іншим учасникам доброго потиличника»²².

А втім, ціллю при пірнанні міг бути не лише камінь, а й будь-який інший предмет, наприклад, хрест. Таке ще на початку ХХ ст. зустрічалося на березі Чорного моря у м. Балаклава під час виконання обряду Водохреща. Після богослужіння у церкві священники виходили до моря на пристань. Навкруги неї стояли на воді човни з рибалками. Закінчивши молитву над водою, священник кидав хрест у море. Відразу за ним пірнали у море десятки рибалок, які саме цього очікували у човнах. Героєм цих культових змагань ставав найспритніший молодий рибалка, який діставав хреста з моря. Ось як це змагання описує очевидець, письменник Олександр Купрін, який деякий час жив і писав у Балаклаві:

«“Хрещасться у річці Йордан...” – тоненько і фальшиво заспівав священник, і високо піднятий хрест заблищав у його руках білим металом... Настав серйозний момент. Молоді рибалки стояли кожний на кормі свого баркасу, всі напівроздягнуті, нахилиючись уперед в нетерпеливому очікуванні.

Вдруге проспівав священник, і хор підхопив радісно “У річці Йордан”. Нарешті, втретє піднявся хрест над натовпом і раптом, кинутий рукою священника, полетів, описуючи блискучу дугу, і дзвінко впав у море.

У той самий час зі всіх баркасів із плескотом і криками ринулися у воду вниз головами десятки міцних, мускулястих тіл. Минуло секунди три-чотири. Порожні лодки покачувалися вклоняючись. Збурена вода ходила взад і вперед... Потім одна за другою почали з'являтися над водою голови, які моталися, фиркали, з волоссям, що спадає на очі. Пізніше за інших виринув із хрестом у руці молодий Яні Ліпіаді»²³.

Досить часто у запорозьких козаків провадилися змагання з пірнання у воду за предметом. Для цього старшина кидала люльку в річку, і молоді козаки пірнали, щоб дістати її з дна. Особливо почесно вважалося взяти люльку з річкового піску без допомоги рук: одними зубами і так винести її на поверхню.

²² Архів автора.

²³ Купрін А. І. Листригоны // Собрание сочинений в девяти томах. – Москва, 1964. – Т. 9. – С. 140.

У часи Київської держави були відомі змагання з пірнанням за рибою: «На річці Почайна (притока Дніпра, яка нині тече по трубах під Київським Подолом), провадилися досить цікаві й оригінальні змагання. На початку червня там збиралися найкращі плавці-пірнальники. Під вечір усі учасники стрибали у річку і залишалися там до повного заходу сонця. Пірнальники повинні були ловити руками під берегами Почайни рибу і викидати її на траву. У нагороду переможець отримував шовкову рибальську сіть, яку сплітали княжі служниці. Зрозуміло, що для перемоги в таких змаганнях потрібно було добре плавати, довго залишаючись під водою, бути надзвичайно спритним»²⁴.

До інших ігор та змагань з пірнання, відомих українському народові, можемо віднести деякі різновиди водної боротьби, які могли провадитися як за правилом «один проти одного», так і «команда на команду». До останнього різновиду належить гуцульська гра «Війни козаків з турками»:

«Граються “Війни козаків з турками” переважно хлопці у сезон купання на ріці. Вони діляться на дві однакові групи: одна – “козаки”, а друга – “турки”.

Групи одна проти одної стають на протилежних берегах річки, ставка чи взагалі плеса.

Вода – це “Чорне море”.

“Війна” починається “козаками”. Вони, ниряючи під водою, повинні доплести непоміченими на “турецький” берег.

“Турки”, пірнаючи під водою, повинні спіймати “козаків” за ноги або за руки.

Якщо до трьох разів усі “козаки” переплили “Чорне море”, то вони залишаються “козаками”, і гра починається знову.

Якщо когось із “козаків” “турки” спіймали, то цей “козак” перетворюється на “турка-яничара”. Він також іде вплав з “турками” ловити “козаків”.

Гра триває до останнього ще не спійманого “козака”. Він тепер стає “кошовим отаманом” і йому надається можливість добирати собі для наступного сезону гри найкращих плавців з-поміж усіх присутніх. І якщо вони під проводом “кошового” пройдуть під водою тричі усі неспійманими, тоді “кошовий” стає “гетьманом”. За його наказом “турки” повинні покинути “Чорне море” і сховатися в корчі.

²⁴ Деделюк Н. А. Військово-фізична підготовка дітей і молоді в Київській Русі // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Збірник наукових праць. – Харків: ХХПІ, 2000. – № 23. – С. 9-10.

Там з них “козаки” мають стягнути плавки і кожному дати під хвіст солі – посипати піском»²⁵.

Водна боротьба за правилом «один проти одного» відома в кількох варіантах. У першому із них, який ще наприкінці XIX ст. зустрічався у деяких наддністрянських селах Сокирянського р-ну Чернівецької обл., супротивники відпливали на деяку відстань від берега, так, щоб ногами не могли торкатися дна. Потім за умовним сигналом або командою третього підпливали один до одного і починали боротьбу, щоб занурити супротивника з головою під воду, тим самим позбавивши можливості дихати, і таким чином змусити його здатися.

У такій боротьбі супротивники нерідко поводитися доволі грубо – ловили один одного за волосся і пірнали з головою у воду, били долонями у вухо тощо. Деколи утримували суперника під водою, щоб він наковтався води, і т. д.

Такий вид боротьби, можливо, в минулому міг увіходити до складу воїнсько-фізичної підготовки воїнів. Наприклад, у японців, аварців і абхазців, хорватів і скандинавських вікінгів вона використовувалася саме для виховання майбутніх воїнів. У вікінгів вона була популярною серед воїнської еліти і навіть серед королів. В ісландських сагах згадуються імена людей, наприклад, К’яртан Олавссон і Олав Трюгтвасон, котрі славилися мистецтвом боротьби у воді. У старій сазі розповідається про поєдинок між цими видатними воїнами, що відбувся у Норвегії 999 року:

«Плавці знову показалися на поверхні, і К’яртан занурив суперника ще раз, пірнув разом з ним і довго тримав його під водою, очікуючи, що той виб’ється із сил від нестачі повітря. Коли ж ісландець вирішив, що поєдинок виграно, і хотів виплисти, він раптом зрозумів, що такого серйозного випробовування під водою йому ще не доводилося переживати. Норвежець стиснув його в залізних обіймах і тримав під водою до тих пір, поки К’яртан майже втратив свідомість від нестачі повітря.

Коли плавці віддихалися і вийшли на берег, норвежець запитав його:

– Як тебе звати?

К’яртан назвав себе, і норвежець сказав:

– Плаваєш ти добре. Чи ти досяг успіхів в інших атлетичних заняттях? Я король Норвегії – Олав Трюгтвасон. <...>

²⁵ Іванюк М. Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вижниця, 1994. – С. 25-26.

Другим королем, який охоче розважався у такий спосіб, був Сигурд Хрестоносець... Боротьба на воді давалася йому дуже легко, оскільки він був високий на зріст і міцний.

Вікінг на ім'я Орвар Одд отримав золотий перстень як приз на змаганнях. Він боровся з двома добрими плавцями. Змагаючись один проти двох, він зумів протримати суперників під водою стільки часу, що в них із носа пішла кров, коли вони, нарешті, випливли на поверхню»²⁶.

В іншому відомому різновиді цієї боротьби супротивники боролися біля берега, маючи опору під ногами. Вони входили у воду до грудей або по шию. А далі все відбувалося як і у вище описаному різновиді.

Відомо також, що у воді влаштовувалася боротьба вершників, у тому числі групова, подібно до того, як це відбувалося на суходолі. Хлопці ділилися на дві групи, і в кожній вирішували, кому бути вершником, а кому – «конем». Вершники вилізали на плечі «коням». За сигналом ряди пар вершник-кінь наступали одна на одну і вершники схоплювалися у боротьбі. Вершники намагалися стягнути або зіштовхнути один одного з плечей у воду.

Зазначимо, що незважаючи на подібність із загальновідомою боротьбою вершників, її водний варіант мав свої особливості. Найголовнішою серед них є та, що боротьба у воді набагато завзятіша, бо, на відміну від першої, тут хлопці не боялися впасти на тверду землю.

²⁶ Трескин А. В. Спорт в Скандинавии: прошлое и настоящее. – Москва: ФиС, 1983. Боротьба у воді була також відома як форма дуелі і практикувалась у XIX ст. серед моряків Скандинавії, Британських островів. В одній із таких дуелей брав участь граф Федір Толстой. Англієць Міллінген у книжці, виданій у Лондоні в 1841 р., наводить такий випадок: «Одного разу, посварившись з якимось морським офіцером, Толстой послав йому виклик, який той відхилив під приводом надзвичайної вправності графа у володінні пістолетом. Тоді Толстой запропонував урівноважити шанси, стріляючись дуло в дуло. Однак і на це не погодився моряк, який запропонував, у свою чергу, вибрати “морський спосіб” – боротися у воді, поки один із противників не втоне. Толстой спробував відмовитися, посилаючись на невміння плавати, але нарався на звинувачення у боягузтві. Тоді він – з’ясування стосунків відбувалося на березі – схопив противника і поволік у море. Випливли обидва, однак нещасний моряк віддав боротьбі стільки сил і отримав такі ушкодження, що через декілька днів помер». (Капура А. В. Поединок чести. Дуэль в истории России. – Москва, 1999. – С. 135.)

Ігри та вправи з деревом і на дереві

За показником лісистості території Україна належить до малолісистих країн Європи. Нині лісистість нашої країни становить усього 14,3 % площі країни порівняно з 28 % у 1850 році і 45 % – на межі I–II тисячоліть. Попри те, загалом в українців та їхніх пращурів відношення до дерева і лісу було завжди особливим.

Ще з сивої давнини українці наділяли дерево божественною силою, існував навіть культ дерева і лісу. Згадаємо хоча б свідчення стародавніх письмових джерел про священні гаї, де не можна було навіть зламати гілочку, адже вони вважалися помешканням богів на землі. В українській міфології існують уявлення і про так зване Дерево життя (воно ж Світове дерево, Райське дерево і т. д.), що росте посеред вирію-раю. Згідно з віруванням, воно породило матір Всесвіту – богиню Ладу, а водночас небо, землю та весь світ¹.

Для українського селянина віра в магічні властивості дерева не перестала бути актуальною і нині. З деревами розмовляють як з людьми, їм деколи віддають молитву, у них просять здоров'я. Існують і чаклунські техніки прилучення до великої сили дерева, для подальшого використання її у лікуванні людей і худоби, а так само інших цілей².

Не дивно, що дерево знайшло своє місце в українській народній ігровій культурі і в арсеналі систем та методик підготовки воїна (бійця) у традиційних бойових мистецтвах нашого народу. Великого поширення ці ігри набули в тих регіонах, де сконцентровані найбільші лісові масиви – це, насамперед, на Поліссі (Житомирська, Рівненська, Київська, Чернігівська, Волинська області) та в Українських Карпатах (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області). Однак за даними історико-етнографічних письмових джерел і свідчень наших респондентів, ігри на деревах, з деревом і біля дерева були відомі і в тих регіонах, де досить малі площі лісових угідь, – у Полтавській, Херсонській, Запорізькій та інших областях.

Традиційна українська дитяча ігрова культура містить велику кількість розваг, де ігровим майданчиком стає звичайнісіньке дерево. Інколи цей майданчик мав не переносне, а пряме значення. Ми маємо на увазі так звані кубла, що їх досить часто роблять діти на високих гіллястих деревах. Пропонуємо розповідь Олекси Воропая про мощення кубла і про дозвілля у ньому:

¹ Войтович В. Українська міфологія. – 2-ге вид. – Київ: Либідь, 2005. – С. 140.

² Докладно про культ дерева, використання сили дерева у практиці традиційної магії і бойових мистецтвах читайте у книзі автора: Мандзяк А. С. Сила славянских воинов. – Минск: Харвест, 2007. – 544 с.

«Кубло робимо на вільшині. Ліземо на дерево, де є багато гілля, і там мостимо. Ломимо гіллячки з листям і кладемо на розкарячка. Так робимо доти, доки не накладемо кубло таке велике, як чорногузове гніздо на хаті. І коли вже змостимо кубло, то сідається в нього й їсться хліб; потім у тім кублі щось собі стружиш, кричиш по-воронячому, на сопілці граєш або ляжеш та спиш. Якщо мостить кубло один хлопець, то один у ньому й сидить, а коли вдвох – то обидва там проводять час, а часом і сплять» – згадує колишній пастух. Найчастіше діти мостять кубло навесні та на початку літа, коли зелень ще свіжа й запашна. «Буває, що й заснеш у тому кублі, бо ж там спати добре: дерево злегка погойдується, гілля шумить, сонце не пече, а холодок...»³

Ігор і розваг тут було хоч відбавляй. Саме про найпростіші із них пише Олекса Воропай у своїх «Звичаях нашого народу»: «На молодих деревах хлопці, бувало, “гнуть гнучки”: вилізе котрийсь на тонку високу деревину, схопиться руками за вершок, а ноги звисить і деревина згинається додолу. Коли ж ноги торкнуться землі, то хлопчик пускає вершок і дерево випростовується, роблячи шум і свист у повітрі, з чого діти тішаються. <...> Якщо діти знаходять стару сосну, що її гілля мало не до землі, то беруться руками й гойдаються. Або викопають довгий сосновий корінь, прив’яжуть його до гілля, як гойдалку, сідають і гойдаються. А то ще кладуть на колоду дошку чи спилину деревину; таку, що можуть підняти, а тоді сідають або стають один проти одного на протилежних і так гойдаються»⁴.

Серед українських хлопчаків улюбленою забавою було з перелізання з одного дерева на друге. Вилізе, наприклад, хлопчик на вільшину, вхопиться руками за вершок, а ноги звисить, і дерево згинається під вагою тіла, наближаючись до другого дерева. Далі хлопець охоплює ногами те друге дерево й перелазить на нього, а потім – на третє і так далі.

У деяких місцевостях така забава перетворилася у справжню гру з характерним елементом змагальності і визначеними правилами. Так, наприклад, на Гуцульщині хлопчакі забавлялися грою «На грабках»: «Граються хлопці під час збирання суниць, малини, ожини, чорниць, грибів – усього того, що має ліс.

Гра відбувається в молодому грабовому лісі з деревцями висотою 5-6 м. Зазначається місце завдовжки 10–20 м. По обидва його

³ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Оберіг, 1991. – Т. 2. – С. 101.

⁴ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Оберіг, 1991. – Т. 2. – С. 102–104.

боки стають однакові групи хлопців. Кожний з них на своєму місці кладе жменю зібраних дарів лісу.

Завдання для груп – вилізти на грабка і по гіллю інших грабків, як білка, дійти до протилежного місця. Поза межею місця спійматися за вершок грабка так, аби той зігнувся разом з гравцем до самої землі.

Хто із гравців прийде без будь-яких пригод до визначеного місця першим, той забирає всі зібрані дари лісу, що їх залишила друга група гравців. Котрий з учасників гри впаде, зламає гілляку або й деревце, тому дають “грабової каші” – зламаною гіллякою б’ють по спині.

Хто із двох груп першим прийде до призначеного місця, той у наступній грі стає суддею і з усіх порцій лісових дарів бере собі по одній порції з обох груп. Судді міняються по закінченні кожної гри.

Дари можуть бути від одної одиниці до цілої жмені, залежно від зібраного “урожаю” самих гравців.

Гра вимагає спритності, бо не кожний, навіть молодий грабок, зможе зігнути вершечком до землі, не кажучи вже про бука, дуба чи дуже крихку вільху.

Місце для гри вибирають ще таке, аби не було на землі хмизу, пеньків, коренів, камінців, а по можливості ріс мох, на який падати безпечніше⁵.

До інших розваг входить гра за умовою «хто вище вилізе». Інколи ця гра ускладнювалася ще однією умовою – хто це зробить швидше за інших.

Зазвичай у парубків і дорослих чоловіків у таких іграх дерево заміняв стовп. Стовп у цій та подібних іграх виступав альтернативою дереву. Як відомо, стовп у народній символіці має різноманітне значення, в тому числі він ототожнюється з деревом. Стовп можна розглядати як елемент архаїчної космології, де він є символом Дерева життя, центру світу. Як вказує В. Войтович, «якщо рухатися “посолонь” (схід – південь – захід – північ), що семантично відповідає рухові згори вниз, то розташування елементів світу цілком природне для давніх уявлень: небо – повітря – земля – вода; при цьому кожний “вищий” елемент “сильніший” від наступного, “живе його смертю”»⁶.

Ігор зі стовпом хоч і не так багато, як із самим деревом, і вони не відрізняються такою різноманітністю, але вони були і посідали певне місце в ігровій культурі як звичайних селян, так і соціальної групи воїнів. Ігри тарозваги зі стовпом відомі слов’янам і, зокрема, українцям

⁵ Іванюк М. Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вишниця, 1994. – С. 26.

⁶ Войтович В. Українська міфологія. – 2-ге вид. – Київ: Либідь, 2005. – С. 506.

з давніх часів. Зображення, на якому хлопець лізе по стовпу за призом, ми можемо бачити на фресці Софійського собору в Києві, яку датують XI ст. Гра, в якій учасники вправлялися в тому, хто швидше залізе на стовп, була улюбленою і досить популярною у запорізьких козаків. Д. Яворницький в одній зі своїх праць, присвячених історії і життю запорозького козацтва, пише про азарт, який викликало це змагання: «... який-небудь “молокосос” сперечається зі старим козаком, хто швидше залізе на високий, гладко обтесаний стовп, вкопаний в землю і, щоб обманути старого “козарлюгу”, змашує собі шаровари медом, швидко видряпується до самого верху стовпа і заливається веселим реготом з невдачі “сивовусого лицаря”»⁷.

Серед сільської молоді деяких регіонів стовп у іграх був неодмінним спортивним інвентарем під час проведення календарних свят. Так, наприклад, відома гра «Стовп», коли брали деревину заввишки 6–8 метрів, а на вершечку прикріплювали вузол з горіхами, цукерками, калачем-паскою або писанками. На того, хто долізе до вершечка, чекав цей приз. Цікавий опис одного із варіантів цієї гри подає С. Килимник, якому розповіли про неї мешканці Чернігівщини:

«Парубки привозять з лісу рівну, середньої грубини, деревину, висотою 6–8 метрів. Обстругують її гладенько, вставляють (вкопують у землю), а на вершечку прикріплюють вузол з чимось цінним та з горіхами, цукерками, калачем-паскою і писанками в пуделочках. Збирається на 2-й, 3-й день парубоча громада й по черзі зголошується, хто бажає вилізти по тому стовпі до верху, щоб узяти там презент. Бажаючих буває чимало. Тоді вимірюються на очкурі чи на палці. Чия найвище рука зверху, той перший полізе здобувати “добро”, а за ним у черзі другий-третій і т. д. Коли перший не добереться, за ним лізе другий, а коли й другий не добереться, то наступний і т. д. Це цікавий спорт. Із захопленням і нетерпінням усі стежать за тим, хто повзе вгору... Спочатку жваво посувається догори, потім помаліше, ще помаліше і, врешті, зсувається вниз. Той, що не доліз, кладе кілька копійок та дві писанки. За ним повзе другий і т. д. Врешті один таки виповзе! Неописана радість охоплює всіх, не можуть відірвати очей від переможця, коли він здійснює вузлик з верхівки. Внизу його підхоплюють і співають: “Кроком, коню, кроком до Дунаю...” З цим співом обносять переможця навколо площі. Далі пробує другий-третій»⁸.

⁷ Яворницький Д. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. – СПб., 1889. – С. 80.

⁸ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 149-150.

З джерел відомо, що вкопаний у землю стовп використовувався деякими парубками і чоловіками як тренажер при тренуванні в боротьбі. До відомих вправ належать охоплення одною ногою стовпа з подальшим тиском нею на себе. В іншій вправі борці трохи присідали, нагинали тулуб вперед і охоплювали стовпа руками, намагаючись далі ніби витягнути його із землі. Проте частіше для таких тренувань використовували первісний матеріал, тобто – дерево.

На початку 90-х років XX ст. мені довелося почути від уродженця Північної Буковини, що в минулому деякі з тамтешніх сільських борців провадили спеціальні тренування з деревом: «У нас і зараз деколи можна почути: “Якщо нема сили, іди трусити грушки”⁹, “Згубив силу – іди до дерева”. А раніше, коли сила була поважана майже кожним чоловіком і кожен чоловік чекав моменту її показати, існували спеціальні вправи її розвитку і набуття. Можливо, що вправ цих було багато, але я знаю лише декілька, і всі вони пов’язані саме з деревом. В одній із вправ борець ставав перед деревом, міцно притискався своїм тулубом до стовбура, потім трохи присідав і обіймав його руками, захоплюючи кистю однієї руки зап’ястя другої. У такому положенні він стояв декілька хвилин – “задружувався з деревом”¹⁰, а потім починав спочатку неначе видирати дерево із землі, а потім навпаки – присідаючи і підводячись, немовби всаджувати дерево назад у землю. І таке “туди-сюди” тривало доти, доки вся одежа не ставала мокрою від поту. У мене після такого “садівництва” протягом сорока днів розвинулася така сила, що, здавалося, зможу відірвати від землі і кинути об нього (тобто об землю. – **Авт.**) майже кожного з наших сільських силачів. Друга вправа, до якої у мене ніколи не доходили руки, полягала в тому, що треба було трохи залізти на дерево, а потім звисити ноги і триматися на стовбурі за допомогою тільки рук – чим довше, тим ліпше. Третя з відомих мені вправ, одна з найпростіших, – підійти до дерева і руками трусити його – “струшувати листя”¹¹.

⁹ Ця тематика висвітлюється і в українських народних казках: «На третьому році Іванко, щоб спробувати свою силу, пішов та потрусив одну грушу, що росла тут недалеко біля барлогу. Як трусонув він її, то з неї зразу попадала додолу половина всіх груш. З’їв Іванко ті груші, а потім пішов та й каже матері: – Мамо, погодуйте мене ще молоком, щоб я був ще дужчий! – Годує вона його ще один рік. Намислив Іванко знову спробувати свою силу. Пішов та ще раз трусонув ту грушу, і всі груші, що були на дереві, відразу попадали додолу...» (Українські народні казки. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998. – С. 239.)

¹⁰ Під час «задруження» з деревом у нього прохали дати сили, перепрошували за недобрі вчинки проти дерев тощо.

¹¹ Архів автора.

Крім того, деколи на дереві влаштовували справжні змагання з боротьби, щоправда, не в тій формі, що була звичайною на землі, а зі своїми специфічними особливостями. Суперники вилазили на дерево, чіплялися руками за грубу гілку, вирішивши перед цим за допомогою жеребкування, кому бути ближче до стовбура. Коли обидва змагуни приймали висяче положення, тримаючись одними руками, починалася боротьба ногами. Найчастіше кожен з них намагався, трохи підтягнувшись, закинути ноги суперникові на тулуб у ділянці живота і зчепити їх стопами у нього за спиною, а потім, стискуючи ногами тулуб суперника і надавлюючи зверху вагою свого тіла, змусити його відпустити руки і таким чином впасти на землю.

Як розповідали люди старшого віку, частенько така тактика вела до того, що на землю падали обидва. Тому розумніші й досвідченіші у цій боротьбі змагуни орудували ногами, не зчіпляючи їх на тулубі суперника. Ногами штовхалися, чіпляли ними руки суперника і т. д.

Деколи, за попередньою згодою, суперникам дозволялося діяти в цій боротьбі й руками. Сильні хлопці так і робили – висячи на одній руці, другою відчіпляли від гілки руки суперника.

Доречно, що в буковинських селах хлопчики іноді боролися лише руками (тобто одною рукою), а ногами при цьому діяти заборонялося.

Для вдосконалення техніки паличного бою бійці били палицями по стовбурах і листі дерев: «Листочок за листочком, і ось уже по пальцях, а то й по кінчику носа зможеш влучити»¹².

У такий спосіб, тобто коли дерево було як тренажер, свою майстерність володіння топірцем удосконалювали карпатські горці.

Молоді гуцули і бойки постійно тренувалися, влаштовуючи змагання та ігри з метанням топірця. Кидаючи з різних відстаней топірець у дерево, вони могли зрубати з гілки намічений пагінець. У гуцулів особливо цінувалося вміння метати топірець «зісподу», коли гравець стоїть, спершись на обух, а потім одним невловимим рухом долоні підкидає топірець, перехоплює у повітрі за низ держак і блискавично посилає у ціль. Досить часто гуцули змагалися у грі «Забивання топірця», або «Забивання сокири»: «Майже кожен гуцул вважає для себе справою честі взяти участь у цих змаганнях. На висоті двох метрів прибивають до стовбура дерева дощечку із зображенням “генерала” – умовні фігури у військовому мундирі. З відстані 15–20 метрів гуцули стараються традиційними сокирками “вбити” (тобто попасти в голову) “генерала” або хочаб зачепити до-

¹² Архів автора.

щечку. При цьому діти користуються дерев'яними сокирками, а дорослі – металевими»¹³.

Метання топіріців у ціль було обов'язковою частиною гірського обряду посвячення в парубки. Це відбувалося так: «За селом збиралася громада. Один з чоловіків, котрий найвправніше володів топіріцем, відраховував кроками певну відстань і вказував, яку гілку юнак мав відтяти, метнувши топірець. Коли ціль була вражена, громада радісно вигукувала: “По-опришківському”, “по-молодецькому”, деколи – “по-козацькому”. Такого юнака вважали дорослим легінем»¹⁴.

В іншому іспиті свою вправність демонстрував не претендент на звання парубка, а його екзаменатор. Про цей звичай на початку XIX ст. писав Л. Василевський:

«Коли гуцул досягає 18-річного віку, то він вважається вже повнолітнім, може врати участь у всіх святкуваннях, що їх влаштовують старші, одружуватися і т. д. Досягання повноліття вуйдзначається досить урочисто, причому юнака постригають своєрідним способом. Його ставлять до дерева, довге волосся заплітають в косу, яку прикріплюють до стовбура цвяхом, потім хто-небудь із його старших родичів спритно кидає топіріця і відрубє косу»¹⁵.

Польський мемуарист Залужецький у своїй праці наводить приклад іншого способу посвячення юнаків на зрілість – “підстригання волосся”. Хлопця, якого мали посвячувати, ставили спиною до дерева, збирали в один пучок його довге волосся і прибивали клином до стовбура. Чоловік, котрий умів добре кидати топіріці, ставав на певній відстані навпроти і, розмахнувшись, блискавично метав топіріця. Пролетівши над самою головою легіня, топірець відтинав прибіве до дерева волосся.

Як зазначає Т. Каляндрук, «таке посвячення вимагало, по-перше, віртуозного вміння володіти зброєю, а по-друге, надзвичайної холоднокривності та безстрашності юнака, котрий проходив це випробування. Як зазначає мемуарист: “Таким чином, виявлена мужність патентувала нового парубка на ставного товариша гірських подорожей і нападів, майбутнього доброго опришка, яким мріяв стати кожний з них”»¹⁶.

¹³ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994.

¹⁴ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 213.

¹⁵ Василевський Л. Современная Галиция. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 49-50.

¹⁶ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 213-214.

Ігри з дрюччям

Ігри і змагання з різного роду дрюччям – одне із характерних явищ традиційної української ігрової культури. Дрючок завдовжки від 5 до 200 см, рівний («палиця», «кий», «кийок», «грига», «патик», «друк», «гилка», «гила»¹, «ціпок», «тичина», «тростина», «дрин») з потовщенням на одному кінці («ломака», «дрюк», «дрючок», «дрючечок», «палиця»; мачуга – «булава; палиця із заокругленим кінцем» – у лемків²) або загнутий на цьому кінці («клюка», «ключка», «костур», «костурець», «кульбака»), був неодмінним інвентарем численних народних ігор і змагань. Є згадки і про так звані «шаблі» – своєрідні палиці, що їх спеціально загострювали на кінці, а також про дерев'яні тростини з металевим стрижнем всередині і про ціпки, котрі для більшої ефективності заливали свинцем.

Особливістю традиційної української ігрової культури є те, що палка використовувалася і в багатьох іграх, які не входять до списку ігор з палицями. У цих іграх дуже часто провадилося жеребкування саме за допомогою палки. Способів жеребкування відомо чимало, але якщо брати загалом, то всі вони зводяться до двох основних. Про це пише Н. Аксьонова у своєму дослідженні «Семантика палиці в народних іграх (за матеріалами Слобожанщини кінця XIX – початку XX століть)»: «За першим способом всі кидали свої палиці перед собою і той, хто закинув її найближче, починав водити. Падіння палиці пов'язувалося деякою мірою з моментом жеребкування не тільки в ігровій культурі, а й у побуті. За харківським повір'ям добрим знаком вважалося падіння палиці, приставленої до стіни хати священиком, який прийшов висповідати хворого. Інший спосіб такий: гравці або ж представники партій перехоплювали палицю, беручись правою рукою знизу догори або навпаки згори донизу, залежно від того, як гравці домовляться спочатку. Той, хто останній брався за палицю, починав водити»³.

¹ Існує гра під назвою «Ги́ла». Ігри з подібною назвою поирені майже по всій Україні – «Гилка» (Херсонська губернія), «Грійна гилка» (Катеринославська губернія). У цих іграх термін «гилити» передає рух гравця («гильщика»), що підкидає (подає) предмет, по якому має вдарити палкою гравець супротивник. На думку Н. Аксьонової, поняття цього терміна тісно пов'язане не лише з мірянням, а й із рахуванням результатів, наприклад, «гилою» позначаються десять палок у грі «Кільок з виборним» із Курської губернії. Зафіксовано, що словом «гила» називається мірка палкою для гри у скраклі. (Аксьонова Н. В. Семантика палиці в народних іграх (за матеріалами Слобожанщини кінця XIX – початку XX століть) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 5.)

² Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок. – Івано-Франківськ: Сівєрсія МВ, 2004. – С. 171.

³ Аксьонова Н. В. Семантика палиці в народних іграх (за матеріалами Слобожанщини

Деколи жеребкування за допомогою ціпка або маленьких паличок було головною складовою самої гри, як це, наприклад, у грі «Цар і коваль». Нею розважалися карпатські парубки, сидючи біля покійника: «Розколюється шматок прута завбільшки 1 м довжиною і 1 см діаметром, і обидві ці половини підкидаються на столі. Якщо вони обидві впадуть однаково, тобто випуклими сторонами або плоскими, то той, хто підкидає, гідний бути царем. Якщо неоднаково, то гонять того, хто кидав, до наковальні, але поки що “приучують” його, тобто б’ють доти, доки не погодиться другий до дальшої гри...»⁴ У варіанті, відомому під назвою «Короля грати», що його записав у буковинських гуцулів Р. Кайндль, гравці використовують три палички: «Гравці кидають три дерев’яні палички, позначенні на одному кінці. Кому вдається кинути всі три палички так, щоб вони впали позначкою в один бік, той стає королем на той час, поки інший не зробить те саме»⁵.

Така популярність дрюччя в українських іграх не випадкова. Палиця є одним із найдавніших відомих в історії людства знарядь. За її допомогою наші далекі предки полювали на тварин, глушили рибу, збивали з дерев стиглі плоди, а за потреби пускали її в хід і один проти одного. Отже, це також і найдавніша холодна зброя. І нині на Поліссі можна почути: «Коли б не друк, був би чоловік наче без рук»⁶. Спливали тисячоліття, змінювалися цивілізації, вдосконалювалися воєнні технології, а палиця залишалася в строю. Так, воїни Ростислава Мстиславича в 1159 р. у відповідь на сумніви князя щодо можливості захистити Київ від ворога заявили: «... Все бо у нас оружие есть: и камень, и древа, и колья, и вар...» А один із літописів 1469 р. повідомляє, що «князь Василий Ухтомский велми бился... ослопием (києм. – Авт.)»⁷. Із дрюччям часом ішли врукопаш запорожці⁸, котрі, як відомо, майстерно володіли куди досконалішою холодною зброєю – і шаблею, і списом, і келепом... Це саме можна сказати і про опришків, і про гайдамаків.

кінця XIX – початку XX століть) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 5.

⁴ Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. – Москва: Ладомир, 2006. – С. 62-63.

⁵ Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – С. 18.

⁶ Анічєнка У. А., Бобрык У. А., Кузьміч Л. П., Паўлавец Д. Д. Фольклорны слоўнік Гомельшчыны. – Гомель: УА ГДУ імя Ф. Скарыны, 2003. – С. 83.

⁷ Горбунов Б. В. Палочные бои // Этнографическое обозрение. – Москва, 1996. – № 2. – С. 68.

⁸ Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. – Киев–Москва: Евролинц, 2003. – С. 358.

Серед причин довголіття і популярності кийка як зброї є те, що справжня зброя у всі часи коштувала дорого, а виготовлення її вимагало кваліфікованих фахівців, якісного металу і відповідного обладнання. Крім того, у більшості випадків простолюду взагалі заборонялося мати зброю армійських зразків. А ось зробити собі відчутну ломаку або міцну тичину може будь-яка людина. Інакше кажучи, перша причина збереження палиці як зброї полягає в її доступності, дешевизні і простоті. По-друге, попри свою простоту палиця у вправних руках є зброєю справді універсальною і досить ефективною.

В Україні практично до недавніх часів (наприклад, у західних регіонах місцями до 1940-х років) кожен парубок і дорослий чоловік мав свій власний ціпок. Це, як кажуть, була неодмінна частина костюма представника чоловічої статі. Таке було, наприклад, на Буковині, у Галичині та в Угорській Русі. Доказом цього є письмові джерела та усні повідомлення селян. Крім того, підтвердженням цього можуть бути ілюстрації зі старовинних книг, виданих у XVIII–XIX ст. Перегляньте, наприклад, книги відомого автора фольклористичних нарисів Григорія Купчанко (1849–1902), видані наприкінці XIX ст. у Ведені, де ми бачимо малюнки і світліни парубків та сталих чоловіків з ціпками, різними за розміром і формою: «Буковина и еи русски жители» (сторінки 28, 29, 31, 32, 36)⁹, «Галичина и еи русски жители» (сторінки 66, 67, 69, 71, 76, 80, 82)¹⁰, «Угорска Русь и еи русски жители» (сторінка 59)¹¹. І таких джерел велика кількість.

Для отамана парубоцької громади ціпок у деяких місцевостях був гарантом самого отаманства. Відомо, що досить часто отаман повинен був добре володіти ціпком як зброєю і у разі необхідності доводити це: «Між різними парубоцькими громадами постійно виникали бійки, в яких билися часто “люшнями й дубинами”. Тому при виборах отамана громади особливо було важливо, щоб він був “здатний на бійку, розбишакуватий”»¹².

Відомо, що відразу після того як хлопця брали в парубоцьку громаду, він мав під керівництвом отамана, самостійно зробити собі так звану «парубоцьку палицю» («парубоцький кий», «парубоцький ціпок»). Ставши парубком, хлопець уже не розлучався з ціпком. На Гуцульщині такий самостійно виготовлений парубком кий називався

⁹ Купчанко Г. Буковина и еи русски жители. – Вєдєнь, 1895.

¹⁰ Купчанко Г. Галичина и еи русски жители. – Вєдєнь, 1896.

¹¹ Купчанко Г. Угорска Русь и еи русски жители. – Вєдєнь, 1897.

¹² Балущок В. Г. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 101.

«булавка», «насіка»: «Давно робили собі легіні такі палки, називали сі насіки. Буде ясеник отакий загрублий, як целіндер, у верху, а то брав легінь тай ножем на штири боки понатинає кору, так поравашує – одно від другого на цол, аж доврук, а там чеслит, аби у руки глатке прийшло, тай, як то зробит, тай лишеї, аби ясень собі ріс далі. На другий рік укив т деревце й лупит кору, а то, куди торік порашаване, то чорне й вібле, а куди ні, то біле, тай палице буде така сімениста. Давно, котрий мав насіку, то уже легінь був»¹³.

Етнограф В. Холодная, розповідаючи про традицію паличних боїв і бійок слов'ян, вказує, що «найчастіше парубок робив ціпок сам, проте відомі випадки, коли його заказували пастухові. Сам процес виготовлення сприяв налаштуванню на бійку, слугував психологічною підготовкою до неї. У той же час такі його елементи, як вибір дерева, пошук його у лісі, дозволяють розглядати процес виготовлення палиці як ініціувальний момент, тобто добування символу нового статусу»¹⁴.

Малі хлопці й підпарубки так само самі робили собі палки для ігор, і деколи, притримуючись певного ритуалу, подібно до того як виготовлялися бойові ціпки. Саме на це вказує Н. Аксьонова: «Кожен із гравців мав особисту палицю, яка інколи спеціально мітилася. Найчастіше палку для ігор робили за допомогою перехоплення рук гравців, яке супроводжувалося символічним діалогом, у якому зазначалося, що палиця зростала біля води і якась особа зрубала її та надала назву палиці: «машка», «аршин». Виготовлення знаряддя гри відбувається за спеціальним ритуалом, який поряд із символічним порядком вимірювання закріплює за ним назву. Мірювання палки для гри відбувається за допомогою кулаків. Кулак об'єднує пальці, має символіку «великої» руки, заміщає її в цілому»¹⁵.

Характерно, що у більшості ігор з використанням палиць гравцями були виключно хлопчики. Залучення дівчаток до подібних ігор, як правило, вважалося сороміцьким. На думку авторитетних дослідників, «подібне табу стає зрозумілим, якщо зважити на те, що палиця семантично відтворювала зброю=фалос»¹⁶.

¹³ Онищук А. Останки первісної культури у гуцулів (Записано в Зеленій Надвірні[янського] пов[іт]у) // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. XV. – С. 161-162.

¹⁴ Холодная В. Трестка // Мужики и бабы: Мужское и женское в русской традиционной культуре. Иллюстрированная энциклопедия. – СПб.: Искусство-СПб, 2005. – С. 650.

¹⁵ Аксьонова Н. В. Семантика палиці в народних іграх (за матеріалами Слобожанщини кінця ХІХ – початку ХХ століть) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 4-5.

¹⁶ Аксьонова Н. В. Семантика палиці в народних іграх (за матеріалами Слобожанщини

На думку Н. Аксьонової «особливо цікаве те, що зустрічалися палиці на кінці з рогом, який мав фалічну символіку, пов'язану з ідеєю запліднення. За спостереженнями під час ігор у Латвії палку робили від землі до носа її власника, з потовщеним нижнім кінцем, інколи на кінець палиці набивали ріг барана. Семантична спорідненість пояснює створення різних за зовнішнім виглядом палиць для гри, наприклад, ковіньок – палиці із загнутим краєм»¹⁷.

Вона зазначає, що назва «кий» співвідноситься з дієсловом «кувати» (рос. «ковать»), має безперечний зв'язок з героєм-змієборцем. Використання палиці в ігровій ситуації дозволяє ототожнювати її зі зброєю=фалосом і розглядати як предмет, що утворює удар, який має ціллю переродження/перетворення»¹⁸. Участь у подібних іграх була важливою для кожного хлопчика. Н. Аксьонова припускає, що ігри такого роду «не лише соціалізували підлітків, вони давали їм можливість оперувати поняттями космогонічного порядку. Подібні ігри дублювали уявлення про те, що зміна пори року попереджує поєдинок між богами»¹⁹.

Якщо залишити побіч міфологічні уявлення, можна стверджувати, що різноманітні маніпуляції палицями у традиційних іграх мали виразну символіку навчання мистецтву володіння зброєю. Семантика цих ігор у більшості значень зливається і має велике значення для входження юнаків у повноцінне доросле життя.

Умінню користуватися різноманітним дрюччям українці привчалися з малолітства і тим самим з самого раннього дитинства набували навичок і якостей, які при нагоді могли бути використані в екстремальних ситуаціях, бойових умовах і під час традиційних рукопашних змагань, особливо у палочних боях, які в деяких регіонах були неодмінною частиною календарних свят, а також випробуванням при посвяченні в парубки.

У деяких іграх досить чітко простежуються елементи паличного фехтування. Це, наприклад, гра «Свій дуб», де один з гравців

кінця XIX – початку XX століть) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 7.

¹⁷ Аксьонова Н. В. Семантика палиці в народних іграх (за матеріалами Слобожанщини кінця XIX – початку XX століть) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 6.

¹⁸ Аксенова Н. В. Мужская атрибуция игр с использованием палки (по материалам Слобожанщины в конце XIX – начале XX ст.) // Мужское в традиционном современном обществе. – Москва, 2003. – С. 9.

¹⁹ Аксенова Н. В. Мужская атрибуция игр с использованием палки (по материалам Слобожанщины в конце XIX – начале XX ст.) // Мужское в традиционном современном обществе. – Москва, 2003. – С. 9.

захищав палицею «свій дуб» (власне, будь-яке дерево) від невеликої групи суперників, котрі намагалися вдарити своїми дрючками по стовбуру. При цьому оборонець ні в якому разі не міг навіть торкнутися «дуба».

Це саме можна сказати і про гру «Дарунок». У ній усі учасники сідають у коло (4–7 і більше хлопчиків) і вдаряють палицями по землі перед собою, нібито молотять. При цьому кожен з гравців намагається влучити своєю палицею по палиці партнера: «Влучив – отримуєш 1 очко чи береш фант з того, по чій палиці вдарив... Правила:

1. Гравці повинні не менше одного разу торкнутися палицею землі, перед тим як вдарити нею по палиці партнера.

2. Прагнучи уникнути удару по своїй палиці палицею партнера, можна відхиляти свою палицю вгору, але не вбік»²⁰.

Вважаємо за необхідне також відзначити, в грі «Дарунок» відобразився досить цікавий звичай, характерний для традиційних паличних боїв, а саме: звичай биття палицями по землі на початку паличних герців і аналогічне дійство отаманів ватаг під час групових «паличних війн». Бійці ставали на деякій відстані один перед одним і ритмічно били своїм ціпком по землі. Інколи це ритуальне дійство починалося з тихеньких постукувань, а закінчувалося доволі сильним і шаленим биттям по землі. Таким чином бійці показували свій намір битися і «заводилися» на бій, входячи в бойовий транс. Практично те саме зустрічалося і в інших народів, наприклад, у сербів, білорусів і росіян. Про останніх відомий дослідник В. Холодная пише: «У Вашкинському р-ні Вологодської обл. отаман тримав у руках “прікол” – товсту палку або кіл – котрим бив по землі, коли, пританцювуючи, підходив до групи супротивника. Іноді це перетворювалося в змагання між отаманами. Вважалося великою неславою, якщо кіл від удару об землю ламався, це свідчило про слабкість як отамана, так і всієї “артелі”»²¹.

Звичай цей досить давній і споріднений тупотінню ногами об землю, яке робили для входження у змінений стан свідомості шамани, а ще в недавньому воїни та учасники кулачних і ножових боїв. Для прикладу пригадаймо хоча б уривок з «Енеїди» Івана Котляревського, де подається опис бою навкулачки Ентелла з Даресом:

На землю шапку положивши,
По локоть руки засукав

²⁰ Игры народов СССР. – Москва: Физкультура и спорт, 1985. – С. 112.

²¹ Холодная В. Атаман // Мужики и бабы: Мужское и женское в русской традиционной культуре. Иллюстрированная энциклопедия. – СПб.: Искусство-СПб, 2005. – С. 19.

І, цупко кулаки стуливши,
Дареса битись визивав.
Із серця скреготав зубами,
Об землю тупотав ногами
І на Дареса налізав.

До таких самих ігор можна віднести «Цурки», або «Цурки-палки», яка, на думку дослідників, є досить корисною для підготовки в бойових мистецтвах. Так, наприклад, Л. Безклубий висловлює таку думку: «... “цурки-палки” – фактично сполучення фехтування і бігу при важливій якості: без слів взаємодіяти з партнером»²². Львівський дослідник традиційних бойових мистецтв Тарас Каляндрук зазначає, що ця гра «давала змогу дітям освоїти основи фехтування на бігу, привчала до взаємовиручки, взаємодопомоги»²³.

Для цієї гри беруть кийок і другу тоненьку паличку завдовжки 20 сантиметрів, копають вузеньку, але глибоку ямку, поперек неї кладуть невелику паличку, а кийком підкидають її якомога далі. Хто відкинув найдалі, той переміг.

На Буковині для початку цієї гри «у землі викопували невеличку ямку, вирізали з вербової гілки дві рівні палиці, одна завдовжки 20–25 см, друга – близько 70 см. Один із гравців подавав, б'ючи великою палицею по малій так, щоб та якомога далі полетіла – інші учасники гри намагалися впіймати “цурку-палку”. Кому це вдавалося, йшов подавати»²⁴.

В інших регіонах України зустрічається варіант гри, в якому маленьку паличку ставлять на кілочок так, щоб один її кінець був на землі, а другий – на кілочку. Це – цурка. Другою палицею вдаряють по тому кінці, який на кілочку. Цурка летить. Той, у кого вона злетить подалі, – переможець.

У грі «Проста цурка» гравці креслять на землі чотирикутний, у півтора аршина, городок, а потім, як звичайно, міряються на палиці. Верхи залишаються в городку, а низи йдуть у поле. А далі гра проходить таким чином: «Той, хто починає, на середині городка кладе цурку (дерев'яна, з обох кінців загострена паличка, довжиною до піввершка) і б'є її палкою, намагаючись вдарити так, щоб вона, коли підстрибне вгору, встигла хоча б раз її підмурити (вдарити на лету), тому що кожен удар у повітрі оцінюється в десять гил. Якщо той, хто

²² Без Л. П. Интерес моей мысли // Техника – молодежи. – Москва, 1989. – № 2. – С. 11.

²³ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – 2-ге вид., доповнене. – Львів: Сполом, 2004. – С. 250.

²⁴ Іван Сандуляк. Наука не йде до бука // <http://www/2000cv/ua/>

починає, вдаривши цурку, не виб'є її з городка, то б'є її доти, поки вона не вистрибне за городок. Якщо при цьому він не підмуристь, то вважається, що він ударив на десять гил (палиця), якщо ж підмуриє один раз – на двадцять гил, два рази – на тридцять гил і т. д.

Вибиту з городка цурку бере один з хлопчиків команди, що стоїть у полі, і кидає в город, попередньо зробивши від того місця, де лежала цурка, два кроки до города і спитавши у того, хто бив:

– А де город? Той відповідає:

– Аж ось, – і палкою показує середину городка. Якщо цурка впаде в городі, б'є наступний з тих, хто стоїть у городі; впаде поза городом – продовжує грати перший і б'є цурку з того місця, де вона впаде при киданні в город, доти, поки друга команда не кине її в город. Верхи б'ють по черзі один за одним і ведуть рахунок гил, поки кожному з них не буде вкинута цурка в город. Потім так само б'ють цурку низи, намагаючись не лише зігнати накинута на них першою командою гили, але й нарахувати на неї свої²⁵.

У деяких місцевостях гра супроводжується різними примовками, як, наприклад:

Лети, лети, цурко,

Кому вона попаде –

Той і гру поведе!

Гравці відомої з історії Щекавиці²⁶ «той, хто програв, зобов'язаний був добігти від місця початку польоту до місця падіння малої палички, схопити її і принести назад. Але головне, що при цьому він повинен був неперервно кричати: “Цурки-палки, накувалки, на солом'яні палки – на кулііііііі!”»²⁷

²⁵ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 96 с.

²⁶ Володимир Даль стверджував, що сюди на шабаші зітналися відьми зі всіх кінців Російської імперії.

²⁷ Жить на ней легко и просто // Аргументы и факты в Украине. – 38 (528) від 21. 09. 2006. На нашу думку, читачеві буде цікаво ознайомитися з одним з найперших повних описів, що його у 1848 році зробив О. Терещенко: «Малоросійська гра. Цуркою називається невелика загострена з обох сторін палочка. Один з гравців, поклавши її на землю, б'є з будь-якого краю особливою палкою. Від майстерного удару цурка летить угору: тоді гравці не допускають її падіння на землю – підхоплюють у польоті палкою і б'ють угору. Якщо трапиться, що вона від удару залетить далеко і гравець-суперник не встигне підхопити своїм ударом, то з того місця, звідки перший ударив, і до того місця, де вона впаде, відраховується відстань, наприклад, 200, 300 кроків і т. д., і потім починає бити знову перший гравець, продовжуючи до першої похибки. Якщо він упродовж своєї гри виграв, наприклад, 100 кроків, то його товариш має відіграти їх. У будь-якій грі досить неприємно тому, хто програє: йому стає прикро, і він намагається всіма силами відігратися. І тут-то він програє.

У деяких місцевостях переможцеві гри дозволялося бажати чого-небудь доступного від інших гравців, наприклад, щоб хтось зі своєї торби дав їстівне або ж придумати кару для тих, хто програв (побігти туди і назад, завернути корови, назбирати пасльону або дикого часнику і т. д.). При цьому будь-яке бажання, без жодного натяку на невдоволення, виконувалось. Але не всім хотілося їх виконувати: «І коли в переможеного зовсім пропадав настрій, то переможець декламував такий вірш:

Раз, два, три, до шести
Прилетіли пеструшки,
А цурка упала,
В пеструшку попала.
А тут бусел прилетів
І пеструшку втішив.

При цьому той, хто переміг, втішає іншого або міняє “кару” на легшу»²⁸.

На Лемківщині відома гра під назвою «Кічка», що її П. Сиртей характеризує як «Гра в палки: підбивання однієї палички іншою»²⁹.

Командні ігри були популярні особливо в східних регіонах України, прямо чи побічно нагадуючи сучасний хокей, де ударами палицею гнали предмет (м'яч, шишку, маленьку паличку тощо), і в які грали переважно взимку. До таких ігор належать ігри в «Ковінки»,

У цурку ще грають інакше. Окреслюють коло, яке називається городком, – посередині нього вбивають кілок, так званий стовпчик. Потім конаються двоє; кожний з них має свою половину гравців: одна половина стає біля городка, а друга відправляється в поле. Гравці подають цурку або, як кажуть, гилить один із числа польових: якщо перший промахнувся, то його місце заступає другий із тієї самої половини; якщо всі промахнуться, то вибувають з гри, і всі йдуть в поле, а ті, що були в полі, починають бити цурку.

Той, хто б'є цурку, намагається вдарити високо і далеко: ті, хто стоять у полі, повинні відбивати її у польотів городок. Той, хто стоїть в городку, має в свою чергу відбити її; і так продовжують відбивати її один до одного. Якщо ті, які знаходяться в полі, не відіб'ють цурку на льоту, то принаймні потрібно попасти нею в стовп. Той, хто стоїть у городку, має відбивати своєю палкою, тобто не допустити, щоб цурка потрапила в стовп. Той із польових, хто потрапив, зі своєю половиною іде в городок, а ті, які були в городку, йдуть у поле. Але той, хто стоїть в городку, відіб'є цурку, тоді міряють кроками від стовпа до цурки, яка впала, і такий простір кроків називається коном. Скільки виявилось конів, скільки разів їздять городські на польових від стовпа до цурки. Водій горожан сідає верхи на водія польових; за ним їдуть поряд горожани на інших польових». (Терещенко А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.)

²⁸ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 96 с.

²⁹ Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок. – Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. – С. 138.

«Свинки», «Цурки» і деякі інші. Олесь Гончар (1918–1995), котрий зростав у слободі Суха Козельщанського району Полтавської області, у романі «Твоя зоря» (1980) писав: «... наші степові пастушачі війни: до ночі гасаячи з кийками, джунитимем і джунитимем «свинку», була така гра – наш тодішній слобожанський хокей!» Наш відомий український геній Микола Гоголь так описує гру в «Свинки»: «На утрямбованій і твердій землі стають у коло; кожний перед собою має ямку, в яку тикає кінцем палиці. Посередині кола трохи більша ямка, в яку той, хто перебуває за колом, також гонить палицею м'яч. Ті, хто стоять колом, намагаються не пустити м'яча в ямку посередині. Але, відбиваючи його палицею, кожний повинен зараз же ткнути її на своє місце, бо той, хто пасе свиню (гонить м'яч), заволодіє місцем, ставлячи у вільну ямку свою палицю, а хто гавив – буде замість нього гонити м'яч»³⁰.

Гра ця була відома у різних варіантах і набувала місцевих особливостей. Наведемо декілька прикладів. Ось перший із них:

«Грають старші хлопці: четверо–десятеро. Потрібна “свиня” – бляшане пуделко і викопаний “бровар”, тобто ямка на 30 см, та ямки для кожного гравця на відстані 5-6 метрів від броваря. Крім того, кожен гравець має палицю довжиною 120–130 см. Свиню закидають далеко, найстарший за віком бере від усіх палиці й кидає їх геть. Тоді всі біжать, хапають палиці й намагаються якнайшвидше “вмочити”, тобто встромити їх у малу ямку. Кожен має право зайняти свою ямку. Той, хто останній «вмочить», іде бити «свиню». Він старається палицею увігнати «свиню» до «броваря», однак інші без упину відкидають її палицями. При кожному ударі відгонич мусить «вмочити» свою палицю, бо інакше загонич тоді має право сам «вмочити» і стати на місце відгонича, а той мусить заганяти. Виграє той, хто зажене «свиню» у «бровар» і накриє її своєю палицею, тому що інакше її можуть викинути із «броваря». Той, хто виграє, збирає палиці, кидає їх геть, і гра продовжується»³¹.

А ось варіант гри, записаний І. Сандуляком, який побутував у селах Північної Буковини: «За спогадами Н. О. П'ятницької, у с. Зелена діти колись гралися у гру “Коробочка”, або “Свинка”. Для цього збиралося до десяти хлопців, які робили невеличку ямку, на віддалі 3-4 м від себе, брали консервну банку і по черзі дерев'яною палицею намагалися заштовхнути її у ямку. Після удару палицю як-

³⁰ Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. – Москва, 1952. – Т. 9. – С. 512.

³¹ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 96 с.

найшвидше потрібно було вставити у ямку, яка була позаду кожного учасника гри. Якщо не встиг і ямку займав хтось інший, то вибував із гри. Грали до того часу, поки не залишався один учасник гри»³².

У грі «Цурки», відомій також під назвами «Ковіньки», «Шулига», а також «Свинки», всі хлопці ділилися на дві команди і ставали у два ряди один навпроти одного. Кожен хлопчик у руках тримав тичку, що називається «цурковником». Посередині, між рядами, клали кульку, що її називали «цуркою». Цю кульку кожна з команд намагалася перекотити на протилежний бік. Гравці тривалий час вели боротьбу у перекочуванні цієї кульки.

Гра тривала доволі жорстко, нерідко бували травми, про що згадують самі гравці. Наприклад, український учений академік Георгій Писаренко (1910–2001), який зростав на хуторі Скрильники Кобеляцького повіту Полтавської губернії, так описує цю гру: «Взимку ми любили гратися в “ковіньки”. Ця гра подібна до хокею, тільки замість ключок ми користувалися “ковіньками” – палками, вирізаними з кривої гілки грушки або яблуні. Роль шайби виконувала так звана “свинка” – невеличкий циліндричний кусок твердого дерева. Головною відмінністю від хокею було те, що гравці бігали по льоду без ковзанів. Воріт теж не було. “Свинку” треба було забивати у “ворота” в протилежному кінці льодяного поля, котрим служив ставок, озеро чи штучно залита водою площа. Такі “ворота” необхідно було захищати від попадання “свинки”. Гра була небезпечною: часто попадання “свинки” в голову призводило до плачевного наслідку. Для нас, дітей, ігри в “ковіньки”, чи “свинки”, завжди були спряжені з труднощами із-за відсутності чобіт, а якщо вони й були, то під час гри хутко робилися непридатними»³³.

Як свідчать численні матеріали, що стосуються бойових мистецтв багатьох народів світу, командні ігри з м'ячем і ключкою мають велику практичність у тренуванні бійців і воїнів, а також є ефективним засобом фізичного виховання. Так, наприклад, в Індії, у штаті Маніпур, подібним чином використовується традиційна гра «Кхонг кангджей», що являє собою оригінальну суміш хокею і регбі. Учня у таких традиційних бойових мистецтвах, розповсюджених у цьому штаті, як-от: «Тханг-та» («спис і меч» – мистецтво бою холодною зброєю і голими руками), «Тханг ахум йанаба» (мистецтво бою одного проти декількох), «Тхангкаірол» (фехтування), «Мукна» (силова боротьба) та ін., вчителі наполегливо рекомендують брати

³² Іван Сандуляк. Наука не йде до бука // <http://www/2000cv/ua/>

³³ Писаренко Г. С. Воспоминания и размышления. – Київ: Наукова думка, 1994.

участь у цій грі. Воїни народу мапуче (вони – арауканці), що живе у Чилі, як до гарного воїнського тренування ставляться до гри «Чуека», у якій так само боротьба між двома командами за кулю ведеться за допомогою палиць, що нагадують ключки. Згадаймо також гру з м'ячем і ракеткою-ключкою північноамериканських індіанців «Баггейтвей», яка була не лише розвагою і ритуальним дійством, а й входила до традиційних засобів фізичного і воїнського виховання.

Серед українських народних ігор з дрюччям велику частину займають різноманітні ігри з метанням. Причому кидання палиці могло відбуватися різними способами. Найбільш розповсюдженим є спосіб, де палицю кидають рукою. Серед них звичайнісіньким є спосіб, коли один кінець палиці стискали у кулаці. У деяких іграх кидання рукою могло відбуватися інакше. Так, наприклад, у грі «Віл» гравець кидає палицю з плеча вперед, узявшись за її середину. Кидання палиці у такий спосіб називалося «шкопиртом». Це спосіб, при якому гравці, стоячи на колінах уздовж однієї межі, одночасно кидають свої палиці так, щоб вони перекручувалися в повітрі колесоподібно³⁴. Від цього, до речі, отримала свою назву гра «Шкопирть». У своєму словнику М. Фасмер наводить укр. «скопердин» і «шкопирта» як назви гри, в якій кидають палицю так, щоб вона по черзі вдарялася об землю обома кінцями; шкопиртати – «кидати шкопирту». Гр. *skaperda* «гра юнаків під час діонісій»³⁵.

Для гри у «Шкандибки» хлопчаків вирізали короткі ціпки і кидали їх так, щоб вони плигали – «шкандибали», торкаючись землі обома кінцями. «Підповзень» – гравці так кидали свої ціпки, щоб вони підсунулися під ломаку, яка лежала на землі.

Українцям відомо багато ігор, де кидання палиці провадиться ногою. Сюди, наприклад, можемо віднести гру «Койструбки», де використовують дрюки довжиною приблизно 70–80 см. Учасники шикуються в одну лінію, а потім один кінець дрюка ставлять на носок ноги, а другий легенько притримують рукою, і після сигналу кидають дрюк якнайдалі вперед себе, що і є початком активної частини цієї гри.

Усі ігри з киданням із застосуванням палиць можна поділити на дві основні великі групи. До першої входять ігри на кидання палиць різними способами на дальність, у висоту, а також на швидкість. Сюди відносяться прості за змістом ігри. Передусім це звичайне зма-

³⁴ Терещенко А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.

³⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – 4-е изд., стер. – Москва: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т. 3. – С. 649.

гання у киданні палки у довжину, в якому переможцем ставав той гравець, котрий закидав дрюка найдалі.

Відомі також ігри з киданням палиць у висоту: після команди «ватажка» всі учасники кидали палку якомога вище «у небо». Щоб виконати кидок, хлопець нахилився трохи вперед і відводив руку з палицею назад угору, а потім випрямлявся і, подаючи сильним махом руки вперед вгору, відпускав патику. Переможцем вважався гравець, у котрого патик падав на землю останнім. Деколи ця гра ускладнювалася: всі гравці ставали навколо окресленого перед грою доволі великого кола (від 5 до 10 метрів у діаметрі) і так само кидали палки «у небо». Для перемоги необхідним було не лише щоб палка впала на землю останньою, але й щоб вона приземлитися біля кола, а не поза ним.

Зазначимо, що в минулому в киданні палиці вгору змагалися не лише хлопчачки і парубки, а й сталі воїни. Акт кидання бойової палиці вгору доволі часто спостерігається у численних богатирських і героїчних народних казках. Згадаємо хоча б казку про Котигорошка, коли він випробовує свою булаву:

«... Узяв Котигорошко ту булаву, кинув угору та й каже до батька:

– Ляжу спати, а ви мене збудіть, як летітиме булава через дванадцять діб»³⁶.

Крім того, з історичних джерел відомо, що таким чином деколи між собою змагалися карпатські опришки, а також молдовські гайдуки. У молдован кидання бойової палиці («буздуган») і донині популярне змагання. У Молдові воно перетворилося навіть у національний вид спорту: розроблені правила і класифікаційні нормативи – вага буздугана 1 кг, а підкидання відбувається у центрі кола діаметром 30 метрів³⁷.

Відомі ігри, у яких, підкинувши патику вгору, гравець повинен був один чи декілька разів обернутися навколо своєї осі, а потім спіймати палицю, що падає. На Гуцульщині таким чином деколи розважалися з топірцем. Це був оригінальний елемент традиційних танців. Л. Василевський у 1900 році відзначив цю особливість гуцульського танцю: «В руках у гуцула постійно знаходиться маленький, гарний топірець на довгому древку, прикрашеному візерунковою різьбою і різноколірним намистом. Ці топірці відіграють велику роль під час

³⁶ Українські народні казки. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998. – С. 163.

³⁷ Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2002. – С. 13.

танців, великими прихильниками яких є гуцули. Танцюючи, гуцул підкидає свого топірця вгору і потім, не перестаючи танцювати, ловить його»³⁸.

До другої групи можна віднести ігри з киданням по визначених цілях, тобто де палицями з певної відстані влучають по якомусь предмету. При цьому кожна з них має дуже багато видів, що, у свою чергу, діляться на різновиди. До того ж кожен зі способів кидання мав власну назву, всі ці ігри супроводжувалися відповідною термінологією.

До найбільш відомих ігор цієї групи можемо віднести гру «У скраклі» (інші назви – «Скраколь», «Скраклі», «Скракля», «Скраглі»³⁹). Микола Гоголь у творі «Вій» так описує цю гру: «... скраклі – такі собі кеглі, тільки замість котити влучають у них довгими палицями, а хто виграє, той має право попоїздити на іншому верхи». Якщо розглянути детальніше, то для цієї гри готують десять круглих, завдовжки приблизно 6–8 вершків (4,5 см), дерев'яних обрубків, що називаються «скраклями». Далі відмірюють відстань, наприклад, у десять сажнів (приблизно 2,13 м), на кінцях якої ставлять ці скраклі поряд або в шаховому порядку по п'ять штук. Поставивши як треба скраклі, гравці беруть палиці. Спочатку один кидає свою палицю через усю відстань, а потім, якщо зіб'є хоч одного, кидає вже від «масла» – середини відстані між поставленими скраклями, намагаючись збити їх якомога більше. Хто більше зіб'є, той і виграє, за що катається верхи на спині свого противника⁴⁰.

³⁸ Василевский Л. Современная Галиция. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 49.

³⁹ На думку М. Фасмера, слово скраколь (скракля, скраглі), «очевидно, запозичено з польськ. kregil “кегля” від kegel “палка, палиця”, що контамінується з продовженням слав. krog». (Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – 4-е изд., стер. – Москва: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т. 3. – С. 656.)

⁴⁰ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994. Для читачів, які особливо цікавляться цією грою, наведемо один з ранніх описів гри, зроблений О. Терещенком: «Скраглі – малоросійська гра. Вона має деяку подібність з пийжиком. Окреслюють коло, яке називають городом, і кладуть у ньому відрубки товстих, але коротких палиць; потім кидають жереб, кому першим бити. Хто виб'є із города за межу, той їздить на своєму суперникові і їде у завойований ним город урочисто.

В інших місцевостях грають ще по-іншому. На окресленому колі ставлять дерев'яні скраглі; гравці відміряють від кола кроками умовну відстань, а інші кидають від кола палиці, і чия впаде якнайдалі, той починає бити. Той, хто зіб'є скраглі з лінії, вважається метким, і потім він ставить для того, хто з ним грає, скраглі на тому самому місці, де вони впали, а не на самій лінії. Товариш його повинен збивати; зробивши похибку, він позбавляється права збивати другий раз, надаючи цю можливість своєму суперникові.

Існує думка, що в далекому минулому гра «У скраклі» і подібні до неї мали велике значення для виховання хлопця як майбутнього мисливця і воїна. Так, наприклад, Константин Уляночкін, розглядаючи історію та особливості інгерманландської гри «Попи» («Роррі»), а також фінську «Кююка» («Куука»), які подібні з українською «Скраколь» і російською «Городки» (по-іншому «Рюхи»), зазначає, що вона «виникла із традицій полювання»⁴¹. На підтвердження своєї думки він наводить приклади використання палиці народами Півночі, наприклад, саамів, мешканців Кольського півострова, під час полювання на куріпок. Інший дослідник цієї гри, Константин Сакса, наводячи приклади билин і досліджень археологів та істориків, бачить у ній відгомін воїнського вишколу щодо уміння володіти бойовою палицею⁴².

У принципі така думка має право на існування, якщо згадати, що семантика палиці тотожна також зі зброєю, яка, у свою чергу, передає ідею символічного жезла бога Громовержця⁴³. Зазначимо, що деяка термінологія, характерна для цієї гри, має воїнську тематику, наприклад, назви фігур: «Назви фігур, які треба вибити з “города” за допомогою палиці, мають семантичне навантаження опису укріпленого міста – “пушка”, “хата”, “башта”, “рядові солдати”, “кутневі солдати”»⁴⁴.

Але чи так воно було насправді чи ні саме з грою «У скраклі» ми стверджувати не можемо, бо не маємо історичних письмових джерел чи хоча б фольклорних текстів, де б мали місце факти, які б прямо підтверджували це. Однак те, що бойова палиця досить часто використовувалася воїнами як метальна зброя – це факт. Свідчення про це ми знаходимо в козацьких думках, давньоукраїнських били-

Вони продовжують збивати почергово, поки не зіб'ють усі, і тим закінчується гра, яка, крім спритності і тілесної вправи, не має іншого призначення. Хлопці й дорослі дуже люблять займатися скраглями; грають переважно удвох». (Терещенко А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.)

⁴¹ Уляночкин У. Роррі – Попы. Ингерманландская народная игра // <http://inkpulp.narod.ru/popper.htm>

⁴² Сакса К. Настоящая мужская игра // <http://inkpulp.narod.ru/poppi-3.htm>

⁴³ Аксьонова Н. В. Семантика палиці в народних іграх (за матеріалами Слобожанщини кінця XIX – початку XX століть) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 5.

⁴⁴ Аксьонова Н. Терміни “город” і “поле” в ігровій практиці Слобожан кінця XIX – початку XX ст. у зв'язку з реконструкцією давніх міфологічних уявлень // Народна творчість та етнографія. – Київ, 2005. – № 6. – С. 82. Проте існують і інші назви, далекі від воєнної термінології. Так, наприклад, «на Полтавщині ця гра мала інші назви “фігур”: “копи”, “млин”, “ворота”, “гадюка”, “звізди”, “ковбаса”, “башта”, “колесо”». (Аксьонова Н. Терміни “город” і “поле” в ігровій практиці Слобожан кінця XIX – початку XX ст. у зв'язку з реконструкцією давніх міфологічних уявлень // Народна творчість та етнографія. – Київ, 2005. – № 6. – С. 82.)

нах, а також у таких цінних письмових джерелах, як літописи. Так, у Галицько-Волинському літописі (у рік 6764 [1256], коли рушив князь Данило на ятвягів і з братом Васильком, і з сином Львом, і з Шварном), знаходимо такий випадок: «Тим часом король [Данило] хотів далі гонити, слідом за ними йти, та стримав його Лев, кажучи: “Пошли мене слідом за ними”. Але отець не пустив його. А один воїн простягнув десницю свою [і], вийнявши булаву⁴⁵ з-за пояса свого [і] далеко кинувши, збив князя ятвязького з коня його. І полетів він до землі, [і] вийшла душа його [з тіла] із кров’ю у пекло. Данило ж і Лев тих в’язали, а інших із чагарів виводили [і] рубали їх»⁴⁶.

Крім того, в українській традиції рукопашних змагань відомі випадки, коли кидання палиці і суперників було своєрідним ритуальним зачином паличних і кулачних групових битв. Такий самий зачин зустрічався також у «вуличних війнах» в Києві: «У 1880-х роках партії з’являлися на місце сутички з дерев’яними шаблями, піками і прашами, ставали одна проти одної на протилежних схилах яру під своїми прапорами. Починали бій з метання каменів, палиць і пік, після чого сходилися врукопаш»⁴⁷.

Для нас найважливіше то, що гра «У скраклі» може бути корисною для фізичного і воїнського виховання. Це розуміють і військові. Щоб не бути голослівними, наведемо приклад, коли ця гра ввійшла як корисна вправа до посібника розвідників. Мається на увазі книга К. Булочко «Физическая подготовка разведчика», що її видав Наркомат оборони СРСР у 1945 році. Там є така рекомендація (Глава VIII. Спорт, игры, охота.): «Корисно займатися всіма іграми, однак для розвідників переважно треба рекомендувати баскетбол, футбол і городки». А далі автор відзначає користь цієї вправи:

«Основним рухом цієї гри є кидання палиць, який розвиває м’язи плечового пояса, живота і спини. Гра в городки, проста за змістом, розвиває влучність та окомір і не вимагає складного обладнання; її можна провадити на будь-якому невеликому майданчику. Гру в городки як засіб для розвитку влучності у метанні, а також як засіб розваги у часи дозвілля необхідно практикувати серед розвідників»⁴⁸.

Серед інших ігор відзначимо гру «Віл», де палицю кидають «шкопиртом»: «Якщо палиця “пошкандала”, тобто вдарилася об зем-

⁴⁵ Бойова булава мала форму гранчастої кулі з шипами; усередині її заливали свинцем і набивали на ручку.

⁴⁶ Галицько-Волинський літопис. – Львів: Червона калина, 1994. – С. 95.

⁴⁷ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. – Київ: Довіра, 2002. – С. 243.

⁴⁸ Булочко К. Т. Физическая подготовка разведчика. – Б. м.: Военное изд-во НКО, 1945.

лю і перевернулася, то інші діти починають кидати з того місця, де вона впала. Вони кидають “навкиддя”, намагаючись попасти в палку супротивника⁴⁹. У грі «Голий у голого» «всі кидають кийок в одному напрямку. Чий залишиться позаду інших, той “голий” і повинен підкидати свій кийок вгору, а інші – цілять у нього. Якщо влучать, голий знову мусить кидати. І так доти, поки всі промахнуться. Тоді гра починається спочатку»⁵⁰.

Гра «Ластівка», зафіксована в Херсонській губернії, полягає в тому, що один із гравців підкидає свою палицю догори, а інші намагаються своїми палицями попасти в неї, поки вона летить. Якщо хтось влучає, то того, хто кидав, починають «женити» (бити до тих пір, поки він не збере всіх палиць)⁵¹. Аналогічною до останньої є гра «Перепелиця»:

«Для гри потрібні просторий майданчик і палиці на всіх гравців. Серед гравців вибирають “перепелицю”, решта учасників гри стають “кібцями”. Перепелиця підкидає свою палицю вгору в довільному (на свій розсуд) напрямі й промовляє:

Перепеличка, невеличка птичка,

Кібчик більший, та не вловить.

Слідом за перепелицею, намагаючись влучити в її палицю, кібчики кидають свої. Якщо чиясь палиця влучить, це означає, що кібчик схопив перепелицю. Тепер цей гравець стає перепелицею. Нова перепелиця так само підкидає палицю вгору. Якщо у підкинуту палицю ніхто не поцілів, перепелиця не “складає своїх обов’язків”. При першому ж влученні на її місце стає новий гравець»⁵².

Доволі цікаво й азартно тривала гра «Бабок»: «Для гри потрібні бабок – невелика дерев’яна цурка на зразок скраклі – і по палиці на кожного гравця. Бабок встановлюється на визначеному для цього постійному місці, і учасники гри почергово починають збивати його, влучаючи в нього палицями з певної відстані. Питання, кому за ким кидати, вирішується жеребкуванням на палиці. Проте ця черговість

⁴⁹ Аксьонова Н. В. Семантика палиці в народних іграх (за матеріалами Слобожанщини кінця XIX – початку XX століть) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 7.

⁵⁰ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надтир’я, 1994. – 96 с.

⁵¹ Аксьонова Н. В. Семантика палиці в народних іграх (за матеріалами Слобожанщини кінця XIX – початку XX століть) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 6.

⁵² Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надтир’я, 1994. – 96 с.

умовна: другий з черги б'є в тому випадку, якщо перший промахнеться, третій – якщо промахнеться другий, і т. д. Але, як тільки бабок буде збито, всі учасники змагання біжать до нього, і той, хто першим схопить і поставить його на місце, починає бити. Якщо і цей гравець зіб'є бабок, знову всі намагаються захопити його, і той, кому пощастить досягти цього, б'є. Якщо він промахнеться, тоді в силу вступає черговість»⁵³.

Крім перелічених ігор з дрюччям, відомо й багато інших, які складають окремі групи. Так, наприклад, серед молоді західних районів Хмельниччини була відома гра-змагання, в якій парубки змагалися між собою, хто сильніше заб'є клин у землю⁵⁴.

Досить цікаві змагання, що мають безпосередній стосунок до нашої теми, побутували в деяких селах Буковини. Там юнаки полюбили гру під назвою «Ламати патики»: «Ламали патики по-різному. За умовами першої гри, ми по черзі підходили до дерева і били по ньому своїм патином, точніше, одним із цілої купи. Хто ламав найгрубший патик, той і називався “силачем”. А тому, хто ламав патик, тонший за інші, або не міг зламати жодного – давали ногами по с...ці, а потім він віз на собі “силача” до села. Друга гра полягала в тому, що двоє зі своїми друками ставали один проти другого і на крик третього з одного маху били друком об друк. Чий друк ламався, той і програвав. Деколи за одну гру ламали до 30 друків. Деякі з хлопців знаходили собі “щасливий друк” – його зламати не міг ніхто»⁵⁵.

Людина, зі слів якої зроблені вищенаведені нотатки, запевняла мене, що в минулому ці та подібні до них ігри становили частину комплексу підготовки молоді до мистецтва володіння палицею. Ця людина показала мені, як раніше перевіряли силу удару друком і правильність захвату його руками: «Що є сили б'єш в дерево. Якщо патик вилітає з руки – “слабка кисть”, а якщо рука відлітає разом з патином від дерева, “гуде” в руці, – то ти дуже скутий тілом – “напружений індик”»⁵⁶.

⁵³ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 96 с.

⁵⁴ У деяких іграх забивання кола, хоч і не по-справжньому, провадилося у тулуб гравця. Такою, наприклад, є гра при мерці «Млин», яка побутувала в Криворівні: «Один лягає на стелець, а другий кладе йому на плечі клин і б'є по клинові поліном. Тоді той, що на столі, має вдавати гуркіт млина; той, що бив його, бере від нього ніби борошно і дає присутнім нюхати, чи воно добре. Якщо хтось скаже, що борошно пуста, то того, що його молот, перевертають і б'ють». (Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. – Москва: Ладомир, 2006. – С. 64.)

⁵⁵ Архів автора.

⁵⁶ Архів автора.

Описані ігри з друком-патикум та інші випробування з палицями не були у нас якимись локальними явищами – фольклорні та історичні джерела свідчать, що у давніх слов'ян вони були дуже поширені. Наприклад, вояки Київської держави з метою перевірки міцності й точності свого удару били палицею по деревах або каменях⁵⁷, а у білоруському Поліссі такі вправи були обов'язковим елементом іспитів молодиків під час календарних свят: «У день Сорока мучеників вони (хлопці. – Авт.) повинні були розбити палицею сорок кілків у тину, збити 40 “кроглів” (гра на зразок “городків”) (с. Барбаров Мозирського р-ну Гомельської обл.) або ж перебити палицею 40 “пакатлоў” – тонких круглих шматків дерева, відпиляних упоперек від товстої колоди (с. Кочище Єльського р-ну Гомельської обл.)»⁵⁸

Окрему групу ігор та змагань з палицями становлять різноманітні перетягування один одного за допомогою палиці й ціпка. Найвідомішою з них, особливо популярною у карпатському регіоні, є боротьба «Бука тягнути»: двоє сідають на землю і впираються підборами, а руками беруться за палицю і тягнуть кожен у свій бік. Тут треба відірвати суперника від землі, а потім потужним ривком перекинути його через себе⁵⁹. У деяких інших регіонах України подібне ігрове змагання відоме під назвою «Чий батько дужчий»⁶⁰. Можливо, було і в минулому, а в окремих місцях нині зустрічається груповий варіант «Бука тягнути», подібно до того, що можемо спостерігати в інших слов'янських народів. Наприклад, у хорватів зі стародавніх часів і до наших днів улаштовуються змагання «Natezanje mosorom»: беруть участь четверо чоловіків або парубків, які діляться на дві команди, – двоє є одна команда, а інші двоє – друга; як і в звичайному варіанті, вони сідають на землю і впираються підощвами ніг, а руками беруться за палицю і тягнуть кожен у свій бік, щоб перекинути через себе або вирвати палицю із рук суперника, але тут це роблять дві пари і програти чи перемогти можуть одразу двоє⁶¹.

⁵⁷ Мордвинцев В. М., Старков В. А. О некоторых аспектах развития физической культуры Древней Руси // Тезисы докладов Всесоюзной научно-практической конференции «Государство, спорт и мир». – Москва, 1988. – Часть 1. – С. 13.

⁵⁸ Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря: Весенне-летний цикл. – Москва: Индрик, 2002. – С. 478.

⁵⁹ Игры народов СССР. – Москва: Физкультура и спорт, 1985. – С. 111-112.

⁶⁰ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 148.

⁶¹ Sudnik I. Peta olimpiada starin sportova u Broclancima // Povijest sporta. – Godina VII, Broj 28. – Zagreb, 1976. – S. 2433.

Зазначимо, що цей вид дужання у деяких місцевостях був змістовніший, ніж змагання і забава. Дужання виступало знаряддям, що за допомогою нього молодий хлопець пробивав собі дорогу в молодіжній ієрархії. На це вказують матеріали, що їх наводить відомий дослідник традиційної культури східних слов'ян В. Холодная: «Серед юнаків силове протистояння відігравало важливу роль, воно розподіляло позиції всередині групи, створювало відповідну ієрархію. У Пензенській губернії для того, щоб найбільш правильно визначити найсильнішого хлопця, “тягнулися на палицях”». <...> Тренуватися у цій забаві хлопці починали з підліткового віку, спочатку змагаючись між собою, а потім викликаючи на поєдинок дорослих. Успіх забезпечував підліткові повагу хлопців і швидше входження у їхні ряди»⁶².

Ще одна гра, де застосовуються «буки», називається «Перетяжка», або «Чорта тягнути». Учасники діляться на дві ватаги, кожна зі своїм «отаманом». На землі окреслюється невелике коло, в нього стають отамани. Вони хапають з протилежних кінців голоблю або товсту палицю завдовжки 2-3 м. Те саме роблять інші учасники, а ті, кому не вистачає палиці, чіпляються за пояси тих, що стоять попереду (ланцюжком). За сигналом суперники разом тягнуть «бука» врзнібо́ч, і перемагає та ватага, яка витягає його з кола у свій бік⁶³.

До подібних ігор належить також гра з арсеналу «ігор при мерці», яка називається «Тягнути фарби» (записана на початку 1920-х років у Славську Стрийського повіту): «... беруть участь виключно чоловіки і то якомога більшим числом. Спочатку вибирають з-поміж себе двох найсильніших і називають одного ангелом, а другого – чортом. Ангел і чорт ідуть до сіней, а один у хаті дає всім іншим якісь імена, головним чином дерев: наприклад, дуб, смерека, базник (за віруваннями народу, це місце, де мешкає чорт) і т. д.; однак між іменами, здебільшого довільно обраними, мають бути такі: церква, корчма і млин. Коли закінчить називати, кличе: “Вже”. Це знак для ангела, котрий встає відразу у сінях під хатніми дверима і кличе: “Бембелем”! Тоді хто-небудь з тих, що бавляться у хаті, питає: “Хто там?” Ангел відповідає: “Ангел”. Той з хати питає далі: “Який?” Ангел відповідає: “Сліпий” чи: “Глухий”. Іншої відповіді від тих двох (“сліпий”, “глухий”) не може бути. Давши таку відповідь, входить ангел до хати і

⁶² Холодная В. Игровое испытание парня на посиделках // Мужики и бабы: Мужское и женское в русской традиционной культуре. Иллюстрированная энциклопедия. – СПб.: Искусство-СПб, 2005. – С. 249.

⁶³ Игры народов СССР. – Москва: Физкультура и спорт, 1985. – С. 112.

стає біля порога. Тоді знов хтось питає: “Що треба?” Ангел відповідає: “Фарбу”. Той питає його: “Яку?” Ангел каже тоді, якої хоче фарби, наприклад, “церкву”, “дуба” і т. д., але тільки одне ім’я. Коли вгадає таку назву, що є між названими, тоді той, хто має таку назву, відгукується і з тієї хвилини належить вже до ангела. Ангел веселий і задоволений з “душі” повертається до сіней. Коли не вгадає фарбу, то з плачем повертається до сіней. Тоді приходить черга чорта, котрий усе робить так само. Відмінність лише в тому, що коли чорт вгадає фарбу, то не залишає її вже в хаті, а під спів якихось веселих пісень виводить до сіней. Рідко коли залишає вгадану фарбу чи там свою “душу” в хаті. Коли чорт не вгадає, то починає плакати і тікає до сіней. Далі іде відгадувати ангел і чорт по одному, аж доки не відгадають усі фарби. Потім стає чорт зі своїми людьми в сінях, а ангел у хаті зі своїми. Через відчинені хатні двері подають ворину. За один кінець ворини чіпляються люди ангела, а за другий – люди чорта і тягнуть, хто дужчий. Хто перетягне на свій бік, той і міцніший. Тоді відкидають ворину (інколи під час тягання вона й переломиться), а ангел починає боротися з чортом, хто кого перемаже. Якщо один одного повалить на землю, люди переможця вибухають радісним сміхом, і гра на тому закінчується⁶⁴.

В іншому вигляді змагання з палицями – «Дужання жердиною», або «Боротьба на палицях», – змагуни не тягнуть на себе палицю, а навпаки, стоячи, схопившись за жердину з різних кінців, намагаються виштовхнути один одного з окресленого кола. Історія цього єдиноборства дуже довга, саме його зображення ми знаходимо в Микулиному євангелії (Новгород, XIV ст.)⁶⁵. Ще й досі у цьому єдиноборстві змагаються південні слов’яни, наприклад, чоловіки і парубки Македонії. Там його називають «Борба со овчарски стап помегу двойца» і використовують для нього чабанський посох довжиною до 2 метрів⁶⁶. У білорусів гра під назвою «Барацьба за круг» боротьба на палицях уключена у шкільну програму фізичного виховання дітей (з VIII класу)⁶⁷.

В українській традиції відомі також ігри, у тому числі командні, де боротьба за дрюк ведеться у русі. До таких ігор, наприклад, нале-

⁶⁴ Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. – Москва: Ладомир, 2006. – С. 88-89.

⁶⁵ Даркевич В. П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX–XVI вв. – Москва: Наука, 1988. – С. 294.

⁶⁶ Ренцов С. Народните спортски игри од источна Македонија // Македонски фолклор. – Година XVII, број 34. – Скопје, 1984. – С. 33.

⁶⁷ Краж У. М., Трубчык В. В. Беларускія народныя гульні ў школе. Вучэбна-метадычна дапаможнік. – Мінск, 1993. – С. 82.

жить гра «Трампижа»: «Гравців парна кількість. Вони діляться на дві команди, кожна зі своєю “маткою”. “Матки” міряються між собою на палицях і чий верх, та “матка” починає гру. “Матка” бере палицю, кидає її куди-небудь і кричить: “Трампижа”. У той час, як “матка” кидає палицю, обидві команди стають одна проти одної попарно і закривають один одному очі “бецманами” (великими пальцями). Коли ж “матка” гукає “Трампижа”, тоді всі гравці біжать і шукають палицю. Хто її знайде, той біжить до своєї “матки”, а із супротивної команди намагаються відняти палицю. Якщо ж він добіг до своєї “матки”, то віднімати палицю вже не можна, і його команда виграє. Після цього гра починається знову»⁶⁸.

Елемент єдиноборства присутній і в багатьох інших українських рухливих народних іграх, де необхідним інвентарем є палиця. Такою, наприклад, є гра «Смик». У ній для початку на місці гри означають лінію, яка відокремлює «город» від «поля». В «городі», на невеликій відстані від лінії, у землю встромляють дрюк і приставляють до нього «пастуха», якого визначають вимірюванням на палиці або за допомогою лічилки. «Пастух» залишається в «городі», а решта гравців іде в поле. Польові гравці намагаються висмикнути дрюк. Але тільки-но хтось із них перетне лінію городу, як «пастух», що стереже її, кидається йому наперейми і намагається вдарити або доторкнутися (поквачити) рукою. Поквачений або спійманий гравець починає «пасти», а попередній «пастух» іде до гурту гравців у полі. Спіймати або поквачити іншого гравця «пастух» може лише в межах «городу». Для того щоб заманити його у «город», він навмисне відходить від палиці, а потім стрімголов мчить на сміливця.

Не можемо обійти увагою доволі цікаві ігри з маленькими паличками, довжина яких не перевищує 15–20 см. Вони можуть бути корисними для загального фізичного виховання і розвитку визначених якостей у бойових мистецтвах як, наприклад, зміцнення кисті, вправність рук, удосконалення хапального рефлексу. До таких ігор, передусім, відноситься гра «У шуляка»:

«Збирається кілька хлопців. Вони кидають палиці (шуляки) вгору так, щоб ті черкнулись одна об одну. А як попадають усі палиці, то хлопці прожогом кидаються до них, щоб хоч одну вхопити, але чимбільше, тим краще. От і буває так, що хтось нахапає цілий пучок паличок, а в іншого їх немає зовсім. У кого немає палиці, тому

⁶⁸ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир’я, 1994. – 96 с.

гуртом дають кокоші (покарання): обступлять його кругом, віддають у руки його палицю, скубуть і промовляють:

Кокоша, небожа!

Скаче ятір по дубині,

Заправляє три ружини

Друк чи качан?

Якщо гравець не отямився і скаже “качан”, то вони знову:

Качав, качав та знов почав.

Переказують те саме і скубуть. Якщо знову помилиться, то знову дістанеться, а як скаже “друк”, то всі кажуть:

Тікай, дурню, з рук!

І всі перестають скубати. А буває, хтось разом не одірве руку, то й тому дають кокоші. Отак покарають усіх, котрі палок не вхопили, а тоді знову пускати шуляків. Буває, що хтось щоразу хапає палку, тоді той залишається без кокоші⁶⁹.

Свої особливості має гра «Палички». У ній учасник бере жменю маленьких паличок і підкидає, а потім ловить на тильну сторону долоні. Далі знову підкидає їх і ловить у кулак. Потім те саме робить інший учасник. Переможцем стає той, у кого залишиться більше паличок.

Досить часто замість паличок так кидають маленькі камінці чи, наприклад, як у грі «Кури», – квасолини.

⁶⁹ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 96 с.

Ножик: ігри та змагання

Різноманітні ігри та змагання, що їхнім неодмінним ігровим інвентарем є ніжик, відомі не одне століття. Недаремно в народі кажуть: «Ще не було посуду, а ніж уже був». Будучи однією із найцікавіших і оригінальних частин традиційної ігрової та бойової культури українського народу, вони продовжують вважатися найменш дослідженими і простудійованими. Без належної уваги до них ставилися дослідники ігрової культури (етнографи, фольклористи) минулих століть, і це саме продовжують робити наші сучасні учені. В історії України були часи, коли майже офіційно ігри з ножами заборонялися. Так, з історії відомі факти, коли в селах дозволялося мати один ніж на декілька хат: «Після гайдамаччини, як уже ляхи стали знову правити Вкраїною, то було на десять хат один ніж і одна сокира: боялись, щоб знову народ не збунтувався. Оце ввійде жовнір у хату: “А, ти, мужику, схизматику! У тебе два ножі, галган, гайдамака! Візьме – і пропало”»¹. При радянській владі, якщо ігри з ножами офіційно і не забороняли, то ставлення до них було негативним (пригадується, як тоді нас деякі батьки і педагоги постійно лякали то міліцією, то тим, що виключать із піонерської організації і т. д.). Проте ігри та змагання з ножем існували, існують і, на нашу думку, ще тривалий час будуть існувати; змінюватися будуть лише їх оформлення і зміст. Якась магічна чи містична сила завжди буде притягувати людей чоловічої статі до цього предмета. Недаремно велика кількість народів світу саме до ножа ставиться як до символу, що визначає чоловіче начало.

Ігор та змагань, де найголовнішим чи одним із головних предметів є ніжик, безліч. Як зазначає В. Топоров, «гра “в ножички” належить до великого і різноманітного класу “змагальних” ігор у тім його різновиді, котрий звичайно визначається як “змагання з річчю” (сюди відносять і такі ігри, як “Палка”, “Бабки”, “Чиж”, “Пиж”, “М’яч”, “Шар”, “Гилка”, “Муха”, “Швайка”, “Кості”, “Камінці”, “Бирульки” і т. п.)»². Деякі з цих ігор дійшли до наших днів і якщо не користуються популярністю, то в крайньому разі займають належне місце, проте більшість пішла в забуття, і відомі лише факти самого їх існування.

Відомо, що в минулому у всіх слов’янських народів, у тому числі і в українців, у практиці володіння ножем значне місце відводили вмінню уражати ворога цією зброєю на різній відстані, тобто влучно його метати. Опис цього дійства знаходимо у багатьох давньоукраїнських билинах. Причому богатирі не лише його влучно ки-

¹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 1. – С. 139.

² Топоров В. Н. Игра «в ножички» и ее мифоритуальные истоки // Слово и культура. Памяти Никиты Ильича Толстого. – Т. 2. – Москва, 1998.

дають, а й уміють ухилитися від кинутого в них ножа або кинджала. Так, у биліні «Альоша Попович і Тугарин Змійович» читаємо:

«Вымал-то собака свой булатен нож,
Да кинул собака нож на запечье,
Да кинул в Олешеньку Поповича.
У Олеши Екимушко подхвядчив был,
Подхватил он ведь ножичек за черешок, –
У ножа были припои нынь серебряны,
По весу-то припои были двенадцать пуд»³.

Умінням метати ніж славилися й запорозькі козаки. Справжніми майстрами метання ножа були козацькі пластуни. Історичні джерела стверджують, що вони «метнувши його, могли зняти вершника на скаку або вразити навіть таку маленьку, рухливу і обережну ціль, як сторожова собака»⁴. У переказах про опришків ідеться, що деякі з них могли з доволі великої відстані попасти своїм традиційним ножем – чепеликом – навіть у комаху, в око ворогові. До речі, один із опришківських чепеликів, а саме ніж Івана Довбуша, рідного брата відомого ватажка Олекси Довбуша, зберігся до наших днів⁵.

Були часи, коли в різних місцевостях України влаштовувалися змагання з метання ножів. Так, відомо, що таким чином розважалися билінні герої, запорозькі козаки, пани, шляхтичі, члени цехових братств і парубоцьких громад тощо. У деяких «парубоцьких кумпаніях», зі слів одного із респондентів, «за свого не мали», якщо

³ Былины: Сборник. – Ленинград: Сов. писатель, 1986. – С. 75. Відомі й інші варіанти цієї биліни, де Альоша Попович так само демонструє своє вміння ухилитися від кинутої в нього зброї:

«Сидит руськей могучей да богатырь,
А по имени Олешинья Попович-от».
Вымал-то собака свой булатен нож,
Да кинул собака нож на запечье,
Да кинул в Олешиньку Поповиця;
У Олеши Екимушко подхвядчив был,
Подхватил он ведь ножичек за черешок,
У ножа были припои нынь серебряны,
По весу-то припои были двенадцать пуд».

(Былины: В 25 т. – Т. 1: Былины Печоры: Север Европейской России. – СПб.: Наука; Москва: Классика, 2001. – С. 525.)

⁴ Каландрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 59.

⁵ На ньому зроблено напис: «Іван Добощук, славний збойник горський, перед своєю смертю заложив той різак в церкві Беняшки». З другого боку були слова: «От того різака загиб з рук Добощука...» Ім'я прочитати не вдалося. (Ходили опришки: Збірник. – Ужгород: Карпати, 1983. – С. 351.)

парубок не вмів влучно кидати ножа. До сьогодні в метанні ножа і кинджала змагаються кубанські козаки⁶.

Метали ніж або кинджал різними способами: взявши за лезо чи за ручку, один і два ножі одразу, із-за голови, знизу від однойменного стегна і т. д. Як у містах, так і в селах, ніж метали у стовбури, кола, зроблені з дерева чи виплетені з соломи. У деяких місцевостях Буковини мішенню слугували викреслені ножиком на дереві зображення людини або невеликі кола, а також кілочки, підвішені на мотузках. Гуцули для змагань з метання ножа на висоті двох метрів прибивали до стовбура дерева дощечку із зображенням «генерала» – умовної фігури у військовому мундирі.

Особливе місце посідають ігри та змагання з підкиданням і ловінням одного або декількох ножів. Так, в одній із них треба було якнайвище підкинути ніж угору («до неба»), а потім зловити його за ручку. В іншій грі ножик ловили не рукою, а палицею (дрюком). Хлопець в одній руці тримав ножик, а у другій – дрюк. Потім щосили підкидав ножик угору і робив усе, щоб той, падаючи, ввіткнувся лезом у дрюк. В одному із варіантів цієї гри ніж підкидав один гравець, а ловив дрюком інший.

Парубки деколи розважалися жонглюванням двох, трьох і більше ножиків. Розвага ця досить давня. Із історії відомо, що справжніми майстрами цієї науки були середньовічні скоморохи, була навіть особлива їх каста, яка спеціалізувалася на жонглюванні холодною зброєю⁷. Серед козаків були такі вояки, котрі вміли жонглювати не просто ножами і шаблями, а й шаблею, і ножами одночасно.

До речі, у стародавніх воїнських культурах умінню жонглювати різною холодною зброєю, у тому числі й ножами, надавали дуже великого значення, а деколи це було одним із головних (окрім бою) показників бойової майстерності воїна. У скандинавських воїнів-вікінгів існували навіть змагання із жонглювання і балансування різними видами холодної зброї (ножі, мечі, списи) – «Handsaxa-leikr» – у норвежців, «Handsaxa-lek» – у шведів⁸. На думку деяких дослідни-

⁶ Костюков В. В., Александров С. Г., Плотников А. И. Физическое воспитание кубанского казачества: подготовка, повышение квалификации и переподготовка кадров // Реализация государственных общеобразовательных стандартов в подготовке кадров, связанных с физической культурой и спортом: Мат. межрег. науч.-метод. конференции. – Омск: СибГАФК, 1999. – С. 179.

⁷ Даркевич В. П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX–XVI вв. – Москва: Наука, 1988. – С. 25–27.

⁸ Більш докладно про це читайте в книзі: Мандзяк А. С. Боевые искусства Европы. – Минск: Современное слово, 2005.

ків, у стародавній Україні були майстри бою ножем, котрі могли битися одразу трьома різакми: «“Стриноженими” називали особливо вправних бійців, озброєних одразу трьома ножиками. Техніка бою трьома ножами одразу, щоправда, давно втрачена, проте, смисл, зашифрований у самому терміні, дійшов до нас з глибини віків»⁹.

Відомо, що у стародавніх слов'ян мали місце ігри-змагання з перестрибуванням через зброю, наприклад, через встромлені в землю лезом угору мечі чи списи. Можливо, з тих часів дійшли до нас і подібні ігри-змагання з ножами. В одній із них один гравець сідав навпочіпки і починав по дузі, справа наліво і зліва направо, водити ножем, а другий гравець, котрий на весь зріст стояв перед тим, хто присів, мав перестрибувати через ніж (руку з ножем). Якщо у грі брало участь декілька хлопців, то вони перестрибували по черзі. Той, хто сидів навпочіпки, після кожної дуги поступово піднімався, і так до тих пір, поки через ніж міг хтось перестрибнути. Переможцем гри-змагання ставав той учасник, котрий найвище підстрибував. Людина, котра розповіла про цю гру (виходець з Донеччини, донедавна проживав у Білорусі), сама була свідком того, як наприкінці 1930-х років деякі хлопці парубочого віку перестрибували через ніж, що «різав повітря» на висоті голови того хлопця, в руках котрого ніж був у руках.

За часів запорізького козацтва в такій і подібних іграх-змагах замість ножа нерідко використовували улюблену козацьку зброю – шаблю. Цікаво, що подібна гра-змагання з шаблею, щоправда у спрощеному варіанті, в наші часи є важливою частиною театралізованих свят козацької слави: «Один тримає на витягнутій руці (на висоті пояса) шаблю, а інші скачуть через шаблю. Хто не перескочить, з того сміються»¹⁰.

Практично на всій території України були поширені так звані ігри «В ножики» (інакше: «В різак», «В ножа», «У ножа» і т. д.). У різних варіантах і під різними назвами вони відомі й іншим слов'янським народам: «Ножак» – у сербів і чорногорців, «Трэнцік», «Рэзак», «У ножык» – у білорусів, «В ножички», «В ножики», «Тычка» – у росіян тощо.

Ці ігри багатоваріантні. Деякі з них поширені лише в окремо взятих селах, містах, районах, регіонах, а деякі, навпаки, зустрічаються скрізь. Однак, на думку відомого вченого В. Тодорова, їхня суть практично однакова і зводиться до наступного:

⁹ Нож // <http://www.kislitsky.ru/page.php?id=3>

¹⁰ Завацький В. І., Цьось А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Козацькі забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – С. 97.

«Відразу треба сказати, що залежно від обставин використовувався чи максимальний за числом операцій варіант, чи редукований, іноді доволі сильно, про що належало попередньо домовитися, оскільки одні учасники були умілими в одних вправах, інші – в других, і ніхто не був зацікавлений в скороченні його “коронних” номерів. Також варіювалася і кількість учасників гри. Мінімальна кількість (двоє) учасників зводило гру ні на що: для реалізації ідеї гри потрібно було не єдиноборство двох, а вирішення більш складної задачі – визначити “істинного” переможця й “істинного” переможеного на більш ніж двох учасниках, бо при двох гравцях перемога одного автоматично визначає поразку другого і, навпаки, хоча без відповідного тла (більш ніж два учасники) і перемога, і поразка набувають рис відносності, тоді як гра в ідеалі припускає визначення “найліпшого зі всіх”, справжнього героя і “найгіршого зі всіх”, того, кого всі зневажають і хто, за їхнім припущенням, абсолютний невдаха. Тому зазвичай у грі “В ножички” беруть участь декілька (переважно 4–6 особи), і оскільки акцент ставиться не стільки на переможцеві, скільки на тому, хто програв (“гіршому”), природно, намічається дихотомія – ті, хто можуть (“непрогравші”), і той, хто не може (“гірший”), доля котрого бути ізгоем: він не вміє робити чогось важливого, і за невмінням в “ножичному” мистецтві вгадується дещо найбільш важливе, до чого гра “в ножички” тільки відсилає, знаком чого вона тільки є»¹¹.

Одним з найвідоміших варіантів гри «В ножички» є гра «У землю» (по-іншому «Земля», «У війну» і т. д.). Вона відома в двох основних варіантах. У першому, один із учасників креслив ножем на землі невелике коло, діаметром приблизно від 30 до 150 см. Потім це коло ділив на сектори – «землі», число котрих було за кількістю учасників (найчастіше від 2 до 6). Вирішували будь-яким способом, наприклад, жеребкуванням, кому першим починати гру. Перший, узявши ніж за лезо або ручку (залежно від попередньої домовленості чи місцевих правил гри), кидав його у «землю» одного із «ворогів», яка знаходилася зліва чи справа. Якщо ніж вбивався лезом у землю, то за напрямком, заданим ножем, гравець провівши лінію, приєднував частину «ворожої землі» до своєї. Таким чином, поступово «своя земля» збільшувалася. «Завойовник» кидав свій ніж до тих пір, поки він увіходив лезом у землю. Якщо ножик вбивався за межами кола чи падав, не вбивався у землю, черга переходила до іншого гравця. Він робив усе те саме, що і колишній перший, але спочатку йому треба було відвоювати «свою

¹¹ Топоров. В. Н. Игра «в ножички» и ее мифоритуальные истоки // Слово и культура. Памяти Никиты Ильича Толстого. – Т. 2. – Москва, 1998.

землю», а потім захоплювати «землю ворогів». Той гравець, який втрачав свій сектор, вибував з гри. Переможцем ставав той учасник, котрому вдалося опанувати усе коло, тобто всі «землі».

Другий варіант відрізнявся від першого тим, що тут коло креслили більшим – від 1 м до 3 м. Досить часто гравці стояли у самому колі, у своєму секторі. Якщо свій сектор ставав таким малим, що гравець не міг стати в ньому навіть однією ногою, то вибував з ігри, а його «земля» ставала власністю іншого.

Зустрічався також варіант («У місто», «Фортеця»), у якому кожен із учасників мав своє коло. У деяких місцевостях кола один від одного знаходилися на відносно великій відстані, і щоб «завоювати» «місто» іншого, треба було, вбиваючи ножа в землю, спочатку дійти до нього.

Близька за змістом до останнього варіанту гра «До міста», в якій гравці, забиваючи по черзі ніж у землю, просувалися до визначеної цілі. Чимдалі від гравця вбивався кинутий ніж, тим швидше він доходив до «міста».

Доволі поширеними були (а в деяких місцевостях є досі) ігри в «ножики», подібні до тих, що зустрічалися на Буковині: «... у цю гру бавилися у багатьох селах Буковини у 50-х роках ХХ ст. Зокрема, Степан Городинський (1958 р. н.), розповів, як це відбувалося у с. Банилів-Підгірний на Сторожинеччині. Декілька хлопців брали розкладний ніж і починали по черзі забивати його у землю з пальця, ліктя, плеча, лоба. Обов'язковою вимогою цієї гри була забити ніж лезом у землю. У кого ніж з будь-якої позиції не входив у землю, гру починав спочатку інший учасник. Перемагав той, хто швидше завершував гру»¹². У деяких селах Сокирянського р-ну та м. Новодністровськ (Чернівецька обл.) ніж, уперши лезом, кидали вперед, перед собою так, щоб він перевернувся у повітрі хоча б один раз: «з носка», «з коліна», «зі стегна» (гравець ставав боком), «з грудей», «з плеча», «з борода», «з язика», «з носа», «з чола» (по-іншому «з чубка») (досить часто, щоб не робити собі боляче, ніж не ставили на язик, ніс, бороду і чоло, а кидали з великого пальця, що його прикладали до вказаних частин тіла) «з пальця»; назад: «з маківки», «на зуб» або «поцілунком» (стискали зубами лезо ножа і перекидали його назад через голову; деколи за умовою гри треба було, щоб перевернувся у повітрі більше двох разів); «копняк» – кидали ніж лезом чи ручкою з витягнутої вперед руки, а потім підбивали його ногою, щоб він, перевернувшись у повітрі декілька разів, увійшов лезом у землю (цей самий спосіб кидання ножа зустрічався, коли ніж кидали не в землю, а у дерево).

¹² Сандуляк І. Наука не йде до бука (Закінчення) // <http://www.2000cv.ua/>

Аналогії цієї гри в ножа і характерні для неї положення ножа перед киданням спостерігаються в Білорусі та Росії. Наведемо білоруський приклад положення ножа у грі «Трэнцік» (інакше «У ножычкі»):

«Ручка» – ніж береться двома пальцями за кінчик ручки.

«Кулачок» – ніж лежить на пальцях кулака, повернутого долонею вгору.

«Трубачка» – ніж лежить на великому і вказівному пальцях кулака.

«Далонь» – ніж лежить упоперек розкритої долоні.

«Поденка» – ніж лежить упоперек тильного боку долоні.

«Вілы» – ніж лежить на вказівному пальці і мізинці. Середній та безіменний пальці зігнуті.

«Пальчик» – ніж лежить упоперек вказівного пальця.

«Зубы» – ніж тримають за кінчик леза зубами.

«Лоб» – ніж, що його ручка знизу, ниць притискають долонею лезо до лоба.

«Галочка», або «Смаргуль», – ніж, ручкою вперед, притискають долонею до жмені.

«Барада» – ніж, ручкою униз, притискають пальцем до підборіддя так, щоб кінчик леза торкався верхньої губи.

«Адгад», або «Перакідка», – тримаючи ніж за кінчик леза, кидають за голову і відгадують, у який бік лезом він упав («від мене», «до мене», «праворуч», «ліворуч»)¹³.

У деяких російських містах переважно було те саме: «Інша гра в ножички відбувалася не на твердій землі, а на купці піску чи спушеної землі. Гравці сідали чи ставали навколішки навколо такої купки і по черзі виконували необхідний набір вправ, які вимагали великої жонглерської майстерності. Стоячи на колінах, треба було, щоб ножик, поставлений гострим кінчиком на одну із частин тіла, зробивши оберт на 180 градусів, увійшов вертикально в купку піску. Такі кидання називалися – «з плеча», «з підборіддя», «з носа», «з лоба», «з пальців» і т. д. Потім ішли такі кидання, як «рюмочка» і «виделочка», а також більш складні комбінації на зразок «з долоні» чи «за кінчик». Закінчувалася серія кидань під назвою «розпис», коли гравець вставляв на ноги і кидав ножа, тримаючи його за кінчик так, щоб він увійшов у купку, зробивши півоберта»¹⁴.

¹³ Гульні, забавы, ігрышчы / Склад. А. Ю. Лозка. – Мінск: Беларуская навука, 1996. – С. 301.

¹⁴ Козлов А. «Козел на саксе». Глава 1. Часть. 3 // www.musiclab.ru/c/lab/person/kozlov/books/

У 1846 р. О. Терещенко у своїй праці «Быт русского народа» навів опис оригінальної української гри з ножами «Рай»¹⁵:

«Малоросійська гра. На землі креслять хрест, який називається раєм; навколо чи навпроти нього викопують декілька десятків ямок; між раєм і ямками роблять велику яму, що називається пеклом. Гравець бере в руки ножа і, взявшись за його вістря, кидає в землю, щоб він увійшов, і щоразу як увійде, він ставить у ямку прутика чи палицю і продовжує, поки не промахнеться. Якщо він влучив 20 чи 30 разів, то другий гравець повинен відіграти це число і потім дійти до раю. Рідко трапляється, щоб гравці доходили до раю. Першому гравцеві випадає, другий зазнає труднощів, оскільки йому треба відіграти перші ямки. Коли другий гравець промахнеться, тоді продовжує грати перший, за-раховуючи перші ямки, і лише він доходить до раю»¹⁶.

Про один із варіантів такої гри, відомої у деяких селах Полтавщини під назвою «У киянку», згадує Іван Козуб (1896–1985) у своїх спогадах про дитинство в селі Капустинці Пирятинського повіту: «Вона полягала в тому, що на розрівняній землі копали рядком зо два десятки маленьких ямок. Одна, середня, була найбільша і звалася “пеклом”. Кожен гравець мав свою паличку. Вони по черзі підкидали ножа у повітря і, коли той кінчиком уганявся в землю, переставляли паличку в наступну ямку. І так аж до останньої ямки, яка звалася “раєм”. Добрі гравці без похибок досягали “раю”, себто їхній ніж жодного разу не падав, а це давало право кидати ножа ще раз. Коли ніж просто падав на землю, хід передавався іншому гравцеві. Закінчувалася гра тим, що невдаха мав витягнути зубами глибоко забиті в землю палички, що потрапили в “пекло”»¹⁷.

Вважаємо за необхідне зазначити, що сама по собі гра «в ножички» є практичним засобом виховання у людини тактичного мислення, важливого у війсьській справі. Вже згаданий нами вище В. Топоров у своїй праці «Игра “в ножички” и ее мифоритуальные истоки»

¹⁵ Крім цієї гри, О. Терещенко описав ще одну, яка зустрічається у всіх східнослов'янських народів: «Той, кому дістався ніж за допомогою жеребкування, кидає його в землю двома пальцями, потім трьома і т. д., щоб він увійшов. Потім кладе його на кулак уперек, далі на долоню і на кисть і з них кидає; потім, узявши за кінчик і приклавши до губів, кидає його в землю; після прикладає до лоба і закінчує головою, з неї він скидає, але щоразу, щоб увійшов ніж. Той, хто не виконає всіх цих дій, повинен витягти зубами тоненький кілочок, забитий у землю і ледь помітний». (Терещенко А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.)

¹⁶ Терещенко А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.

¹⁷ Козуб І. Доба і доля. Спогади. – Київ–Торонто–Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій. Видавництво Таксон. 1996. – С. 93. На думку І. Козуба, ця гра «імітувала мандри богомольців з далеких околиць Росії до Києва».

зазначає: «... сама гра була свого роду перевіркою співвідношення сил, вигідна тим, хто діятиме на своєму просторі і, отже, надіятиметься на розважливість “гостей”, а отже, і на свою перемогу, якоюсь операцією контролю над цим співвідношенням і навіть – в певнім відношенні – різновидом ініціації “новачка” в одному випадку і цілої сукупності “чужих” в другому з метою ідентифікації “не-свого” і устанавлення міри небезпеки, котра може від нього виходити. В будь-якому випадку, гра поєднувала в собі дві основоположні функції – інформаційну (часткою в аспекті “розвідування”) і регулятивну, які зростали в своєму значенні у випадку невизначеності ситуації, нерідко виступаючою знаком визріваючої кризи»¹⁸.

До інших ігор та розваг з ножем можна віднести гру – кидання шапки на ніж: один із гравців тримає ніж лезом угору, а інші кидають свої шапки так, щоб вона покрила собою лезо і залишилася на ньому. Роль ножа могла виконувати також палиця чи рука гравця. Нині на театралізованих святах у подібній грі замість ножа використовують шаблю: «... двоє козаків тримають на витягнутій руці шаблю, інші повинні з кроків 7–10 шапкою влучати у шаблю або потрібно закинути шапку на шаблю»¹⁹.

Досить відомою серед дорослих, дітей та юнаків була гра, де кожен з учасників намагався, балансуючи рукою і всім тілом, якнайдовше утримати ніж, поставлений кінчиком леза на будь-який палець руки чи на середину долоні.

З легенд і переказів відомо, що деякі ігри з ножем, зазнавши трансформації, входили до воїнських випробувань. Так, наприклад, у переказі «Як Кармалюк добирав собі хлопців» зустрічаємо опис одного із таких випробувань-ініціації новоспеченого вояка:

«Вихопив він [хлопець] ніж, що мав за поясом, і вже поставив проти грудей, щоб впасти на нього. Хотів хлопець смертю довести свою чесність і щирість.

Та не допустив Кармалюк, щоб добра людина вмерла. Трутив він його з усієї сили, так, що той впав; хоч і не прямо на ніж, та все ж себе поранив. Так і розпоролو йому ножакою груди.

Кармалюк послав за зіллям, яке сам знав, приклали те зілля до рани, перев’язали. Рішили того чоловіка прийняти до загону. Став він вірним товаришем Кармалюка і не розлучався з ним ніколи аж до смерті.

¹⁸ Топоров. В. Н. Игра «в ножички» и ее мифоритуальные истоки // Слово и культура. Памяти Никиты Ильича Толстого. – Т. 2. – Москва, 1998.

¹⁹ Завацький В. І., Цюсь А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Козацькі забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надтир’я, 1994. – С. 97.

Раз був запеклий бій. Кармалюкових хлопців оточило царське військо. В цьому бою і загинув той відважний хлопець...

З того часу, як хто ішов у загін Кармалюка, він пробував, чи хоробрий чоловік, чи зненавидів він панство всією душою. Казав падати на ніж. Коли той не злякається і падає (Кармалюк швидко ножа забирав), то приймали, а інших проганяли геть.

Отакі хлопці були в Кармалюка»²⁰.

На думку деяких дослідників, сама гра «в ножички» первісно має зв'язок з військими ініціаціями. Такої думки притримується і В. Соловей: «У сучасних хлопчачих іграх з ножем, на нашу думку, можна спостерігати аналогії з давньоруським ритуалом посвячення у воїни»²¹. У своїй праці «Игра со складным ножом. Феномен неуязвимости в контексте обряда инициации», спираючись на дослідження деяких інших учених (В. Балушок, В. Топоров), автор пише: «Відомо, що будь-яка ініціація має міфологічний контекст: будь-який ритуал у рамках міфологічного мислення мав свою сакральну модель, архетип-діяння, яке виконувалося на початках богом, героєм, предком...» Намагаючись простежити генезу ритуалу посвячення у воїни до дитячої гри з ножем, ми звертаємося до міфу про створення «першолюдини» зі складових елементів і стихій світу, де у ролі Небесного Отця виступає громовержець Перун, а матір'ю – Макош, «жіноче божество з хітонічними рисами, що її внутрішня форма імені відсилає до тієї мокрості, яка ледве відділена від сирості Матері-сирої Землі».

У цьому контексті ми притримуємося версії, висунутої В. Топоровим, що «у прототипі гри з ножем перед нами розгортається сюжет ритуального злягання небесного отця (Перуна) із Землею-матір'ю (Макош), що колективно втілюється на рівні дітей», які за допомогою ножа «оволодівають» землею, повторюючи дієства, які виконувалися на початках богом, героєм, предком»²².

²⁰ Легенди та перекази. Упорядкування та примітки А. Л. Іоаніді – Київ: Наукова думка, 1985.

²¹ Соловей В. Н. Игра со складным ножом. Феномен неуязвимости в контексте обряда инициации // Тихвинский фольклорный архив. Исследования и материалы. – Вып. 1. – СПб, 2000. – С. 52.

²² Соловей В. Н. Игра со складным ножом. Феномен неуязвимости в контексте обряда инициации // Тихвинский фольклорный архив. Исследования и материалы. – Вып. 1. СПб, 2000. – С. 52-53. Докладно про місце ножа у ініціально-посвячальних обрядах, а так само численних магічних прийомах традиційної військової магії слов'ян і, зокрема, українців читайте у книгах автора: Славянские воинские искусства: От культа Земли к воинскому поединку. – Минск: Харвест, 2006; Бойові традиції аріїв: На шляху до реалій українських бойових мистецтв. Тернопіль: Мандрівець, 2006; Воинская магия славян. – Минск: Харвест (готується до друку).

Традиція бійки

Бійка (у різних регіонах України використовуються й інші терміни: битка, звада, драчка, біянка, бойка, брань, зачепка, потичка; існує також численна діалектна і говіркова термінологія, наприклад, у лемків зустрічаємо: пиятика, карамболь – «несподівана бійка, колотнеча»¹, масакра – «різня, бійка»²; у лексиці львівської гвари в значенні бійка використовуються такі слова: магулянка, драчка, мішунк тощо) – одне із характерних явищ поведінки чоловічої половини населення Землі, а також неодмінна частина народної культури майже кожного народу. Так! Саме культури. Про це свідчать дослідження відомих і авторитетних учених, які вказують на бійку як частину культури слов'янських народів. Так, В. Холодная зазначає:

«Бійка, посідаючи важливе місце в соціалізації юнака, була необхідним елементом гулянь упродовж усього періоду дорослішання: від настання повноліття до одруження. Водночас вона слугувала перевіркою на вікову спроможність і була одним із способів продемонструвати силу, молодечий запал. Формуючи комплекс вольових і моральних якостей, вона також ставала важливим засобом засвоєння молодшими чоловіками традиційних форм силових і насильницької поведінки. При цьому участь у бійках була не лише випробуванням на здатність виявити силу, здійснити насильницькі дії, а й на вміння контролювати себе, підпорядковувати заборонам і обмеженням суспільства»³.

По тому як б'ються, можна сказати, що собою являє весь народ, етнічна чи територіальна група населення: «в чужому селі по-чужому б'ються», «ми кулаками, а вони патиками», «сільський за барки, міський у яйці». Бійка відображає вихованість і моральні устої не лише окремої людини, а і того середовища, де вона зростала, і того часу, в якому живе. Показовим щодо цього може бути випадок XVIII ст., що про нього згадує француз Жан-Бенуа (Йоганн-Бенедикт) Шерпер, який перебував деякий час в Україні в «*Annales de la Petite-Russie ou histoire des cosaques-saporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie*. («Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії»(1788)):

«Коли мешканці Малоросії б'ються, то завжди або навкулачки, або киями й ніколи не вживають холодної зброї. Завдяки цьому

¹ Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок. – Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. – С. 132.

² Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок. – Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. – С. 169.

³ Холодная В. Драки // Мужики и бабы: Мужское и женское в русской традиционной культуре. Иллюстрированная энциклопедия. – СПб.: Искусство-СПБ, 2005. – С. 193.

звичаю мало місце таке парі: приватні радники імператриці панове Теплов та Желягін були в неї, коли її повідомили про арешт ченця Олександро-Невського монастиря, який перерізав горло дівчині, що завагітніла від нього. Теплов сказав Желягіну: «Закладаюся, що цей чернець не малорос, а великорос». Парі було укладено, і Теплов його виграв. Тоді Желягін запитав його, як він міг здогадатися, що чернець походить з Великоросії. «А це тому, – відповів Теплов, – що мешканці Малоросії не злі люди, вони віддають перевагу хоробрості над хитрощами, тоді як мешканці Великоросії радше злі, ніж хоробрі»⁴.

Володимир Антонович у своїй праці «Три національні типи народні», розглядаючи бійку, дає їй таку етнічну характеристику: «... москаль насамперед пильнує, як своєму противникові якомога більше заподіяти болю фізичного «заехать в ухо», «размозжить». Бійка у них буває лютою, нелюдською. Основою бійки у поляків є зручність: увесь інтерес полягає в тому, щоб супротивника вдарити, а самому випорснути. Бійка ведеться у них з відпочинком. Русин стереже не стільки те, щоб супротивникові завдати болю фізичного, скільки те, щоб зменшити його: супротивники, схопивши один одного «за груди», доволі довго отак водяться, і це вже вважається великою образою: «Взяв мене за груди».

Цікаву характеристику бійок українських євреїв у 60-х роках XIX ст. подає В. Кельсієв: «Варто християнинові побитися з євреєм на вулиці, як звідки не візьметься цілий натовп євреїв, які, не розбираючи діла, кинуться на християнина не з кулаками – євреї до кулаків не охочі – а зі щипками; вони заципають, вирвуть волосся, розірвуть одяг, заплують, закидають брудом і якщо дати їм волю, то замучать до смерті, але відразу ніколи не вб'ють»⁵. (Звичайно, що подані вище характеристики доволі поверхові, але досить цікаві й показові.)

Крім того, сама по собі бійка показує рівень і поширення бойових мистецтв нашого народу. Як парубок чи чоловік показував себе у бійці, так він міг показати себе у справжній битві; які навички були придатними у бійці, такі самі використовувалися і в рукопашному бою. До того ж у традиційній культурі бійка виступає таким самим засобом виховання чоловіка-воїна, як різноманітні народні вправи, ігри та змагання. Бійка водночас і вправа, і гра, і змагання, з чим погоджуються як практики бойових мистецтв, так і дослідники народ-

⁴ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов – Київ: Український письменник, 1994.

⁵ Кельсієв В. И. Галичина и Молдавия. Путевые письма. – СПб, 1868.

ної культури⁶. З цієї причини у багатьох народів, наприклад, у деяких австралійських і папуаських племенах, арауканів Латинської Америки, нуерів Африки бійка є важливою частиною виховання майбутніх воїнів. Для бійки характерний універсалізм, який рідко зустрічається навіть у деяких бойових мистецтвах. Б'ються зі зброєю в руках і беззбройними, юрбами⁷ і один на одного, один проти декількох і мала група проти великої, озброєний проти шибеника, з порожніми руками і т. д. Як в селах, так і в містах, бійка була одним із засобів продемонструвати іншим свою силу, відвагу, молодечтво, а також вікову зрілість. Один із респондентів зазначив, що за часів його парубкування побутувала думка, що бійка дає можливість молодому хлопцеві пробудити і зміцнити віру в себе та власні сили, а також позбавитися від різноманітних комплексів неповноцінності. Він пише: «Чоловік, який не знає бійки, який не відчув, як стає дибки волосся від страху і в той же час від хвилювання, не знає як тремтять груди перед бійкою, не пропустив через себе радість перемоги чи гіркоту поразки, не може ставитися до себе як до повноцінного. Раніше вважали, що чоловік розкриває себе на війні, бо така його природа – бути воїном. А бійка і є війна, така – кривенька, маленька, але війна, вона теж будить чоловічий бойовий дух. Я можу так казати, бо я був і на війні, і в звичайних бійках...»⁸

Істотно, що як християнська, так і традиційна народна мораль до бійок ставиться негативно. Саму бійку в народі частіше розглядають як розвагу для нечисті чи проявленням цієї погані. Згадаймо хоча б відоме прислів'я: «Ще чорти навкулачки не бились»⁹. Попри те, бійки залишаються частиною життя людини. Крім того, в різні часи навіть створювали соціальні осередки, для яких бійка була важливим елементом їхнього життя. Так, у Львові середини XIX – початку XX століття

⁶ Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. – Минск: Харвест, Москва: АСТ, 2002. – С. 82–89.

⁷ Масові бійки були більш характерними для парубків. Недаремно такі бійки деколи називають «парубочими». Участь родужених чоловіків було рідкісним явищем. Це траплялося лише в надзвичайних ситуаціях, коли в цьому виникала велика потреба – бійка виходила за межі місцевих моральних устоїв, на кону була честь родини, вулиці, села, району, міста і т. д. Щоправда, як свідчать буковинський і вінницький матеріали, серед чоловіків зустрічалися такі, для котрих бійки були синонімом повноцінного життя, вони брали участь у них до тих пір, поки відчували силу в руках (один із таких забіяк угамувався, коли йому було вже під 60 років).

⁸ Архів автора.

⁹ Иващенко П. С. Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах // Записки Юго-Западного отдела Русского Географического Общества. – Т. 2. Киев, 1875. – С. 80.

заядними забіяками були представники доволі цікавого соціального явища, відомого як «львівське батярство», де в бійках брали участь навіть дівчата. Ігор Мельник, котрий серйозно займається феноменом львівського батярства,¹⁰ в одному зі своїх інтерв'ю каже: «Тодішній Львів фактично був поділений батярами на “райони”. Спеціальним ритуалом були ворогування і бійки. Усе ж найчастіше батяри билися з гімназистами і студентами, рідше – між собою. Найгрізнішими батярами вважалися личаківські, згідно з іншими свідченнями, – мешканці приміських сіл – Соکیلник і Снопкова, що відзначалися неабиякою фізичною силою (саме з цих сіл здебільшого вербувалися робітники на будову). Цікаво, що соکیلницькі та снопківські батяри ходили “на розгони” разом з дівчатами, що брали участь у бійках нарівні з хлопцями (також були дуже міцні)»¹¹.

У деяких випадках причини, місця, а також час бійок мали сталий традиційний характер. Як, наприклад, у кулачних і паличних боях, традиційність була характерна і для учасників бійок, які поділялися на «своїх» і «чужих». «Чужими» могли бути мешканці іншого села, іншої вулиці й іншого району міста, члени іншого парубочого гурту, іншого соціального стану¹² і т. д. І що цікаво: за те, що чужака інколи вбивали, свого могли обмежити лише громадським осудом, тобто завжди існував подвійний моральний стандарт. І це характерно не лише для слов'ян, а й майже для всіх народів. За свідченнями численних етнографів, в австралійських аборигенів конфлікти всередині племені дуже суворо регламентувалися і відбувалися у відносно м'якій формі, що забезпечувалося заборобою користуватися у таких ситуаціях особливо небезпечною зброєю. Так, у племені аранда одноплемінники в бійках між собою могли використовувати лише бумеранги і ломачки, проте при сутичках з представниками інших племен у хід йшли також списи, ножики та інша зброя. Те саме характерно і для папуаських народів. Відомий дослідник їхнього життя М. Бутінов в одній зі своїх праць пише: «... село – це єдине соціальне

¹⁰ У так званій львівській гварії: батяр – шибеник, хуліган; батярня – збіговисько шибеників; батярівка – шапка шибеника.

¹¹ Усі ми трохи батяри... – <http://www.portal.lviv.ua/digest/2004/10/05/121710.html>

¹² На думку деяких дослідників, кульмінація класового протистояння в бійках і деяких традиційних змаганнях настала після жовтневої революції 1917 р., коли до влади прийшли «совєти». Так, наприклад, Б. Соколов, аналізуючи бої навукачні й звичайні бійки, зазначає: «У зв'язку з класовим розшаруванням села, кулачні бої, які раніше не мали класового характеру, з часів жовтневої революції стали набувати його. “Біднота”, “пролетарі” б'ються з “багатіями”» (Соколов Б. М. Этнографическое изучение Саратовского края // Саратовский этнографический сборник. – Вып. 1. – Саратов, 1922. – С. 17-18.)

ціле, громада, члени якої не повинні сваритися один з одним, тим паче битися. Якщо все ж таки доходило до бійки, відбувалася вона тільки за допомогою патиччя. Коли ж забіяки беруть у руки лук та стріли, то вони уникають стріляти у небезпечні для життя частини тіла. При першій рані бійка припиняється»¹³. Те саме, до речі, ми бачимо і у тварин (бійки властиві не лише людям, а й доволі часте явище і в житті тварин). Наприклад, антилопи-орікси в бійках між собою майже зовсім не використовують свої роги – буцаються лобами, зате в сутичках з хижакими роги стають їхньою найголовнішою і доволі страшною зброєю. Жирафа з жирафою б'ється своїми маленькими ріжками, від яких мало шкоди, а в сутичках з іншими тваринами перша зброя копита, удар якими нерідко травмує навіть природжених хижаків.

Загальновідомо, що ще в недавньому минулому майже скрізь (де-не-де і нині), майже кожне свято не обходилося без бійок. У науковій лексиці з'явився навіть спеціальний термін для їх позначення – «святкова бійка» (рос. «праздничная драка»). М. Вадейша зазначає: «Подібно до танцю, бійку називають одним із необхідних атрибутів свята... Вона сприймається як звичайна складова свята, де кожна група має своє основне заняття (у дівчат – танці, у хлопців – бійка)»¹⁴. «Для традиційної святкової поведінки хлопців характерно декілька обов'язкових складових, без яких свято не було б святом. Відразу треба сказати, що мається на увазі міжсільське свято, яке обов'язково супроводжувалося розпиттям алкогольних напоїв. Це зумовлювало підвищену агресивність щодо “чужих”, котрі прийшли з іншого села. Як наслідок, зав'язувалися бійки село на село, котрі нерідко могли закінчуватися смертю» – пише етнограф І. Людевіг¹⁵.

Те саме зустрічалося й у воїнському середовищі. Наприклад, відомо, що характерним явищем січової календарної обрядовості були бої між куренями. Один із перших описів таких поєдинків і групових битв, пов'язаних із обранням старшини та структуруванням соціуму, зустрічається у роботі С. Мишецького: «... ці (козаки) мають військо своє на дві частини розділене і називаються одні курені верхніми, а інші – нижніми». На раді, якщо козаки не можуть дійти згоди, може початися «сварка і бійка, де вона в той час може бути великою, де до

¹³ Бутинов Н. А. Народы Папуа-Новой Гвинеи (От племенного строя к независимому государству.) – СПб: Петербургское востоковедение, 2000. – С. 83.

¹⁴ Вадейша М. В. Деревенский праздник: распределение ролей // Мифология и повседневность. Гендерный подход в антропологических дисциплинах. Материалы научной конференции. – СПб: Алтейя; Институт русской литературы РАН, 2001. – С. 111.

¹⁵ Людеви́г И. В. Молодежные конфликты деревни и города (этнографические истоки) // «Мужское» в традиционном и современном обществе. – Москва, 2003. – С. 42.

смерті один одного вбивають, і як дуже розійдуться, то не лише людей, а сильніша сторона у слабшої і курені ламає та інші їм великі образи чинить...»¹⁶ У роботі Ж.-Б. Шерера як обов'язковий елемент новорічної ради згадується битва між «нижніми» і «верхніми» куреннями¹⁷.

Традиційним місцем для бійок був шинок, який у певний історичний період був своєрідним сільським клубом, куди приходили люди, щоб обмінятися інформацією, почути новини, потанцювати, поспівати і послухати, як співають інші, тощо. У XIX ст. у Києві поемами про бійки в шинках (кабаках) зачитувалися в університетських аудиторіях¹⁸. А. Пономарьов у своїй лекції «Традиційні норми поведінки і дозвілля» зазначає: «Щодо чоловіків, то для них шинок слугував зручним місцем для укладання угод та проведення торгів, благо, що там завжди були люди, котрі погодилися б виступити у ролі свідка, до того ж, там завжди була можливість відзначити зроблену справу могоричем. Як правило, у корчмі розв'язувалися спірні питання між чоловіками, у тому числі за допомогою бійки. Адже, згідно зі звичаєвим правом, бійки на сходках та вулиці вважалися неприпустимими, проте дозволяли їх у корчмі та на базарі. Якщо чоловіка образили на людях, він намагався заманити свого кривдника до шинку і там розправитися з ним кулачною бійкою. Щоправда, перед тим він мав довести "громаді" свою невинуватість, коли ж доказів у нього не було, бити кривдника йому не дозволяли». Цікаво, що традиційним місцем для бійок шинок був і у наших сусідів білорусів¹⁹.

Деколи бійки відбувалися на вечірніх зібраннях молоді, що проходили десь на вулиці чи у вечорничних хатах. Вони відомі українцям під різними назвами (вулиці, музики, вечорниці, грища, до-світки, вечурки та інші) і в багатьох варіантах (буденні й святкові, що, в свою чергу, також не були однотипними)²⁰. Так, один буковинський автор другої половини XIX ст., описуючи вечорниці української молоді, вказує на них як про одне із традиційних місць для влаштування бійок: «Для тогож вечерь есть временемъ поединковъ

¹⁶ Мышецкий С. И. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – Москва, 1847. – С. 19.

¹⁷ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії: Пер. з французької В. В. Коптілов. – Київ: Український письменник, 1994. – С. 164.

¹⁸ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. – Київ: Довіра, 2002. – С. 258.

¹⁹ Зямляробчы календар: Абрады і звычаі. – Мінск: Бел. навука, 2003. – С. 112.

²⁰ Докладно про зібрання молоді читайте у книзі: Українознавство: Посібник. – Київ: Зодіак-ЕКО, 1994. – С. 306–329.

и боекъ сельскихъ. Отже, вечеромъ зъ обохъ розгнєваныхъ сторонъ “зачепки” въ перехвалкахъ и увеличительныхъ діалогахъ, якія намъ часто отецъ Гомеръ такъ плястично описуєть, завязуються, и часто такими угроженіями щастливо кончатся; бо нашъ селянинъ больше до згоды склонный, и часто тымъ задоволєный, коли своему сопернику-ви добре наживаєть, и по своему мненію “доброего му пуда дасть”»²¹.

Необхідно зауважити, що сама традиційність місць бійок доволі умовна. Одні дослідники, наприклад, вказують, що на вулицях бійки суворо заборонялися, а інші, навпаки, стверджують, що там бійки були поширеним явищем. Найцікавіше те, що і перші, і другі мають рацію. Проблема в тому, що існування чи не існування тимчасової чи сталої традиції влаштування бійок на тих самих вулицях, заборона чи дозвіл битися при цих зборах має локально-територіальний характер – те, що заборонялося в одному селі, в іншому на це навіть не звертали уваги. Крім того, необхідно звертати увагу на те, які роки чи періоди вказує той чи інший дослідник. Деколи це має суттєве значення, бо навіть в якомусь одному селі, тому, що сьогодні є «диким», через дуже короткий час може стати звичайнісіньким. Наприклад, в одному із сіл Чернівецької області, чоловіки, парубкування яких припадало на 1920-і роки згадували, що при парубочих зібраннях бійок не було, а ті, у яких парубкування припало на кінець 1930-х говорили про бійки на сходках молоді як про щось звичайне, нібито інакше бути не могло. (Причини такої і інших ситуацій ми розглядати не будемо, оскільки кожний випадок потребує окремого дослідження.)

Однією із найвідоміших причин бійки парубків або чоловіків, на що звертають увагу й інші дослідники, є дівчина²² або жінка: «куди дівка, туди бійка», «гарна дівка – добра бійка». Згідно з абхазьким уявленням, у бійки і війни є дві причини – жінка і земля. У народній пісні «Як я ішов через село», записаній на Буковині, співається:

Як я ішов через село,	Дзигар запалити,
Світло ся світило,	Там стояли три на варті,
Там, де я мав повернути,	Хотіли ня бити.
Там ся загасило.	Один каже: – Товаришу,
Там, де я мав повернути,	Биймо його, биймо!

²¹ І. М. Хра́мъ на буковинской Руси // Руська хата. Буковинський альманах. – 1877. – С. 216-217.

²² Ф. Коломийченко у своїй праці «Сільські забави в Чернігівщині» зазначає, що бійка «буває вночі із-за дівчат». (Коломийченко Ф. Сільські забави в Чернігівщині.) // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т. XVIII. – С. 130.)

Другий каже: – Товаришу,
На смерть його вбиймо!
Третій каже: – Товаришу,
Нащо його бити?
Кого схоче, того буде
Дівчина любити²³.

А ось рядки з іншої народної пісні:

Били мене за дівчину, били мене, били,
Аж на мені ясенові вила поломили²⁴.

Як зазначає В. Балушок, «в поєдинках дівчина, як правило, віддавала перевагу переможцеві: “За народними поглядами, хто здолає суперника, тому належить ходити до дівчини”»²⁵.

Про такі самі бійки пише Іван Козуб (1896–1985), згадуючи своє дитинство в селі Капустинці Пирятинського повіту на Полтавщині: «Приводом до бійки було здебільшого суперництво – давнє, як світ, – котрась дівчина впадала в око двом парубкам. Спочатку хлопці всіляко намагалися дізнатися, чи вподобала вона когось із них двох. Якщо це не вдавалося, тоді затівалася “дипломатична” суперечка між залиціальниками. Знаходили зачіпку, уникаючи називати ім’я дівчини, починали сваритися й з’ясовували стосунки, аж поки один не казав: “Уступись!” Другий, знаючи, про що мова, відповідав: “Аж може б, ти? Отак і спалахувала бійка. <...> Страшніше було, коли одна лава парубків йшла на другу. То билися хлопці тутешнього кутка з хлопцями іншого кутка, які відбивали в них дівчат. Від таких бійок часто вже летіли навіть віконні шибки, тріщали поламані меблі й предки. <...> Однак такі сутички траплялися дуже рідко»²⁶.

Те саме ми бачимо і в росіян, наприклад, на Вологодщині: «Парубки і дівчата гуляли на вулиці рядами. Попід руки один одно не підхоплювали, руки повільно тримали, повертали плавно, ходили статечно. Попереду йшов гармоніст. Голосисті співали частівки, інші – підхоплювали. Іноді за дівками рядами йшли парубки (ближче до присмерку, ввечері). А вдень хлопці танцювали попереду гармоніста. “Вийде один танцювати, а другий вискочить, не дасть йому закінчити або частівку доспівати – ось і бійка”²⁷.

²³ Пісні Буковини. Пісенник. – Київ: Музична Україна, 1990. – С. 378.

²⁴ Жартівливі та сатиричні пісні. – Київ: Дніпро, 1988. – С. 172.

²⁵ Балушок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов’ян. – Львів–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 101.

²⁶ Козуб І. Доба і доля. Спогади. – Київ–Торонто–Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій. Видавництво Таксон, 1996. – С. 32-33.

²⁷ Галушкіна М. Заговорень на Петров пост. Традиція празднования в деревнях Мосе-

Бувало, що бійки за дівчат, деколи доволі криваві, траплялися навіть на весіллі: «Ой як билися. Якщо молодий був з іншого села, а то й з іншого кутка села, то парубки вимагали від молодого великий могорич за свою дівчину, щоб весілля було спокійним. Але навіть якщо і був могорич, це ще не було гарантією того, що хто-небудь із “земляків” молододі не вчепиться за гостя-чужинця»²⁸.

Характерно, що бійка через дівчину (жінку) могла як початися, так через неї і припинитися. Наприклад, відомо чимало випадків, коли дівчина чи жінка падала на впавшого хлопця чи збивала його з ніг і накривала собою, щоб не забили до каліцтва. Те саме зустрічалося у сербів, білорусів та росіян:

«Ой, Сашку бьют,
Рубашку рвут.
Я упала на него –
Не троньте Сашку моего!»²⁹

Найчастіше жінка (чи декілька жінок) ставала між забіяками: «Якщо жінка чи донька одного з учасників бійки ставала між ними, а нерідко просто влітала чи втискувалася, то кінець бійки наставав одразу. На жаль, нині про цей звичай стали забувати»³⁰. У Самбірському районі Львівської області один чоловік у дитинстві був свідком, коли жінки розтягували чоловіків друками, і при цьому жоден навіть не замахнувся у відповідь. Таким було ставлення до жінки. Воно було характерне і для багатьох інших народів. Наприклад, в адигських народів (адигейців, кабардинців, черкесів та шапсугів), згідно з І. Бламбергом, «якщо жінка з розпущеним волоссям без покривала кидається у гущу битви, кровопролиття припиняється, і ще швидше, якщо це жінка в літах чи з відомої сім'ї»³¹. В андаманців (народ в Індії, корінне населення Андаманських островів) не було звичаю, щоб хтось втручався у бійку між чоловіками, «розтягнути їх [забіяк] й втихомирити могли лише дружина або донька голови громади, які користуються повагою»³².

евского сельсовета Тотемского района (по материалам экспедиции в июле 1996 г.) // Известия Вологодского общества изучения Северного края. Альманах. – Выпуск VI: Материалы научно-практических краеведческих конференций школьников «Мир через культуру». – Вологда: Легия, 1999.

²⁸ Записано в Сокирянському районі Чернівецької обл.

²⁹ Грунтовский А.В. Русский кулачный бой. История, этнография, техника. – СПб.: «Издательский дом Невы»; Москва: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – С. 273.

³⁰ Архів автора.

³¹ Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII – XIX ст. – Нальчик, 1974. – С. 385.

³² Маретина С. А. Андаманцы. К проблеме доземельских обществ. – СПб: РАН, Му-

Попри те, жінка не була тим універсальним засобом, за допомогою якого можна було протистояти бійці. Один із респондентів зазначав: «Не можна жінка могла зупинити бійку. Це могла зробити лише жінка або дівчина з набутим або природженим відчуттям свого місця – місця жінки. Коли вона лізла у бійку, то мала право тільки розбороняти, причому роблячи це розумно. Вона ставала між чоловіками, відтягувала за ремінь назад чи падала на того, хто лежав на землі, а його продовжували копати ногами чи бити чимось іншим. Якщо все так і було, то жінка зберігала свою честь і честь того чоловіка чи парубка, що його охоронцем вона виступала. Але були такі – дурні, що переходили за межі дозволеного – бажаючи розборонити шибеників, підіймала руку на одного із них: дряпала нігтями або взагалі, що наші жінки добре вміють, заїжджала кулаком у пику. Якщо билися хлопці, то ще міг бути шанс, що цим все й закінчиться, а коли билися поважаючи себе статечні чоловіки, то було інакше. Як правило, вона була битою не менш того, якби вона була чоловіком, бо вдарити чоловіка, та ще й при інших, це дуже велика образа для кожного справжнього чоловіка. Крім того, якщо жінка починала битися з чоловіком, вона тим самим ніби ставила себе рівною з ним, показувала, що вона гідний боєць, а якщо так, то й билися з нею як з бійцем, а не жінкою»³³.

Нерідко бійки трапляються у звичайному повсякденному житті з інших причин, у будь-якому місці і в різних ситуаціях. Так, приводом до бійки могла бути й будь-яка вербальна (фрази, слова, гуки разом з мімікою і жестикуляцією тощо) чи фізична образа: «Стояв собі, нікого не чіпав. Василь, щоб звеселити дівчат, почав мене діставати... Я йому у пику. Наступного дня ми знову товариші». Приводом до масових бійок могло бути вступання за «свого», що його якимось чином образили «чужі»: Микола Горбатюк (нар. у 1953 р.), який зростав на околиці міста Рівне, у своїй документальній повісті «Біла ворона» згадує: «Неприязнь між селянами та “пітомніцькими” тліла доти, доки не дійшло до мордобою. Сталося так, що там під час молодіжної гулянки місцеві хлопці гуртом побили нашого парубка. Скривавлений юнак прибіг у село, зібрав компанію друзів і ті прибули на місце інциденту й помстилися – спересердя відлупцювали всіх

зей антропології и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера), 1995. – С. 143.

³³ Українська змагальна традиція знає чимало випадків, коли дівчата, жінки дійсно були достойними супротивниками чоловікам у боях навкулачки і в боротьбі; відомі також випадки, коли чоловіки були битими жінками й у бійках, в тому числі з використанням холодної зброї.

без розбору. У відповідь наступного вечора “пітомнікські” зібрали гурт добровольців, і вже ті з’явилися в селі та жорстоко помстилися за розбійний напад. Відтоді їхні та наші парубки часто збиралися для безжального взаємного мордобою. Бійки проходили без правил – у хід ішли кулаки, палиці, шланги, кастети, каміння». Те саме було і в Росії, в тому числі у тамтешніх українців: «Чоловіки билися за спірні межі, покоси, пасовища, а хлопці переважно через дівчат. Ворожнеча ця могла тягнутися через покоління, викликаючи зіткнення з сусідами. Так, молодь с. Велика Рельня билися з українськими переселенцями с. Яблучне (Лисогорського району, Саратовської області. – **Авт.**), які ще при Катерині II заснували поселення на рельнинських пасовищах»³⁴.

Деколи для того щоб учинити бійку так просто (як у нас кажуть: «щоб було») чи затаївши якусь образу, одна із парубочих компаній посилала до іншого «заводчика»: «Хотіли набити кутянських, та не було за що причепитися. Підійшов до них “песик”³⁵, та й так “загавкав” їх, що ті почали на нього кидатися. Ось і є причина, почалася бійка». Як бачимо, бійка могла початися за домовленістю чи несподівано для одної зі сторін. Ф. Коломийченко на початку ХХ ст. писав: «Гурт парубків (або й один [парубок]), засівши десь у затінку і діждавшись парубка або гурт парубків, на котрих ці “мають зуб”, кидають на них кілки або б’ються врукопаш. Іноді бійка зчиняється за згодою обох сторін. У такому разі до бійки обидві сторони готуються заздалегідь; набирають собі кращі сили; домовляються про місце бійки...»³⁶ Прелюдією бійки нерідко була словесна перепалка. Іноді бійці обмежувалися коротким погрожуванням. У «Галицько-руських народних приповідках» Івана Франка знаходимо один із зразків такого погрожування: «Буду бив, аж буду на вітер підносив»³⁷.

Приводом до бійки в деяких випадках ставала звичайна гра, коли через незадоволення одного чи групи гравців спочатку починалася сварка, а потім переходили й до рукоприкладства. В українській

³⁴ Александров А. В. О традиционной мужской культуре в Саратовской и Тамбовской областях // www.buza.ru

³⁵ Хлопець, який добре умів сваритися, проте не завжди вмів битися. Іван Франко у с. Нагуєвичі Дрогобицького повіту записав приповідку, яка характеризує саме таких «забіяк»: «Бере ся до бійки: говорить до меньшого, слабшого, що пориває ся бити ся зо старшим або сильнішим» (Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Вип. 1 // Етнографічний збірник. – Львів, 1901. – Т. Х. – С. 55.).

³⁶ Коломийченко Ф. Сільські забави в Чернігівщині // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т. XVIII. – С. 130.

³⁷ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Вип. 1 // Етнографічний збірник. – Львів, 1901. – Т. Х. – С. 31.

традиції навіть зустрічаються ігри, що вже своєю суттю запрограмовані на бійку. До таких ігор, наприклад, належить «Мак сіяє» (вона ж: «Мак», «У грушки»), яку так описує видатний український фольклорист М. Максимович (1804–1873): «Маківкою сідає всередину кола вродлива дівчинка, яку наприкінці підкидають угору, що має означати витрушування маку; там же маком буває здебільшого недоумкуватий хлоп'яга, котрому в кінці гри, коли стануть витрушувати мак, дістається до сліз»³⁸. І. Сахаров (1807–1863) у книзі «Песни русского народа» зазначає, що у цій грі «часто трапляється, що цей “мак”, якому повисмикувано під час “трясіння” волосся, починає бійку»³⁹.

³⁸ Максимович М. Дні та місяці українського селянина. – Київ: Обереги, 2002. – С. 38. Ця гра відома в різних варіантах. Для прикладу наведемо один із них: «Дівчатка, побравшись за руки, стають у коло, а одна сідає всередину. Навколо неї ходять і співають:

Ой на горі мак,
Під горою так.
Мак, маки, маківочки,
Золотії голівочки,
Станьте ви так,
Як зелений мак.

Поспівавши, питають у дівчини:

– Козачок, чи виорав на мачок?

Дівчина відповідає:

– Виорав.

Тоді знову ходять навколо й співають ту саму пісню. Питають знову:

– Козачок, чи посіяв мачок?

– Посіяв.

Співають.

– Козачок, чи посходив мачок?

– Посходив.

Співають.

– Козачок, чи пора полоть мачок?

– Пора.

Співають.

– Козачок, чи цвіте мачок?

– Цвіте.

Співають.

– Козачок, чи поспів мачок?

– Поспів.

Співають.

– Козачок, чи пора брать мачок?

– Пора.

Тоді всі гуртом кидаються на дівчину, що сидить усередині кола, трусять її, злегка турбують у вуха, дівчина пручається, доки не розірве рук у колі, та й тікає. На цьому гра закінчується». (Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надтир'я, 1994.)

³⁹ Сахаров И. П. Песни русского народа. – СПб, 1838. – Ч. II. – С. 296. Цитуємо: Максимович М. Дні та місяці українського селянина. – Київ: Обереги, 2002. – С. 38.

Наведемо варіант гри «Горобчик», що був відомий українцям-переселенцям Низового Надволжя⁴⁰, а опис його розміщено було в газеті «Саратовские губернские ведомости» № 18 за 1846 рік:

«Це одна із гімнастичних ігор, що бере початок у малоросійських поселеннях Саратовської губернії. У вільні від польових занять дні на просторих вулицях збираються юрби хлопчиків, особливо міцні, віком від 10 до 14 років, під наглядом старших вибираються і призначаються до розиграшу так званого Горобчика. Дуже кумедно спостерігати, як упродовж цієї гри хоробряться хлопці і як по закінченні цієї потіхи пориваються вони до повторення її, але їх вже стримують, щоб кипуча кров не довела до шкідливого запалу і гра не перетворилася у бійку.

Куплет 1

Горобчику, шпачку, шпачку!
Чи бував ти в садку, в садку?
Чи ти бачив, як мак сіють,
Як мак сіють, як мак сіють?

Пропісавши ці рядки, гравці, що в колі, зупиняються, хлопчики стають парами, один навпроти одного тричі з приспівом:

Оце так мак сіють, (*удар 1*).
Оце так мак сіють, (*удар 2*).
Оце так мак сіють, (*удар 3*).

Знову утворюють коло і починають попередній рух приспівуючи:

Куплет 2

Горобчику, шпачку, шпачку!
Чи бував ти в садку, в садку?
Чи ти бачив, як мак цвіте,
Як мак цвіте, як мак цвіте?

Коло розривається, хлопчики стоять знову парами, паралельно один до одного і вдаряючи по щоках у такт тричі то правою, то лівою рукою, приспівують:

⁴⁰ За даними джерел, на землях Низового Надволжя українці з'являються з середини XVI ст., після включення його до складу Російської імперії. Далі протягом наступного століття землі Надволжя інтенсивно заселяються поодинокими вихідцями з різних губерній Лівобережної України. Згодом масове організоване переселення в Низове Надволжя українців було пов'язано з початком добування солі на озері Ельтон. Для її транспортування з 1747 р. запрошуються досвідчені солевозці – українські чумаки, що прибувають на пропозицію уряду зі Східної України, Волзького козацького та Донського війська, йдуть із вже існуючих у Надволжі вільних і «власницьких» українських слобід. Уздовж соляного тракту чумаки заснували нові українські слободи з хуторами.

Оце так мак цвіте, (*удар 1*).

Оце так мак цвіте, (*удар 2*).

Оце так мак сіють, (*удар 3*).

Знову утворюють коло і продовжують попередні рухи, приспівуючи:

Куплет 3

Горобчику, шпачку, шпачку!

Чи бував ти в садку, в садку?

Чи ти бачив, як мак трусять,

Як мак трусять, як мак трусять?

Коло розривають: ділячись на пари знову і, вхопивши один одного за чуба, зіштовхуються головами взаємно і приспівують:

Оце так мак трусять (*удар головою*).

Оце так мак трусять (*та інше*)»⁴¹.

Крім того, відомі українському народові і так звані змагальні бійки. Народна пам'ять і спогади сучасників минулих подій донесли до нас відомості про один доволі цікавий та оригінальний вид групового бою, який, на нашу думку, є серединою між звичайною бійкою і організованими за правилами рукопашними іграми. Йдеться про бій, коли той чи інший учасник обстоював інтереси не якоїсь «партії», як це, наприклад, у відомих кулачних і паличних боях «лава на лаву», а лише свої власні. Траплялися, наприклад, випадки, коли поміщики, щоб урізноманітнити своє дозвілля (а іноді з метою «розрядки» своїх робітників, у середовищі яких накопичувався протест проти визискувачів), улаштовували змагання «навкулачках». Вони виставляли цінний приз, і трое-шестеро, а то і більше чоловік билися за нього – просто неба або за бажанням поміщика в якійсь хаті. Приз міг узяти лише один учасник, отож кожен бився за себе. Можливо, такі поєдинки походять від специфічного виду змагань, який відомий у слов'ян з тих часів, коли вони ще воювали без додержування строю⁴².

⁴¹ Горобичко // Саратовские губернские ведомости. – 1846. – № 18. О. Терещенко, що одним із перших дав опис цієї гри, додає, що «зміст цієї гри: потіха до відчутних веселощів. Молодість не любить тихих задоволень: їй подавай, щоб лоб тріщав, волосся летіло. Ще співають по-іншому:

Шпачку, шпачку, горобчику!

Чи бував же ти в мачку, в мачку?

Чи бачив же ти, як мак сіють?

От так, так сіють мак».

(Терещенко А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.)

⁴² Новоселов Н. П. Физическая культура древних славян в эпоху первых политических образований (V–VII века) // История физической культуры народов СССР. – Часть 1. – Москва: «ФиС», 1953. – С. 15-16.

Майже до кінця XIX ст. цей вид бою зберігся у росіян під назвами «сцепляка-свалка», «сцеплянка-свалка», «сцеплялка», «свальной бой», «кучной бой» тощо. Цей бій мав такий вигляд: «Одні описи подають “сцеплялку” як кулачне протиборство двох партій бійців, “де супротивники ішли в бій урозсип і дубасилися в юрбі”, намагаючись примусити один іншого тікати і дотримуючись при цьому вищенаведених (звичайних правил кулачного бою. – **Авт.**) правил змагань. З інших описів випливає, що “сцепной бой” являв собою кулачний бій, у якому “супротивної сторони не було”, і бійці билися “хто з ким попаде і хто кого переможе, в юрбі, не перебираючи”, тобто супротивниками кожного були всі інші»⁴³. У першому описі, зробленому німецьким бароном Сигізмундом Герберштейном, котрий відвідав Росію, очоливши дипломатичну місію імператора Максиміліана I у 1517 і 1526 роках, про вид цього бою згадується таке:

«Юнаки нарівні з підлітками сходяться переважно у святкові дні в місті на великому і відомому місці так, що більшість може їх там бачити і чути, вони скликаються разом певним свистом, який є умовним знаком, відразу збігаються разом і вступають у рукопашний бій, починають боротьбу вони кулаками, а незабаром без розбору і з великою жорстокістю б'ють ногами по лиці, шиї, грудях, животі і дітородних частинах і загалом, яким тільки можна способом вони завдають поразки одні одним, змагаючись взаємно, щоб отримати перемогу, так що часто їх виносять звідти бездиханними. Той, хто переможе більше народу, довше за інших залишиться на місці поединку і досить хоробро зноситиме удари, отримує особливу похвалу, порівняно з іншими вважається славним переможцем. Цей вид змагань встановлений для того, щоб юнаки звикали зносити побой і терпіти будь-які удари»⁴⁴.

В Україні подібний вид кулачних, а також інколи паличних змагань називався «загальний бій», «загальна бійка», «загальна битва» тощо. На жаль, про нього ми знаємо дуже мало. Однією із причин є та, що він зник набагато раніше, ніж, наприклад, інші види традиційного кулачного і паличного боїв, навіть у Росії вже у XIX ст. Цей вид бою зустрічався дуже рідко. Попри те, є поодинокі повідомлення про те, що у другій половині XIX ст. подібні сутички влаштовувалися на Чернігівщині та Полтавщині, а також про те, що вони були знані

⁴³ Горбунов Б. В. Сцепляка-свалка: старинный вид русского кулачного боя // Русский стиль: Боевые искусства. – Москва, 1994. – № 2. – С. 10.

⁴⁴ Герберштейн С. Записки о московитских делах. Введение, перевод и примечания А. И. Малеина. – Спб, 1908. – С. 80.

в середовищі українців – переселенців до Росії. Згідно з інформацією деяких респондентів, бійкою за умови «кожен собі пан» деколи обирали отамана парубочої громади: «Пам’ятаю, мабуть, десь у середині 30-х (1930-х. – **Авт.**), я ще ходив парубком, якось вирішили у своїй парубочькій кумпанії (парубочій громаді. – **Авт.**) змінити «пана» («отамана». – **Авт.**). Думали жеребкуванням – «на патик», але відразу передумали. Тоді як було, парубок без бійки – дівча, кумпанія без сильного «пана» – не кумпанія. А за жеребкуванням «паном» міг стати навіть найслабший серед нас, люди б засміяли. Ну й хтось з хлопців: гай, до бійки, кожен проти всіх, хто не впаде, той і «пан». Так і зробили. Я через мить отримав удар в ніс і лежав з об’юшеним (закривавленим. – **Авт.**) лицем. Перевернувся і навколішки вибрався з поля бою. Через хвилин 10 на ногах залишився стояти той один, котрий і став для нас «паном»⁴⁵. Бувало й так, що «загальна битва» влаштовувалася без попередньої домовленості, спонтанно. Як правило, таке траплялося під час кулачних боїв «лава на лаву», коли бійці приходили до такого оскаженіння, що переставали додержуватися «лави», і кожен бив того, хто ставав перед очима, не розбираючи чи то свій, чи то чужий і загалом що навколо коїться. Такий випадок, що у середині XIX ст. стався у Києві з відомим тодішнім кулачним бійцем І. Касселем, описав у своїх «Печерських антиках» М. Лесков: «Але сталося так, що в одній сутичці юнкерів (які зробили вилазку з урочища Кожум’яки) зі статською (штатською, тобто невійськовою, цивільною. – **Авт.**) партією (яка спускалася від церкви св. Андрія) знаходився Кассель. Будучи залученим до участі в битві, Іван Пилипович один поклав на землю усіх ворогів, а потім заодно і всіх своїх спільників. У запалі битви він не міг заспокоїтися, поки не побачив навколо себе всіх “полеглими”. Це було так не до серця для обох воюючих сторін, що за цим разом битви припинилися»⁴⁶. Подібний зачин загального бою і його кінцівка зустрічався також і у росіян⁴⁷.

Про те, що в минулому цей бій міг бути поширений в Україні, свідчать деякі традиційні народні дитячі та парубочі ігри і розваги, у яких зустрічаються практично ті самі правила, що й і у «загальному бою». Ігри завжди зберігають те, що в звичайному житті давно перестає мати місце. До того ж, згідно з дослідженням кандидата

⁴⁵ Архів автора.

⁴⁶ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. – Киев: Довіра, 2002. – С. 392.

⁴⁷ Розов А. Н. Кулачные бои в России // Традиционные формы досуга: история и современность. – Москва: Гос. респ. центр русского фольклора РАН, 1994. – С. 139. (Сохранение и возрождение фольклорных традиций. Вып. 5.)

філологічних наук Розова А. Н., у росіян загальний бій найчастіше влаштовували діти і юнаки: «“Сцеплялка-свалка” найбільш характерна для дитячого та підліткового бою, але цей вид бою побутував і серед дорослих...»⁴⁸ Так що можемо припустити, що в іграх, про які йтиметься далі, тією чи іншою мірою збереглася пам'ять про популярні у далекому і менш розповсюджені у недалекому минулому «загальні бої».

До цих ігор, наприклад, ми можемо віднести відому в різних варіантах і під різними назвами в багатьох місцевостях нашої країни гру в «Король гори», або «Цар гори», у якій кожен хлопець із невеликої групи учасників намагається за допомогою штурхів, а в деяких місцевостях борцівських кидків та ударів зайняти місце на вершині горбка (природного або зробленого зі снігу, землі тощо) і таким чином стати «королем гори». На думку М. Шатунова, ця гра – своєрідний дитячий варіант «загального бою». Він пише: «До речі, усім відома дитяча гра “Цар гори” не що інше, як сцеплялка-свалка, перенесена на горб»⁴⁹.

Іншою грою, де кожен із учасників був сам за себе, є «Мала купа». Опис одного із її варіантів, відомого в деяких місцевостях під назвою «Тісної баби», знаходимо у праці С. Килимника:

«Спочатку борються й кидають на купу 5–10 хлопців. Таким чином тиснуть нижнього. Всі, хто під низом у цій “купі”, намагаються вирватися з самого низу і в свою чергу впасти зверху й душити других. І ця гра ще має назву “Мала купа недовершена”, або “Мала купа – здалабися більша”»⁵⁰.

Зауважимо, що ця гра доволі груба і навіть дещо жорстока. Ось, наприклад, як свої відчуття від гри передав один із учасників таких ігор: «Мені доводилося перебувати на дні такої купи. Це залишило незабутнє відчуття реального страху смерті, коли ти починаєш втрачати свідомість і задихатися під важкістю тіл, що навалилися на тебе. При цьому грудна клітка здавлена так, що немає можливості не лише кричати, а просто писнути. Навіть, якщо кричати на все горло, то ніхто тебе не почує, оскільки, коли утвориться купа-мала, кричать усі, включаючи тих, хто були зверху»⁵¹.

⁴⁸ Розов А. Н. Кулачные бои в России // Традиционные формы досуга: история и современность. – Москва: Гос. респ. центр русского фольклора РАН, 1994. – С. 139.

⁴⁹ Шатунов М. В. Русский кулачный бой. – Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 1999. – С. 22.

⁵⁰ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 147-148.

⁵¹ Козлов А. «Козёл на саксе». – Глава 1. – Часть 3./www.musiclab.ru/c/lab/person/kozlov/books/b_kozelsax/chapt_01b.htm

Ще одна гра, що викликає інтерес, є груповий варіант гри «Зняти шапку», або «Зірвати шапку»: кожний із невеликої групи гравців, маневруючи між іншими, намагається зірвати з голови першого-ліпшого шапку. Переможцем стає той один, у котрого шапка залишається на голові, двох переможців бути не може⁵².

Як ми вже зазначали, бійки відбувалися як голіруч, так і зі зброєю в руках. Поширеним видом зброї було різного роду дрюччя: «Но если соперники горячо за дело бирются, если одинъ лишь одного удара допустится, тогда ихъ вже никто въ лютости не удержитъ. Цѣлиі вязки вымыченого чунру въ рукахъ „обезсебленныхъ борцовъ лишаються, коля из плотовъ вырваніи въ сильныхъ рукахъ страшнымъ оружіемъ становятся, а если така бойка не завсегда смутновъ катастрофовъ кончится, лишь твердымъ рускимъ лбамъ, котріи не одинъ смертоносный ударъ якимъ чудомъ вытримують, завдячити можна... Що такіи беззаконности, котрыми въ прочемъ буйна сила малообразованныхъ верствъ всехъ народовъ объявляются звыкла, до редкихъ событий належить, розумеется»⁵³.

Львівські батярі (або як їх ще називали самі львів'яни – солодкий вар'ятунцьо, або макабунда й андрус) переважно використовували ніжик (майхер) як зброю. Загалом такий вид зброї у бійках традиційне явище, а бійці ставилися до нього як до свого ліпшого товариша. У Тараса Шевченка читаємо:

«Ой вигострю товариша,
Засуну в халяву,
Та піду шукати правди
І тієї слави»⁵⁴.

У Києві XIX – початку XX ст. була відома своєрідна каста «моторних хлопців», або «підколювачів» (рос. «подкальватели»), – молодиків-забіяк, для котрих ніжик був першою і найголовнішою зброєю (слава про них дійшла навіть до Москви і Петербурга)⁵⁵.

Зазвичай бійка або починалася на ножах («ножова бійка»), коли забіяки домовлялися саме так битися чи ще до сутички хтось першим його діставав із халявини або рукава і другий робив те саме), або

⁵² За правилом «один проти одного» з своїми характерними особливостями ця гра зустрічається у цілому ряду народів: Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2002. – С. 67–69.

⁵³ І. М. Храмъ на буковинской Руси // Руська хата. Буковинський альманах. – 1877. – С. 216–217.

⁵⁴ Поезія Т. Г. Шевченка. – Харків: Література і Мистецтво, 1934. – С. 330.

⁵⁵ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. – Киев: Довіра, 2002. – С. 367–368.

ними закінчувалася: «Билися кулаками, та коли переважав якийсь бік, у хід пускалися ножі»⁵⁶.

Те саме було характерне і для чехів, і для словаків. Томаш-Гарріг Масарик, який народився у 1850 році на південному сході Моравії біля кордону зі Словаччиною (тоді частина Угорщини), згадуючи про бійки «куток на куток», що відбувалися між парубками чесько-словацького села Чейч, де він якийсь час жив, пише: «Коли мені було 15 років, я постійно носив із собою кривий словацький ніж».

У XVII–XVIII ст. у молодих шляхтичів, учнів шкіл і колегіумів єзуїтів у західних регіонах України і Білорусі зброєю бійок нерідко була шабля. Білоруський педагог і дослідник історії фізичної культури А. Шамак пише: «... в ряді навчальних установ дітям шляхти дозволялося мати при собі зброю – шаблю. <...> Вони билися на шаблях, а в тих школах, де не дозволялося носити зброю, билися на пальцатах (киях), що було менш небезпечним, ніж бійка шаблями»⁵⁷.

Селяни, особливо вівчарі й чередники, деколи з'ясовували між собою стосунки за допомогою батогів. Грізною зброєю батіг (нагайка, корбач, канчук) був в руках у запорозьких козаків і козаків, котрі й нині проживають за межами України. У донських козаків улаштовувалися навіть своєрідні спортивні герці з батогами в руках: «Виїжджали охочі поєдинщики і, розігнавшись один на одного, починали бій батогами»⁵⁸. Справжніми майстрами битися батогами були «балагули» – члени надзвичайного народницького товариства 1830–1850 рр., на Поділлі, Волині й Київщині, молоді польські паничі та інші захожі аристократи, яких зачарувала багата і барвиста народна українська культура, і котрі у всьому наслідували селянський побут (одягалися як селяни, охоче співали народні пісні й навіть при тому, що в більшості своїй за походженням були поляками, складали вірші українською мовою)⁵⁹. У «королів» балагулів нагайка

⁵⁶ Григор'єв Г. У старому Києві. Спогади. – Київ: Радянський письменник, 1961. – С. 30.

⁵⁷ Шамак А. Фізична культура на Беларусі (ад старажытнасці да пачатку XX ст.). – Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1999. – С. 52.

⁵⁸ Грачев А. В., Коган М. С. История физической культуры в СССР с древнейших времен и до конца XVIII ст. – Москва, 1940. – С. 114.

⁵⁹ Один із сучасників Балагульського руху характеризував їх так: «У правдивого балагули мусила бути проста бречка, звана перекладною, обшита лубом і вистелена у сидженні околотною соломою; чотири коні, нечувано вибігані, запряжені поруч у простих ремінних шлеях, чим поганіші й оригінальніші, тим більше пожадані. <...> Повозив ними, звичайно, сам власник, із люлькою в зубах, на короткім деревлянім цибусі, одягнений у гуньку або свитку з грубого сукна, підперезану черкеським поясом, суто набиваним сріблом, і в широкі шкіряні рейгузи. Зимом бараняча шапка, а літом шкіряний кашкет із дашком накривали голову. На інший рід елегантності дивилися

була навіть своєрідним аналогом козацької булави: за переказами, відомий українсько-польський поет Антін Шашкевич, який свого часу був балагульським «королем», у відповідь на обвинувачення у тому, що він брав участь у польському повстанні 1831 р., влаштував офіційну здачу своєї балагульської нагайки. Аналогічно українцям бійки батогами були притаманні білорусам, а також росіянам: «У нас був випадок. Два пастухи посварилися і почали битися батогами, а батоги ці 13–15 м завдовжки. Вони так побилися, що один другого покалічив, його потім на 4 роки ув'язнили. Таким батогом як даси корові по с...і, її аж до землі гне. Били по м'якому місці, бо якщо бити по ногах, то можна було відсікти вим'я»⁶⁰.

На Гуцульщині парубки традиційно билися топірцями (або, як кажуть самі гуцули, – бартками). Гуцули використовували бартку як подорожній ціпок, знаряддя для розчищення проходу в лісових хащах і для захисту своїх отар від хижаків тощо. Ну і, звісно, бартка відігравала грізну роль у всіляких сутичках між людьми: «Гідна подиву вправність, з якою вони діють цим знаряддям, яке становить в руках гуцулів небезпечну зброю»⁶¹. Саме вже відчуження бартки в руках додавало горянам такої впевненості у своїх силах, що вони були ладні здолати будь-якого ворога, «навіть якщо ним був би сам чорт». В одній гуцульській пісні говориться:

«Єсть у мене топір, топір, кованая бляшка,

Не боюся я нікого – ні німця, ні ляхка!»⁶²

Поляк Вацлав Заліський, відомий більше під псевдонімом «Вацлав з Олеська» (Wacław z Oleska), у томі галицько-руських пісень, що побачив світ наприкінці XIX ст., помістив цю коломийку в такому варіанті:

«В мене бучок дереневий,

А на конце бляшка,

Як замахну – то не лишу

Ні жида, ні ляхка»⁶³.

Під час бійок між «своїми», що регламентувалося традицією, удари зазвичай наносилися пласким боком топірця. За удар обухом чи

киво. Служба прибрана по-козацьки, без жодних блискучок або, борони Боже, гербових гудзиків».

⁶⁰ Александров А. В. О традиционной мужской культуре в Саратовской и Тамбовской областях // www.buza.ru

⁶¹ Попов Н. По восточному склону Карпат (гуцулы – бойки – лемки). – Москва, 1867. – С. 19–20.

⁶² Покос Л. В. Славянские народы Австро-Венгрии. – Киев, 1915. – С. 75.

⁶³ Головацкий Я. Заметки и дополнения к статьям Г. Пыпина. – Вильна, 1888. – С. 17.

лезом (навіть тупим) суворо наказували. Щодо топіріців, то виявляється, що носили їх лише неодружені, а одружений господар мав ходити з «клябукою» – спеціально вигнутою палицею. А самі бартки мали бути не наточеними, і за дотриманням цієї вимоги пильно стежила поліція.

За Радянського Союзу доволі поширеною зброєю стали кусок шланга, залитого свинцем, арматурина, обтягнута гумою, свинчатки, різні за формою, солдатські ремені, а деколи самопали та інша вогнепальна зброя тощо. У так званій «Повітовій співанці», записаній у Коломийському повіті, є такі рядки:

А вербізькі кавальєри ззаду забігають,

Ковалівські файні газди револьвери мають.

Загалом відомо, що фантазія людей не знає кордонів, і зброя, яку робили для бійок, настільки різноманітна, що її перелічення зайняло б не один десяток сторінок. І така ситуація характерна не лише для України, а й для інших республік колишнього СРСР. Наприклад, А. Александров, розглядаючи традиційну чоловічу культуру в Саратовській і Тамбовській областях Росії, наводить такі дані: «За обушка виступали піджак з пришитою в кишені гирею чи свинцевою бітою, вшитою в кут поли піджака, і звичайний камінь, припасений в кишені. <...> З обушками ходили в с. Велика Рельня, за спогадами А. Александрова, до 50–60-х років. У цей час широкого розповсюдження набули солдатські ремені з важкими пряжками, які були свого роду обушками. До цього розряду можна причислити головні убори із вшитим в них вантажем. Хлопців з такими пристосуваннями називали «шапкарями»⁶⁴.

Зброю, особливо для масових бійок, готували заздалегідь (що характерно практично для всіх європейських народів): «Зброю для бійок виготовляли заздалегідь: робили гумові плетки, наповнені піском, викоували великі ножі й трості із загнутими ручками із залізних прутів. <...> Куті блискучі ножі, завдовжки як рука, були дуже важкими, носити їх було незручно, тому при вході в село хлопці ховали їх на узбіччі дороги у плетеній огорожі, якщо в ході бійки суперник змушував їх відступити, вони бігли за село, хапали ножі і розверталися обличчям до переслідувачів, а ті, злякавшись зброї, відступали. Трості ховали з іншої причини. Якщо хлопці входили в село з тростями, всі бачили, що вони прийшли битися, а для підтримки порядку під час свята в село приходив міліціонер, переважно він стояв на краю села і відбирав у хлопців зброю, тому забіяки завчасно звільнялися від тростей, а коли назрівала драка, діставали їх»⁶⁵.

⁶⁴ Александров А. В. О традиционной мужской культуре в Саратовской и Тамбовской областях // www.buza.ru

⁶⁵ Холодная В. Г. Драки во время праздничных весенне-летних гуляний как элемент

Як і у змаганнях, так і в бійці майже завжди був переможець, нічия була рідкісним явищем. Проте в деяких випадках традиційна мораль по-своєму вирівнювала таке становище. Досить часто відразу після бійки її учасники, «випустивши пар», потискували один одному руку і мирилися. Ритуал примирення міг бути й іншим. Наприклад, як пише Микола Горбатюк, у Рівненській області це відбувалося так: «Зазвичай вранці винуватець бійки чи розумніший із них брав пляшку самогону і йшов “пити мирову”. Коли ж помирилися й розпили “мирову”, то надалі тримати зло, згадувати минулу сварку було вже не прийнято». Деколи мир закріплювали хресним цілуванням, тобто обидва цілували хрест. Воно вважалося такою святою справою, що ніхто не смів його від цього часу порушити. Відомі випадки, коли супротивники клятву більше не битися закріплювали цілуванням хліба. Один із респондентів розповідав, що після того як побилися з кумом, помирившись, поклялися землею, що більше ніколи таким чином не будуть вирішувати свої незгоди (30 років минуло відтоді, а бійок між ними більше не було).

Досить цікавий звичай, відомий як «Перепросини за кров», зберігається у гуцулів: «Коли гуцули поб’ються і один одному “пустить кров”, вважає конечним пізніше перепросити його і дістати від нього прощення. З цією метою він бере двох чи більше знайомих, кладе в торбу чистий новий рушник і йде до дому того чоловіка, якого хоче перепросити. Наперед ідуть у хату свідки і, поговоривши з побитим, кличуть того, хто бив. Цей входить до хати, вітається, а потім, обернувшись до побитого, каже:

- Брате Іване, прости мені за кров!
- Я тобі прощаю, – відповідає той, – хай тобі Бог простить.
- І другий раз прошу: прости мені за кров!
- Хай тобі Бог простить!
- І третій раз: прости мені за кров!
- Хай тобі Бог простить.

Тоді той, хто перепрошує, виймає рушник і подає його побитому, той приймає його, цілуються і справа закінчена»⁶⁶.

молодежної культури (по материалам экспедиции РЭМ в Пестовский район Новгородской области) // Этнографическое изучение северо-запада России (итоги полевых исследований 1998 г. в Ленинградской, Псковской и Новгородской областях). Краткое содержание докладов. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1998. – С. 46.

⁶⁶ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 253-254.

Бій «на темні очі» та ігри «наосліп»

«**Н**а темні очі», «Наосліп» – герці та групові битви за правилами традиційних єдиноборств та ігор або у формі звичайної бійки, що відбуваються у природній чи штучній темряві. На нашу думку, більшість читачів одразу згадала відомий у побуті українського народу, як і в житті інших слов'янських народів, такий варіант бійки або, точніше, спосіб побиття, коли зазвичай декілька нападників б'ють одного, не даючи йому можливості побачити і зрозуміти, хто його б'є – «влаштувати темну», «зробити темну», «познайомити з дідьком», «в сліпого ваньку» тощо. Для того щоб позбавити бідолаху можливості бачити нападників і захищатися, це робилося несподівано у темряві. Бувало, що темрява була робленою: на очі об'єкта нападу натягували головний убір, накидали на нього кожух (узимку), натягували мішок, кидали в очі пісок, попіл тощо.

Так, «влаштувати темну» стосується поєдинків та групових битв або бійок «на темні очі», але тільки цими бійками-побиттями таке унікальне явище, як бій «на темні очі» або «наосліп», не обмежується, воно набагато ширше і різноманітніше. Відомо чимало випадків, коли бійки в повній темряві влаштовувалися за попередньою взаємною домовленістю. Такі бійки відбувалися у лісі вдень або вночі чи, що було частіш, в хаті, де відбувалися вечурки (вечерниці, вечорниці, вечірки і т. д.): «Два парубки почали за когось чи за щось сваритися. Так і не вирішивши, хто лівий, а хто правий, хто від Бога, а хто від чорта, стали готуватися до бійки». Інші хлопці спочатку вигнали нас з хати, позабирали всі свічки, а потім і самі пішли на двір. Залишилися у темній хаті, ніби у труні, тільки ті двоє. Довго билися. Нарешті вийшов один з них. Тоді всі хлопці до хати... Битий на наступні вечерниці приніс для переможця і усіх парубків добрий могорич».

Те саме мало місце в інших народів, наприклад, у росіян, про що свідчать польові записи М. Вадейша: «“Зберуться коли в домі ... ну, дім такий знімали. Лампи всі розіб'ють, і починають кого там... бити...” Чоловік у розповіді, пов'язаний з бійкою в хаті, зосереджений на описі тактики бійки в темряві. <...> Буває, там, в хаті, почнуть битися. Спочатку це ніби як прийнято, щоб шуму більше наробити, так... Спочатку скло розіб'ють у лампи, щоб загасла, потім уже тут... Ага, залетиш: я тобі... якщо треба мені тобі в банку дати, так... а... я намітив, де ти сидиш, може, і промажу, і не тобі, і, може, другому дам, ну все одно < сміється >. Ось так”»¹.

¹ Вадейша М. В. Деревенский праздник: распределение ролей // Мифология и повседневность. Гендерный подход в антропологических дисциплинах. Материалы научной конференции. – СПб.: Алтейа, 2001. – С. 112.

У Білорусі в XVIII ст. був випадок, коли двоє шляхтичів заперлися в корчмі, підпалили її і вже тоді почали «з'ясовувати стосунки».

Відомі також випадки, коли такі бої траплялися між парубками через дівчину, просто через надмірний гонор, а то і за отаманство у своїй громаді. Як зазначає В. Холодная, «на гулянці отаман був гордістю, обличчям компанії, задавав тон її поведінці. Іноді достатньо було напосісти під час взаємних підтрюнювань до бійки чи перемогти в одноосібній сутичці отамана супротивників, щоб хлопці з його ватаги ретирувалися і відступили. Нерідко траплялося, що бійка зводилася до поєдинку між отаманами, починалася чи закінчувалась ними»².

У таких випадках бійці вночі зачинялися вдвох у неосвітленій хаті або корчмі чи йшли у ліс і там «виловлювали» один одного, щоб як треба вдарити. Можливо, це відгомін інституту чоловічих домів, що існував у далекому минулому в слов'ян, у яких деякий час, окремо від усіх, жила і навчалася молодь. Можна припустити, що це був один із варіантів ініціально-посвячувальних обрядів юнаків у парубки. Авторіві довелося чути, як одна бабуса, не задоволена своїм онуком-бешкетником, висварила: «В чорній хаті ти не битий». Пояснити, що означає «чорна хата», вона не змогла, при цьому додала: «Так деколи казала мама, а я перейняла від неї». Можливо, тут мається на увазі «влаштування темної», а можливо, відомий ще у недалекому минулому майже у всіх слов'янських народів обряд посвяти у парубки, коли новобранця отаман або інші члени парубоцької громади «обережно» били³, чи як на Поліссі і Закарпатті, де кандидата у парубки посилали влаштовувати бійку з парубками сусіднього села⁴. Такі обряди, за даними Н. Грацианської, донині влаштовуються в деяких словацьких селах. Вона пише: «Новенький повинен був витримати низку випробувань: показати себе у бійці, витерпіти обливання холодною водою, підкидання у повітря. <...> В цілому ряді областей Словаччини цей обряд діє до теперішнього часу доволі широко, а іноді й відроджується там, де був колись забутий»⁵. Це, а акож аналіз

² Холодная В. Атаман // Мужики и бабы: Мужское и женское в русской традиционной культуре. Иллюстрированная энциклопедия. – СПб.: Искусство-СПБ, 2005. – С. 17–19.

³ Хорватова Э. Традиционные юношеские союзы и инициационные обряды у западных славян // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. – Москва, 1989. – С. 162–173.

⁴ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 245.

⁵ Грацианская Н. Н. Словаки: к проблемам этнокультурной истории. – Москва, 1994. – С. 145.

праць таких відомих учених як Б. Рибаків⁶, В. Пропп⁷ та інших, дає нам підставу припустити, що в сказаному старою бабусею збереглася пам'ять саме про інститут чоловічих домів та ініціально-посвячувальні обряди юнаків, а бійки в хаті на вечурках і поєдинки «наосліп» отаманів парубочих громад свою історію ведуть з тих далеких часів.

Хоча існували і зовсім інші причини того, що парубки, а деколи й одружені чоловіки вчиняли або влаштовували бійки і змагання за правилами в хатах чи в лісі. На це вказують матеріали, зібрані етнографами, а також численні фольклорні джерела. Наприклад, у казці «Про Полянчу» (Поляна – селище на Свалявщині (Закарпаття)) головні герої для поєдинку відправляються саме в хату: «Іде, йде легінь горами, лісами, не так скоро, як я говорю. Раз виходить з лісу на поле і бачить: песиголовець обіймається з його жоною. Легінь придивляється за ними, де вони будуть ночувати. І прийшли вони у хашу, де стояла песиголовцева хижа, городжена з жердя. Зайшли вони до хижі, а легінь за ними. І схопилися вони навхрест ламати один одного. Легінь був сильний. Схопилися в обійми і кидають один одного»⁸.

Як відомо, громада не завжди схвалювала до бійки, а на Буковині, на Вінниччині та в інших регіонах, наприклад, місцеві пани забороняли традиційні бої «навкулочки» і «паличні війни», і, щоб «випустити пару» у бійці чи позмагатися у чесному двобої, парубкам і чоловікам доводилося ховатися від очей громади, панів та ін. У Сокирянському районі Чернівецької області одна жінка згадувала: «Так! Чула, що колись давно, ще при австріяках, парубки деколи “тішили” себе тим, що ходили битися в ліс. Чи то вони робили для того, щоб пани не дізналися про бійки, бо карали за це, чи то був якийсь парубочий звичай, не відаю»⁹. Дідусь Антось з села Старогородки, що на Чернігівщині, оповідав С. Килимнику про кулачні бої таке: «На Великдень парубки сходились біля церкви, а потім ішли на луку або в поле. Часто сільський староста з соцькими та десятниками розганяли нас, забороняли (кулачні бої. – Авт.). Тоді ми умовлялися та й ішли в ліс...»¹⁰

⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – Москва: Наука, 1988; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1981.

⁷ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996; Пропп В. Я. Фольклор. Литература. История. (Собрание трудов.) – Москва: Лабиринт, 2002.

⁸ Закарпатські казки Андрія Калина. Літ. ред. та впоряд. В. С. Бесараба. – Ужгород: Карпати, 1972.

⁹ Архів автора.

¹⁰ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 142.

У поєдинках «на темні очі» в хід ішли не лише кулаки, ноги та борцівські кидки – інколи билися ножами, різним дрюччям, у карпатському регіоні – топірцями тощо. Про такі бійки згадує Іван Козуб (1896–1985) у своїх спогадах про дитинство в селі Капустинці Пирятинського повіту на Полтавщині:

«Досить часто хлопці розв’язували свої парубоцькі проблеми з допомогою бійок. Билися зазвичай по хатах, під час вечорниць. Де ж, як не тут, можна було якнайкраще продемонструвати своє лицарство дівчатам, котрі, щоправда, в таких випадках верещали й тікали на піч. <...> Часом хтось із них несподівано задмухував каганця чи газову лампу і в темряві намагався влучити ціпком по суперникові, а той або ухилився, або й сам нападав. Тоді сутінки виповнювалися тріском ціпків, вилясками пасків, важким сопінням і хеканням, глухими ударами та зойками – адже билися ще й навкулачки»¹¹.

Те саме було і в інших народів. Наприклад, бій «наосліп» відомий росіянам Тверської області. Спадкоємець рукопашної традиції «Буза» Г. Базлов пише: «Найскладнішим обрядом був бій “в темну”, часто беззбройного проти озброєного холодною зброєю, а також на рівних – обидва з холодною зброєю. В таких випадках нерідко траплялися важкі поранення і смертельні наслідки. Звичайно, це відбувалося у приміщенні в темну пору доби. Найскладніше, як кажуть старі, це не стільки відчувати атаку супротивника, захиститися і контратакувати, скільки відчувати, де свої і де чужі. Через високий травматизм бій “втемну” відбувався рідко, але не зникав із традиції»¹².

Інформатори ряду сіл Західної України розповідали, що раніше у житті парубоцьких громад траплялися обставлені якимось ритуалами бійки «наосліп» з ножиками в руках. На жаль, нам не пощастило зустріти і поспілкуватися з кимось із досвідчених, хто часто брав участь у бійках і боях за правилами на ножиках «наосліп». Більшість з наших респондентів була свідками таких боїв чи чули про них від інших (бабусь, дідусів, братів і т. д.), а ті дідусі, котрі пропустили бої «на темні очі» через себе, мало що могли розповісти про них, оскільки вони не набули в них достатнього досвіду, тому що в тих селах, де проходило їхнє парубоцтво, часи активних, частих парубочих і чоловічих бійок, такі й подібні бійки-поєдинки не мали сталості традиції і відбувалися дуже рідко. Крім того, стіною, яка відгороджу-

¹¹ Козуб І. Доба і доля. Спогади. – Київ–Торонто–Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій. Видавництво Таксон. 1996. – С. 32-33.

¹² Базлов Г. Утаман снял серу шапку... // Русский стиль: Боевые искусства. – Москва, 1992. – № 1. – С. 22.

вала наших інформаторів, а також відгороджує і нас від інформації про це явище народної культури, є народні уявлення про темряву і особливо ніч: «У нас люди кажуть: “Вдень править Бог, а вночі – нечисть”. Тим, які гралися або билися вночі у лісі, а таке бувало, казали, що вони розважають сатану»; «Як казали тато, люди ставилися до цих нічних бійок дуже погано. Казали, що це вони (парубки, хлопці. – **Авт.**) розважають чорта й іншу нечисть, саме вночі землею правлять темні сили. Як кажуть люди: “Де темно, там нема Бога. Бог тоді, коли сонце світить”»¹³. У стародавні часи приблизно за тими самими уявленнями воювали, а також судилися між собою тільки до заходу сонця. Відомий дослідник О. Афанасьєв у своїй праці писав: «За глибоко вкоріненим переконанням язичників, війна була судом Божим, а денне світло – свідком людської правди. Воно мало споглядати з висоти на змагання ворогуючих племен і схилити терези правосуддя на бік того, хто мав рацію. У давніх народів як тільки-но заходило сонце, суд закривався, і будь-яка юридична угода, укладена в нічний час, була недійсною; позикодавець міг вимагати сплатити борг лише вдень, поки не сіло сонце; судові поєдинки повинні були закінчуватися з настанням сутінок»¹⁴. До того ж, збереглося чимало легенд про чаклунів, котрі у визначені дні вночі йшли до лісу, в гори чи в поле шукати відомим їм способом чорта, щоб зійтися з ним у бійці, перемогти його і таким чином отримати від чорта (або іншої нечисті) якусь магічно-містичну силу. За легендами та переказами, так само чи майже так отримали свою силу деякі відомі воїни, наприклад, Пинтя – ватажок загону опришків, що діяв на початку XVII ст. на Закарпатті і Покутті:

«– Я вб’ю чорта! – каже Пинтя.

І на ніч залишився він на полі. Опівночі прийшов чорт. Увидів Пинтю і звідусь:

– Що ти тут робиш?

– Тебе чекаю!

– Нащо?

– Хочу тебе провчити за те, що казиш чоловікову роботу!

– Ану, попробуй! – каже чорт і береться з Пинтьою попід вили.

Почали боротися. Чорт сильний, айбо і Пинтя не слабкий. Боротися, аж земля двигтіла. Коли запіли перші когути, почав чорт утрачати силу. Тріснув ним Пинтя так, що чорт розпукся.

¹³ Архів автора.

¹⁴ Афанасьєв А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян. – Т. 1. – Москва: Изд-во Эксмо; Terra Fantastica, 2002. – С. 188-189.

Вийшов чоловік на поле, дивиться – орання не скажене, а Пинтя спить.

Розбудив його чоловік, дає їсти:

– На, їж. А такого дужого слуги мені не треба.

Пинтя поїв і зібрався в дорогу. Чоловік йому каже:

– Я чув, що хто би убив чорта і вимастився його кров'ю, то був би від куль безпечним – не брали би його.

Пинтя побіг подивитися на місце, де розшибався з чортом. А там на землі якась чорна мастика. Почав він тим маститися. Вимастив лице, руки, ноги, груди, а на плечі вже не вистало»¹⁵.

Однак, щоб не залишити читачів без інформації, необхідної для повнішого розуміння такого явища, як бій «на темні очі», звернімося до аналогічної українській і загалом східнослов'янській традиції цих боїв, російським боям «втемную». Відомий дослідник рукопашної традиції «Буза», що в минулому була поширена у північно-західних районах Росії, кандидат історичних наук Г. Базлов¹⁶, в одній зі своїх праць подає такі дані:

«Така бійка починалася переважно з того, що хтось починав грати “Бузу” і встромляв ніж у стелю. Бійці починали ходити навколо встромленого ножа, своєрідним хороводом притупуючи і пританцьовуючи. Раптом хтось бив лампу і тоді починалася бійка “на темні очі”. Перш ніж розіб'ють лампу, артільники старалися зібратися разом, перейти до своїх. “Билися в хаті: били тростками лампи і в темноті починалася ножовщина”. Під час бою “на темні очі” головною метою однієї партії була добратися до гармоніста і порізати йому міхи, а друга партія обороняла його і намагалася вигнати суперників з хати. Закінчувалася бійка переважно через те, що гармоніст сам переставав грати або його змушували припинити насильно».

«Під час бою “на темні очі” використовувалися чимало уловов, які розкривають неоче. Наприклад:

1. Боєць бився з витягнутою вперед рукою і нею обмацував супеника, щоб розпізнати, перш ніж завдати удару ножем.

2. Закочували рукав на лівій руці, щоб по чужій голій руці розпізнати в темряві свого.

3. Дівчата носили хустки, і їх розпізнавали на дотик, доторк-

¹⁵ Ходили опришки: Збірник. – Ужгород: Карпати, 1983. – С. 120-121.

¹⁶ Написав і захистив дисертацію: Базлов Г. Н. Деревенская артель кулачных бойцов-рукопашников (опыт реконструкции). По материалам северо-западной России. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва, 2002.

нувшись до голови. Гармоністу пов'язували в темноті хустину, щоб його не впізнали, і він зміг грати якнайдовше.

4. Біля гармоніста стояли декілька “різаків”, які не допускали до нього суперників.

5. Дівчата намагалися вискочити у вікно, сховатися у підвал чи під лавку, тих, хто знаходився внизу не різали.

6. У бій входили навпочіпки, щоб уникнути удару, націленого в груди.

7. Відрізняли своїх від чужих по запаху.

8. Відрізняли своїх за умовним викрикуванням чи певною частівкою, іноді примовляли під час бою і по цьому можна було розпізнати в темноті своїх»¹⁷.

Відомо, що до бійок та герців за правилами «на темні очі» майбутні учасники деколи спеціально готували себе: парубки влаштовували своєрідні імітації цих бійок і герців, спочатку вдень при світлі, а потім уже в повній темряві. У деяких так званих «народних школах» під час навчання кулачному і паличному боям, а деколи й боротьбі підліткам натягували шапку на очі, привчаючи таким чином «чути суперника шкірою». Проте навіть без спеціальних тренувань ще в минулому майже кожний парубок або одружений чоловік з самого дитинства почасти був готовий до таких поєдинків. Не будемо забувати, що саме в українців існувала велика кількість народних ігор і розваг, де учасники ведуть гру «наосліп».

Так, наприклад, лемки під час громадських зібрань влаштовували гру «Шийка»: «Учасники гри сідали колом на долівку і, передаючи один одному поза спинами “шийку” (зв’язаний вузлом рушник), били нею одного з парубків, що сидів всередині кола і намагався її впіймати. Якщо це вдавалось, на його місце сідав інший і т. д.»¹⁸. Аналогічною лемківській грі є гра, що зустрічається на Полтавщині під назвою «В джгута»: «Пастухи з хустки чи з пута плели замашного джгута, сідали в коло ногами до центру так, щоб під коліньми був вільний хід. По змозі піджачками накривали ноги так, щоб того ходу не було видно. Одним з відомих способів (наприклад, за допомогою лічилки чи палиці) визначали, кому першому сідати до “коша”, тобто до кола. Тоді всі гравці ховали руки під коліна і таємно передавали один одному того джгута, всіляко хитруючи й намагаючись збити з пантелику “шукача”. Від болю та бажання впіймати джгута той

¹⁷ Базлов Г. Н. Эхо воинских союзов // www.buza.ru

¹⁸ Лемківщина. У 2-х т. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. — Т. 2. — С. 98.

повертається, але джгут уже з протилежного боку кола, і вже хтось інший б'є невдачу. Та, нарешті, "кошовому" таки пощастило у когось перехопити джгута. Тоді новим "кошовим" стає той, хто його втратив. Попередній "кошовий" сідає на його місце»¹⁹. Викликає інтерес один із варіантів гри в «Тісної баби», або «Відгадай», відомий на Поділлі: «Гурт хлопців вибирає спочатку з-поміж себе двох: один сідає, а другий лягає обличчям йому на коліна вверх долонями й не бачить, що діється за його спиною. Один з гурту вдарає рукою по долонях того, хто лежить. Ударений встає і вгадує, хто його вдарив. Коли вгадав, то вже цей лягає таким же чином, його вже б'ють, і він угадує»²⁰.

Особливий інтерес становлять ігри, що їх молодь влаштовувала при вартуванні над покійником, – це так звані ігри при мерці²¹, які були на Гуцульщині, Лемківщині, Буковині, а також місцями на Поділлі. Як пише М. Паньків: «Сходяться на ці ігри молодь обох статей у тому випадку, коли померлий хлопець або дівчина. Ігри тривали до перших півнів, тобто до часу, коли перестає діяти сила і влада чорта (Снятинщина). У Черемхові цей звичай існував ще донедавна, у випадку смерті дитини, і гралась у "лубок" і "паску" малі діти. Після закінчення ігор родичі покійного пригощали його учасників»²².

В арсеналі цих ігрищ ігри «наосліп» посідали чи не головне місце. Найвідомішою серед них є гра в «Лопатки», відома в різних місцевостях також під іншими назвами: «Грушка», «Лопарька», «Канчуки», «Шишак», «Чушка», «Дранчики», «Пан», «Праник», «Лубок»²³ та інші.

¹⁹ Козуб І. Доба і доля. Спогади. – Київ–Торонто–Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій. Видавництво Таксон, 1996. – С. 95.

²⁰ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 147.

²¹ Традиція влаштування цих ігрищ, відомих під різними назвами («Посижіне», «Оказія», «Свічіне», «Висьвічуване», «Коти», «Лубок», «Толока», «Грушка», «Привід», «Світлички» і т. д.) зберігалася тривалий час, місцями майже до останніх десятиліть. Так, наприклад, забавки при мерці в бойківських горах зберігалися десь до кінця 40-х – початку 50-х років. Подекуди на Закарпатті та Снинщині така традиція збереглася до початку 80-х років минулого століття. В окремих селах Верховинського, Косівського, Путильського, Рахівського, Великоберезнянського, Міжгірського, Сколівського районів її залишки (окремі ігри та жарти, гра в карти) зберігалися ще в 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. Різні форми обрядових веселощів і їхні рудименти зберігалися в похоронній звичаєвості багатьох народів Європи (у хорватів, болгар, чорногорців, сербів, словенців, молдован, румунів, німців та ін.) ще наприкінці XIX – на початку XX ст.

²² Паньків М. «Мамко моя, зозуленько моя...» (Похоронно-поминальні звичаї і обряди на Покутті) // Берегиня, 2000. – № 1. – С. 45.

²³ Назва «Лубок», на думку дослідників, походить від слова «луб» – липова кора. Цей

Загалом вона являє собою таке: «Дранкою або малою дерев'яною лопаткою²⁴ по черзі вдаряють одного з гравців, у якого зав'язані очі; його завдання – вгадати, хто вдарив. Якщо йому це вдається, то на його місце стає той, хто щойно вдарив»²⁵.

Ця гра мала велику кількість цікавих варіантів. Насамперед значимо, що удари могли наноситися не лише лопаткою, а й іншими предметами і речами, так, наприклад, як це було в грі в «Лубка», записаній на початку XX ст. на Чернівецьщині: «Хлопці і дівчата бавляться в “лубка” (“лупка”). Десь у кутку сідає на стілець хлопець або дівчина, кого вони поміж себе виберуть. Інші беруть посторонок, мотуз такий товстий, як вказівний палець, сплітають удвоє так, щоб був добрий для биття, або як нема посторонка, то беруть від коней нашийник, шлею або ремінь і тим б'ються. І тепер починається забава, справді дика, з всілякими непристойними жартами і сміхом. Гурток молоді саджає одного або одну зі свого гуртка на стілець, а другий кладе йому голову між колін. Той, хто сидить, тримає зверху за голову міцно, щоб не видерся і не підглядав, хто його б'є. Кожний з гурту починає бити по черзі того, хто тримає голову між колінами, а він має відгадувати, хто вдарив. Усі в гурті сміються і передають посудину з рук в руки аж доки той, хто жмурить, не відгадає. Тоді вкладає на його місце той, хто ударив, і так триває забава далі. Під час такої забави не один іноді стільки отримає ударів, що й за провину, певно, не пристало б, а так забава, то так мусить бути»²⁶.

Свої особливості мала й різноваріантна гра в «Пана», відзначена також на Буковині: «... хлопцеві зав'язують очі рушником і б'ють рукою в плечі (перший варіант), «скрутцем» – рушником із зав'язаним вузлом на кінці (другий варіант). В іншому варіанті б'ють

термін безпосередньо стосується поховальної обрядовості. Майже до початку XX ст. поняття «садити на лубок» було ототожене з укладенням на смертельну постіль. Можливо, саме тому гра «Лубок» тлумачилась як поховальна і гралась в неї виключно біля мерця. Але це не означає, що нею не забавлялися в інші дні. Просто, коли в «Лубка» грали в календарні свята, наприклад, на Великдень, її називали по-іншому, наприклад, «Пан». Докладніше читайте у книзі: Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. – Москва: Ладомир, 2006. – С. 231.

²⁴ Досить часто ці «лопатки» або «грушки» були завдовжки 40–50 см. Гуцули їх робили з дошки півметрової довжини, біля 20 см шириною і 2 см глибини. Вона виглядала, як «велика грушка з хвостом» (Етнографічний збірник Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1912. – Т. XXXI–XXXII. – С. 266.)

²⁵ Кайндль Р. Ф. Гуцули: їхнє життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2003. – С. 18.

²⁶ Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. – Москва: Ладомир, 2006. – С. 31.

«грушкою»: «Робиться з дошки лопатка, котра називається грушка» <...> Як вже грушка зроблена, сідає один чоловік або парубок під стіну в хоромах або й на дворі на призьбу, бере в руки шапку і обертає «ротом» до гори. Той чоловік, що держить шапку, називається пан.

Якщо хтось “ляже під грушку” <...> покладе обличчя у шапку, то пан держить йому очі, аби він не бачив крадькома, хто його ударив грушкою»²⁷.

У Підгорцях Сільського повіту гралися в «Праника», де били «праником», – котушкою або дошкою, що нею користуються при пранні: «В «Праника» бавляться таким чином: одного з гостей (хлопців, дівчат, рідше старших) вибирають королем. Той сідає на стілець посеред хати або сіней. Його коронують таким чином, що б'ють праником в ногу, яку він має підняти вгору на умовний знак. Той, хто хоче бавитися, сідає королеві в коліна на другий стілець; король закриває йому очі і каже підняти ногу. Один з юрби прибігає і б'є його в ногу (підощву) праником, інколи так сильно і боляче, що сльози котяться з очей. Після уварення кидає швидко праник на землю і стає між товаришами. Король відкриває удареному очі, а той має вгадати, хто його “парнув”. Як угадає, хто вдарив, то міняються [місцями], а не вгадає, то ще раз сідає на стілець і так йде в нескінченність, інколи і цілий вечір має сидіти і зносити удари під сміх товаришів»²⁸.

Зустрічалися й інші цікаві, на нашу думку, ігри, що їх влаштовували під час календарних свят і побутового дозвілля, і які сприяли набуванню навичок уміння вільно почуватися у темряві і при потребі вести активну діяльність, у тому числі вести бій. До цих ігор можна віднести гру «Петре, де ти?», відому в деяких місцевостях як «Панас», або «В Панаса»²⁹.

²⁷ Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. – Москва: Ладомир, 2006. – С. 33.

²⁸ Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. – Москва: Ладомир, 2006. – С. 58-59.

²⁹ Варіант гри «Панас»: грають у кімнаті. Одному зав'язують очі, ставлять біля порога і кажуть:

Панас, Панас!
Не лови нас.
На тобі коробочку груш,
Та мене не ворущ.

Після цього діти тихенько ходять по кімнаті, а «Панас», розкинувши руки, намагається піймати кого-небудь. Кого спіймає, той стає «Панасом», і гра продовжується. У Росії, в деяких місцевостях Нижегородського регіону, вона відома як гра «В Афанаса». В ній так само збирається гурт дітей і один з них промовляє таку лічилку:

За умовами цієї гри діти вибирають «сліпого Петра» і зав'язують йому очі хустинкою. Усі стають навпроти нього. Починається гра діалогом:

- Петре, де ти?
- Я тут.
- На чім стоїш?
- На кілочку.
- Що тримаєш?
- Масла бочку.
- Як зовешся?
- Катанас.
- Покинь бочку, лови нас.

Усі діти розбігаються, а «Петро» намагається когось спіймати. Діти підкрадаються до нього, легко штовхають його або вигуками видають своє місце і втікають. Спійманий міняється ролями зі «сліпим Петром». Гра продовжується.

Оригінальною є гра «У деркача»: «На палиці роблять ряд зарубок так, щоб тріщало, коли по них чимось провести. Тоді міряються на жердині, кому за “деркача” бути, а кому за “мисливця” – бити деркача. Обом зав'язують очі, першому дають “дзеркало”, а другому – джгутик із хустки. Деркач бігає по хаті й тріщить то в одному кутку, то в іншому, а мисливець джгутом цілиться у нього. Як улучить, тоді вони міняються ролями»³⁰.

Варіант цієї гри, відомий під назвою «Дер-дер» зустрічаємо в описі історика й етнографа М. Маркевича (1804–1860): «... вбивають кіл на дворі, двох хлопців прив'язують за праву ногу до кола так, щоб вони були кроків на 30 від кола і могли бігати навкруги; одному дають тріскачку, а другому джгута; обом зав'язують очі. Перший тріскачить і старається втекти від джгута; другий, чуючи звук тріскачки, намагається вдарити першого»³¹.

Їхала торба
З високого горба.
В цій торбі –
Хліб, сіль, пшениця.
Хто з ким
Хоче поділитися?
Говори хутчіш!
Не затримуй чесних
І добрих людей. (Пер. наш. – Авт.)

Той, хто залишається – Афанас. Йому зав'язують очі, і він ловить інших.

³⁰ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994.

³¹ Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – Київ: Либідь, 1991. – С. 111.

А ось найранніший опис цієї гри, зроблений О. Терещенком (він подав її під назвою «Дергач»): «Дергач використовується в Малоросії інакше. Забивають у землю кілочка і до нього прив'язують на довгих шнурках двох молодиків із зав'язаними очима. Одному дають в руки міцно сплетений джгут, а другому – зарублені дві палички, з якими він тирчить; і [він] називається дергачем. З джгутом підкрадається до дергача незрячий і розмахується, щоб вдарити його, але свист лунає у повітрі, а той, що з паличками перебігає в інше місце. “Джгутовник” переслідує дергача, а він бігає то в той, то в інший бік. Спостерігачі за грою надриваються зі сміху, кричать “джгутовнику”: “Лови його! Бий його! Ось тут, он він там!” Обидва із зав'язаними очима іноді сходяться разом. Тоді чути регіт зі всіх сторін. Проте для дергача це не вигідно, бо якщо джгут нападе на нього, то б'є його жорстко і скільки душі завгодно. Дергач може врятуватися від нього тільки своєю втечею; джгут знову женеться за ним. Втім, з побиттям перший раз припиняється гра і займають місце нові мисливці. Трапляються хитрощі з обох сторін: таємно припіднімають хустину з очей, щоб розгледіти один одного, і тоді горе дергачеві: сипляться удари від джгутовника. Спостерігачі за грою суворо зберігають справедливість: нікого з них не допускають до обманів. Якщо це зробить джгутовник, то його ставлять замість дергача; а якщо дергач, то його засуджують продовжувати гру до побиття двічі.

Ця гра демонструє міцність і спритність і вимагає рішучого терпіння при перенесенні побоїв. Той вважається недостойним забави, хто буде скаржитися за завдані йому удари. Того, хто скаржиться, виключають з гри і дають прізвисько баби, пестуна, мазуна і маминого синочка»³².

Треба зазначити, що ця гра доволі давня. Це підтверджує історико-етнографічний матеріал, зібраний ученими у так званих примітивних народів, де вона входила до складу системи воїнсько-фізичної підготовки. Так, наприклад, в адигейців, як засвідчив В. Арсенєв, вона відбувалася таким чином: «До вбитого у лід стовпа прив'язували дві могузки, кінці їх закріплювали до поясів двох чоловіків і зав'язували їм очі. Одному в руки дали дзвіночок, а другому – джгут із рушника. Суть гри заключалася в тому, що один повинен був дзвонити в дзвінок і відходити, а другий підкрадатися на звук і бити дзвонаря джгутом»³³.

В Україні були осередки людей, де до бою «наосліп» ставилися по-особливому. Цього вимагав фізичний стан цих людей. Ідеться

³² Терещенко А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.

³³ Арсенев В. К. Дерсу Узала. – Минск: Беларусь, 1978. – С. 214.

про численних представників цеху кобзарів і лірників, багато з них з різних причин, були сліпі чи мали поганий зір. Незважаючи на таку фізичну владу, деякі із них прославилися, як вправні бійці та воїни. Наприклад, таким був Гаврило Зелінський (Вовк) (1750–1850) – один із найстарших кобзарів, які стояли біля колиски «слобідської школи». Значна частина його життя була присвячена Запорізькій Січі та Гайдамаччині. За даними відомого дослідника кобзарства Порфирія Мартиновича (1856–1933), цей кобзар був характерником і чудово володів прийомами рукопашного бою. Нерідко він брав участь у так званих «охотницьких двобоях» зі зрячими бійцями і часто виходив переможцем. “Був здоровий, плечистий вояка, воїном був незрячим, грудастим, боялися за силу”, – згадували про нього селяни³⁴.

Були й інші відомі незрячі бійці. Так Гнат Хоткевич (1877–1938) в рукописних матеріалах про кобзарів і лірників згадує про мандрівного волинського лірника, який заробляв на життя грою на лірі й охотницькими боями з селянами³⁵.

Кобзарі та лірники не цуралися воїнського ремесла і досить часто досягали успіху. Видатний французький мислитель Д. Дідро (1713–1784) у праці «Лист про незрячих в повчання зрячим» писав: «Незрячий настільки точно реагує на шум і на голос, що я не сумніваюся: вправи у цьому можуть зробити сліпих дуже спритними і дуже небезпечними... Якщо б він навчився користуватися відповідною зброєю, то було б доволі легковажно підставляти груди під його пістолетний постріл або очікувати удару каменем». І далі наводить приклад одного сліпця, який убив свого кривдника точно кинутим «на звук» каменем³⁶.

Як приклад, можна згадати дивовижну бойову майстерність повстанського кобзаря Антона Митяя: «Цей незрячий співець не лише гартував своїм мистецтвом мужність та відвагу вояків, але й був зв'язковим між українськими частинами і повстанськими загонами. Досі зберігаються незвичайні оповіді про його містичні здібності: втративши у молодості зір, Антін ніколи не нарікав на долю, натомість зумів вигартувати своє тіло і дух настільки, що часто навіть не сприймався за сліпого. Ходив майже завжди без поводиря, до того ж міг вправно їздити на коні, влучно (на звук!) стріляв з рушниць та

³⁴ Докладно про нього та інших кобзарів-воїнів і бійців читайте у книзі: Черемський К. Шлях звичаю. – Харків: Видавництво «Глас», 2002. – 446 с.

³⁵ Черемський К. Бойове мистецтво українських незрячих співців // Український бойовий звичай на Запорізькій Хортиці. – Запоріжжя, 2001. – С. 34.

³⁶ Черемський К. Шлях звичаю. – Харків: Видавництво «Глас», 2002. – С. 432.

револьвера, досконало володів холодною зброєю. Під час бойових дій одягався в однострій козака, чіпляв до пояса шаблю й пістоля, перекидав через плече бандуру...»³⁷

На думку Костянтина Черемиського, у незрячих кобзарів була й своя система рукопашного бою, що називалася «Костурець». Назва походить від костура, або костурця, – дорожньої палиці, неодмінного атрибута кобзаря. Посилаючись на відомих дослідників минулого, К. Черемиський пише, що у «незрячих співців костуром слугувала палиця, звичайно, тернова, довга – аршинів два. Палиці були з карбами і без карбів. Вирізані на костурі таємні знаки “карби” слугували оберегами від “зловорожих сил” і свідчили про цехову належність та статус господаря. За свідченням іншого волинського лірника Костюка, “палиця повина бути більша за поводиря, а якщо темний водиться без поводиря, то треба дві палиці”»³⁸. Крім того, існував і інший різновид кобзарської зброї – ножі «махланники», в майстерності володіння ним деякі кобзарі і лірники практикувалися.

Цікаво, що деякі сліпі кобзарі й лірники постійно підтримували і вдосконалювали свої бойові здібності та якості. Відомо також, що у кобзарському середовищі існували свої таємні танки, що їх виконували у цілковитій таємниці від зрячих і могли бути закладеною схемою сліпецького двобою. Один із сліпецьких танків, зафіксованих професором Львівського університету, академіком К. Студинським (1868–1941) і відомим художником та етнографом О. Сластьоном (1855–1933), мав назву «лібейська скакомка», який, за свідченням К. Черемиського, «мав спільні елементи з “козачком”»³⁹. Крім того, «серед кобзарів існували також і свої розважально-тренувальні ігри. У рукописних матеріалах Гната Хоткевича знаходимо опис однієї з них, записаний від кобзаря Саковенка: “Зібралися кумпанія сліпців і розпочали сліпецьку забаву у вискокки, так-то хто, опираючись на свій костур (свид, палицю, дубець), далі стрибне... і т. д.”»⁴⁰

³⁷ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. С. 12-13.

³⁸ Черемиський К. Бойове мистецтво українських незрячих співців // Український бойовий звичай на Запорізькій Хортиці. – Запоріжжя, 2001. – С. 35.

³⁹ Черемиський К. Шлях звичаю. – Харків: Видавництво «Глас», 2002. – С. 432.

⁴⁰ Черемиський К. Шлях звичаю. – Харків: Видавництво «Глас», 2002. – С. 432.

Воїнський поєдинок
у світлі української
та світової традицій

Ще з давніх часів перед битвою у звичай багатьох народів світу було прийнято влаштовувати поєдинок між найсильнішими воїнами з обох ворогуючих станів. Від результату цього не зовсім звичайного міряння силами дуже часто залежав і сам результат всієї битви. Історики назвали цей звичай терміном «арістія» («aristeia»), інші його називають «воїнський поєдинок» або, як часто кажуть у нас в Україні, – «воїнський герць».

З'явившись ще в сиву давнину, цей звичай проіснував майже до недавніх часів. В одній з найвидатніших пам'яток української історіографічної прози кінця XVII – початку XVIII ст. Літописі Григорія Грабянки (закінчений у 1710 р.) ми знаходимо: «А у вівторок у гості до ляхів наспіли і козаки з татарами й, гукнувши скільки моці «До бою!», розпочали битву та, оскільки ляхи перебували в окопах, не сила було козакам і татарам ляхів подолати (та й не було козаків і татар більше п'ятнадцяти тисяч), тоді вони вийшли на пагорб і почали ляхів на двобій викликати»¹. Є і пізніші свідчення про влаштовування воїнських герців. Завдяки О. Дюма (1802–1870), який у 1858–1859 рр. перебував на території Російської імперії, ми знаємо, що вони були в звичай серед козаків, а також кавказьких народів ще в другій половині XIX ст.² Ще довше воїнський поєдинок як традиція зберігався у бедуїнів: «... звичайно ж сутичка окремих бійців завершується загальною бійкою»³.

Як і інші типи поєдинків, чи то, наприклад, спортивний, чи то судовий (відомий у Київській державі й пізніше як «поле»), воїнський герць мав свої особливі, характерні лише для нього риси. Одна із них полягала в тому, що воїнський герць ніколи не мав сталого сценарію: твердих традиційних правил, регламенту дозволених і недо-зволених прийомів і т. д. Пов'язано це з тим, що герцівниками дуже часто були представники різних культур, з різним поглядом на совість тощо. До того ж, не було у воїнських поєдинків, досить характерних для вищезгаданих видів поєдинків, судді й розпорядника змагання. А найголовніше – цінним призом для переможця було найдорожче в житті – саме життя.

Відмінність від інших була і в самій значущості поєдинку. А значення таких поєдинків було доволі великим і багатофункціональним. Бувало таке, що воїнський герць заміняв навіть саму битву: перемога

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. – Київ: Т-во «Знання» України, 1992.

² Дюма А. Кавказ. – Тбилиси: Мерани, 1988. – С. 49-50.

³ Адамов А. Ирак. Арабский Бассорский вилайет в его прошлом и настоящем. – СПб, 1912. – С. 134-135.

герцівника була перемогою всієї армії. За такою умовою билися ще на перших етапах розвитку воїнського мистецтва, таке траплялося і в часи середньовіччя. Найголовнішою причиною такої міні-війни було уникнути непотрібних смертей. Відомий нідерландський історик культури Йоган Хьойзінга (1872–1945) у своїй не менш відомій праці «Homo ludens» зазначив: «Єдиноборство може виступати і замість битви. Коли вандали в Іспанії пішли війною на алеманів, кінець війни вирішив поєдинок...<...>... це заміщення загальної битви поединком ще на ранніх стадіях мотивувалося тим, що таким чином можна уникнути кровопролиття. Вже у випадку з Теодоріком Меровінгом при К'ерсі на Узі самі воїни кажуть: нехай ліпше загине один, ніж уся рать. Коли в епоху пізнього Середньовіччя заводили мову про блискучий та урочистий поєдинок, заздалегідь підготовлений до дрібниць, завдяки якому два королі чи можновладних князі збираються залагодити свій «querelle» (розбрат), мотив поєдинку «pour eviter effusion de sang chrestien et la destruction du peuple» («щоби уникнути пролиття християнської крові та знищення людей») виступає на перший план»⁴.

Крім того, тривалий час у народі ставилися до воїнського герця як до магічного діяння, суду вищих сил, за допомогою якого можна передбачити майбутнє, в даному випадку результат тої битви, яка має відбутися. У народів, що продовжують жити за законами, характерними для наших далеких предків, на-приклад, в австралійських аборигенів, папуасів, засвідчені факти, коли через таке ставлення до воїнського поєдинку битва, яка повинна була початися одразу після поєдинків сильних воїнів племен, так і не відбувалася, тому що одна зі сторін після програшу свого герцівника з почуттям сильнішого жаху пускалася навітікача або віддавалася на волю війська переможця поєдинку, бо широко вірила в те, що вищі сили таким чином показали їй свою прихильність. Той самий Йоган Хьойзінга, аналізуючи суть та походження воїнського поєдинку, пише: «Персональне єдиноборство може слугувати ніби оракулом, пророкувати результат майбутньої битви. Подібне розуміння було відоме китайському співжиттю так само добре, як і німецькому. Перед початком битви найхоробріші [воїни] викликають супротивника помірятися силами. «La bataille sert a eprouver le Destin. Les premieres passes d'armes sont des presages efficaces» («Битва слугує для того, щоб випробувати долю. Перші удари зброї є пророкуванням результату битви»)⁵.

⁴ Хьойзінга Й. Homo ludens. В тени завтрашнього дня. – Москва: Издательская группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. – С. 109.

⁵ Хьойзінга Й. Homo ludens. В тени завтрашнього дня. – Москва: Издательская группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. – С. 109.

Воїнський герць був і своєрідною технологією введення воїнів у змінений стан психіки – воїнський запал, від якого, як показують факти зі світової історії, досить часто залежав результат самої битви. Відомий учений Г. Ксенофонт, коментуючи інститут воїнських поєдинків у його якутській традиції «нёрюён – кёрсюютэ», зазначає: «Цей воєнний звичай, очевидно, мав на меті запалити рядову масу, викликати в неї бойовий запал»⁶. Такої самої думки притримується А. Грицкевіч аналізуючи «гарц» – звичай воїнських поєдинків у білорусів⁷. Цікаво, що саме за такою метою звичай улаштовувати поєдинок сам на сам між відібраними перебіійцями тривалий час зберігався у традиційних кулачних і паличних боях «лава на лаву».

Приводом для герцю був виклик однієї з ворогуючих сторін. Він міг передаватися через посередників або спеціальних герольдів (у Київській державі ними були «бірічі», або «бірючі») чи герцівником однієї із сторін, який виходив або виїжджав на коні якнайближче до ворожого стану і закликав бажаного з ним побитися. Відмови були вкрай рідкісним явищем, зазвичай, суперник не змушував себе довго чекати.

Зблизившись для поєдинку, герцівники деякий час своєрідно спілкувалися. У цьому спілкуванні могло йтися про умови поєдинку, правил яких повинен дотримуватися кожен із них і т. д. В айнів в одній з епічних поем є епізод, коли вождь одного з аїнських племен звертається до ватажка ворожого війська: «Перед початком битви ми спробуємо себе у поєдинку. Яким би славнозвісним бійцем ти не був, дай супротивникові піднятися із землі і тільки опісля продовжуй боротьбу»⁸.

Так само як і в простонародних кулачних й паличних боях та інших видах поєдинку, спілкування воїнів досить часто переходило у «чубарення», «задрочування» або «задирання» (у народі це ще називають так: «зачіпання», «дражніння», «передражнювання» тощо) – це своєрідна лайка, висміювання супротивника і самовихваляння, взаємні образи і виклики. За допомогою задирання суперники «заводилися», «лютували» на бій і намагалися вивести з психологічної рівноваги ворога⁹. Деколи саме задрочування було і викликом на поєдинок. У книжці Ю. Тис-Крохмалюка «Бої Хмельницького» ми читаємо саме про такі випадки: «Бій починався герцями. Герцівники виходили поодинокими групами чи сотнями і дражнили ворога

⁶ Ксенофонт Г. В. Эллэйада. Материалы по мифологии и легендарной истории якутов. – Москва, 1977. – С. 238.

⁷ Грицкевіч А. Вайсковыя традыцыі беларусаў у XVI–XVIII ст. // Спадчына. – Мінск, 2000. – № 5-6.

⁸ Адами Р. Заметки о первобытном обществе у айнов // Краеведческий бюллетень. – Южно-Сахалинск, 1991. – С. 132.

⁹ Ритуал задирання більш повно описаний у попередніх главах книжки.

образливими словами. Така словесна перепалка завжди призводила незабаром до герців. Герцювали шаблями; згодом доходило і до стрільянини з рушниць та гармат. Проте траплялося, що словесна образа залишалася без відповіді, головню тоді, коли поляки не мали наміру битися. Козаки вживали всіляких можливих засобів, щоб викликати супрника на герць. Найбільшою образою для шляхтича було показати йому складену з пальців “фігу”. Освенцім так описує герці перед боєм: “Мультітудо (безліч) хлопства... почало випадати (з табору), погрожуючи й фіги показуючи, сальсо гоноре задки випинаючи”¹⁰.

Досить часто у цій лайці воїни-герцівники вихвалялися своїм героїчним минулим. Таке бувало як у слов’ян, так і в інших народів, наприклад, у кельтів, японців, амхарців і оромо Ефіопії, ацтеків, інків і мочіка Латинської Америки, гавайців, тонганців, самоанців і маорі Океанії тощо.

У традиційних кулачних та паличних боях траплялися випадки, коли герцівники задля посилення ефекту «задрочування» не обмежувалися лише лайкою – суперники ще й шарпали один одного за одяг, штурхали, а у деяких народів навіть обмінювалися ляпасами тощо.

На думку деяких дослідників, своєрідна ритуальна лайка перед битвою чи поєдинком є відгомінном язичницької молитви, у якій воїни зверталися до своїх богів. Цікаво, що етимологія цього слова свідчить про те, що лайкою оборонялися: слово «брань» споріднене слову «оборона». У «Толковом словаре живого великорусского языка» Володимира Даля є такі характеристики слова «брань»: «ссора, перекары, свара, раздор, несогласие, разлад, вражда, враждование; ругня, ругательство; бранные, ругательные, поносные слова; драка, колотня, свалка, рукопашная, побоище; война, сражение, бой, битва. <...> Бранить, бранивать кого, увещевать, тазать словами, журить; выговаривать, хулить; ругать, поносить бранью. <...> Бранливый, о человеке, воинственный, склонный к войне, драке...»

Поєдинок міг відбуватися зі зброєю у руках чи голіруч у формі боротьби, чи єдиноборства, що чимось нагадує сучасні бої без правил: як умію, так і б’юся. Зазвичай у тих випадках, коли поєдинок відбувався зі зброєю, вона була однотипною, тобто якщо в одного був спис, то суперник з ним бився також списом. Якою зброєю битися спочатку, а якою потім супротивники вирішували самі. Так, у поєдинку вправного козарлюги Рижечки зі шведським герцівником (котрий мав два метри зросту), за перемогу у якому першого Петро І

¹⁰ Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Львів: Армія України, 1994. – С. 42. (Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Мюнхен: Видання Братства кол. вояків 1-ї Української дивізії УНА, 1954).

дозволив уральським (яїцьким) козакам і далі залишатися старовірами, зберігати свої звичаї та обряди (дарував їх «хрестом і бородою на віки вічні»), бачимо саме таку ситуацію:

«Тут стрепенулися, заколихалися дві армії – російська і шведська. Розгорнули всі свої знамена, заграли на трубах, різних мусікійських органах. Рижечка встромив на піку палицю, замахав над головою і, під'їхавши до шведського герцівника, запитує в нього: “На чому хочеш битися: на списах булатних, чи на шабельках гострих?” – “Про мене на чому хочеш. Хоч на кулаках: я на все згідний”, – говорить герцівник, і зуби свої оскалив. Тут Рижечка потряс списом: “Коли живий будеш, приїжджай на Яїк спробувати наші кулаки, а тут чи не завгодно битися ось цим!»¹¹

Бувало й так, що збройний бій закінчувався голіруч. У літописі «Повість про Джимшира, царя хазарського, сина Даліла» ми знаходимо опис використання герцівниками декількох видів зброї, а закінчення поединку відбувалося вже голіруч: «Вийшли вони на ристалище і, вдаривши один одного мечами по одному разу, стали битися батогами, далі пустили один в одного стріли, а наприкінці вступили в рукопашний бій»¹².

З появою та поширенням вогнепальної зброї вона теж знайшла своє місце у воїнських герцях. У героїчних віршах Іоанна «О славних воєнних дієвствіях войск запорозьких вкратці з разних історій просторічно сочинені. Писані же года 1784» читаємо:

А знатная шляхта в зброях набиваних,
Золотом і сребром виполірованих,
На бистрих румаках стройно герцовали,
К стрільбі, поединку всяку хитрость мали.

За Літописом Самовидця, у 1656 році використання вогнепальної зброї на герці стало причиною загибелі ніжинського полковника Івана Золотаренка: «А Иван Золотаренко, повернувши от его царского величества з Литви, поидишол з войсками козацкими под Быхов Старій и там оній в облеженю держал, где на коню под час потреби оного на герцу пострелено у ногу з мушкета, от которой ноги и помер под Быховом»¹³.

¹¹ Гнеденко А. М., Гнеденко В. М. За други своя, или Все о козачестве. – Москва: Международный фонд славянской письменности и культуры АРП Инг. Ко., 1993. – С. 135-136.

¹² Джанашвили М. Г. Известия грузинских летописей и историков о Херсонисе, Готее, Осетии, Хазарии, Дидоэтии и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып. 26. – Тифлис, 1899. – С. 19.

¹³ Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971.

Щоправда, в тих випадках, коли поєдинок відбувався зі зброєю в руках, особливо в останні часи існування традиції, герцівники не завжди дотримувалися правила використання однотипної зброї. Бувало так, що герцівники навіть про це не домовлялися, кожен виходив на бій з тою зброєю, яка для нього була звичною, – добре лежала в руці. Опис саме такого поєдинку поміж козаком і чеченцем ми знаходимо в Олександра Дюма, який він сам спостерігав, перебуваючи на Північному Кавказі у 1859 році¹⁴.

Закінчувався воїнський герць зазвичай загибеллю одного з учасників чи цілої ватаги учасників (коли герці були груповими – командними), що й відрізняє його від інших типів поєдинку, відомому людству, як, наприклад, спортивний (змагальний), ритуальний, тренувальний. Тут, у воїнському герці, частіше ніж в інших поєдинках супротивники «отримували можливість одружитися зі смертю». В історії українського народу і загалом східних слов'ян відомо чимало випадків, коли саме герць ставав останнім дійством, що його творив воїн. Так, наприклад, було з ченцем Троїце-Сергіївської лаври Олександром Пересвітом (до прийняття чернецтва брянський (за іншими відомостями любецький) боярин) восьмого вересня 1380 року на початку відомої з історії Куликовської битви, коли він вступив у поєдинок з татарським богатирем Темір-мурзою (Челібей або Челебій, або Челубей). За літописом, вони зі списками в руках зіткнулися з такою силою, що обидва впали мертвими: «і вдарили міцно коп'ями, ледь земля не переломилася під ними, і впали обидвоє з коней на землю і загинули». У пам'ятці письменства Гетьманської України, так званому Літописі козацького канцеляриста Самійла Величка (1715 – початок 1720-х років) ми знаходимо (Розділ п'ятий): «Так само й козацькі війська, трохи спочивши і налаштувавшись до бою, знову почали наблизатися до поляків і започаткували військовий чин поєдинками з обабіч герцівників, у яких був забитий поляками добрий молодець, гадяцький сотник Ізмаїлов».

У середовищі істориків та етнографів побутує думка, що смерть хоча б одного із суперників є своєрідним ритуальним актом, без якого битва втрачала свою суть. Смерть поєдинщика була ніби необхідною відправною точкою самої битви.

Можливо, чи через страх бути вбитим, чи через відповідальність перед своєю батьківщиною, народом, родиною тощо, виходячи на поєдинок, герцівники намагалися заручитися допомогою вищих сил (Бога, святих) чи, що теж мало місце, чаклунів і чаклунок.

¹⁴ Дюма А. Кавказ. – Тбіліси: Мерани, 1988. – С. 49-50.

Той самий козарлюга Рижечка: «Він з'їздив змінити свою піку, взяв тоншу, потім, як і належить християнському воїнові, зіліз з коня, почепив на піку образ архістратига Михайла, зробив перед ним 7 земних поклонів і розкланявся на всі сторони. Повертаючись в сторону рідного Яїка, він сказав: "І ви браття-товариші, старики наші і вся громадо наша почесна, помоліться, щоб Господь призволив"»¹⁵.

У «Повісті про козацьку війну з поляками, яка велася гетьманом запорозьких військ Зіновієм Богданом Хмельницьким і через яку він з Божою поміччю вибився з козаками й татарами з-під лядського підданства і вдався під Великодержавну протекцію Пресвітлого Всеросійського монарха. Від книги, названої "Війна домова", Самуїла Твардовського¹⁶, складеної польськими ритмами і віддрукованої у Каліші в 1681 році, коротко виписана у квітні 1718 року» писаря Лубенського полку Стефана Савицького описується, як сестра одного із вояків, а саме полковника Донця, випробувала себе у герцях, при цьому вона дуже покладалася на чари: «Дорогою, не доходячи Шубринець, вони знагла натрапили (бо було тоді дуже мрячно через туман) на Донцевий табір, перед яким справляла якесь чаклунство, гарцюючи, його сестра і, пророкуючи, кричала на нього: "Відходь, брате, відходь, бо не здержиш!" Цим чаклунством вона залякала йому серце, а ляхам вселила хіть до відваги, так що вони вдарили на той табір і розірвали його, а самого Донця з іншими загнали в місто Шубринець».

ГЕРЦІВНИК, АЛЕ НЕ ВОЇН

У багатьох народів світу, де існувала традиція військових поєдинків, склалася навіть особлива категорія воїнів-герцівників, для яких сам герць, кажучи сучасною мовою, був звичайною, але дуже почесною роботою. Таке зустрічаємо у тюркських народів, для котрих військкі поєдинки були звичайним війським ритуалом, наприклад, у ногайців («иекке — иек согысув»), казахів («жекпе — жек»), киргизів («жекме — жек»), узбеків («яккама — якка олишув») і т. д. Вийти на поєдинок перед військами (ногай. «иекке шыгув») було в них справою честі для будь-якого воїна, але досить часто бувало так, що це право надавалося саме професійним герцівникам. У давньотюркській мові зустрічається навіть спеціальний термін для визначення герців-

¹⁵ Гнеденко А. М., Гнеденко В. М. За други своя или все о козачестве. — Москва: Международный фонд славянской письменности и культуры АРП Инг. Ко., 1993. — С. 135-136.

¹⁶ В оригіналі твір Твардовського: S. Twardowski, Wojna domowa z Kozaki i Tatory..., — Kalissii, 1681.

ників, які билися перед військами: «alpaуub» – «герой, котрий за стародавнім звичаєм виходив на єдиноборство»¹⁷.

Як у тюрків, так і в українців та інших слов'янських народів, зафіксовані випадки, коли на герць виходив не професіонал-герцівник, а людина далека від воїнського ремесла. За свідченнями давніх письмових джерел, а також фольклорних текстів, ці герцівники, мали такий запас сили та необхідних навичок, що їм міг позаздрити будь-який справжній воїн, тому вони й займали місце воїнів на герці, коли цього вимагала ситуація.

В літо 6501 [993] відбувся саме такий поєдинок – поєдинок печенізького богатиря і українця-кожум'яки, на жаль імені його у «Повісті врем'яних літ» (звідки ми і взяли опис поєдинку) немає (там він безіменний, це вже пізніше йому дали ім'я, причому в пізніших літописах, а також легендах та переказах його називають по-різному: Ян Усмошвець чи Ян Усмарь (від давньоукраїнського «усма» – вичинена шкура), Микита або Кирило Кожум'яка):

«І тут же прийшли по тім боці від Сули печеніги, І пішов проти них Володимир, І зустрів їх на Трубежі біля броду, де тепер Переяслав. І став Володимир по цьому боці, а печеніги – на тому. І не зважувались наші на той бік перейти, І печеніги – на цей бік. І над'їхав до ріки князь печенізький, І викликав Володимира. І рече йому: “Ти пусти свого мужа, а я свого – хай поборються, І коли твій муж ударить [об землю] моїм, То три роки воювать не будем І розійдемося в різні боки. А коли наш муж ударить [об землю] вашим, Будем воювати вас три роки”. І прийшов у стан свій Володимир, І по стану бирича послав спитати: “Чи нема у нас такого мужа, щоб до герцю став із печенігом?” І ніде такого не знайшлося. І над'їхали ранком печеніги, І привели свого мужа, а наших не було. І засумував Володимир, до своїх всіх воїв посилав він. І прийшов до нього муж один, старий вже, І сказав йому: “Дома, княже, є у мене син найменший, Із чотирма я вийшов, а він дома, І з дитячих літ ніхто його не здужав. І один раз насварився був на нього, коли шкуру м'яв, І, розгнівавшись на мене, він руками шкуру перервав”. І коли почув це князь, був дуже радий, І послав за ним і дуже швидко, І до князя привели його, І усе повідав йому князь. І сказав він: “Княже! Я не знаю, чи зумію його подолати, І випробуйте мене: чи нема вола, щоб був великий і сильний?” І знайшовся віл великий й сильний, І звелів його розлютувати. І розпеченим залізом роздражнили, І тоді вола пустили. І, коли віл пробігав повз

¹⁷ Ахметьянов Р. Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – Москва: Наука, 1981. – С. 17-18.

нього, Ухопив його за бік рукою Й вирвав шкіру з м'ясом, скільки вхопив в руку. І рече йому [князь] Володимир: “Можеш з ним боротись”. І прийшли на ранок печеніги, Й стали кликати: “Де ваш муж? От наш уже готовий!” Й повелів князь всім в ту ніч одіть оружжя. І випустили печеніги свого мужа, І страшний він був і дуже превеликий. І виступив муж Володимирів, І коли побачив печеніг, то розсміявся: бо середнього був зросту. І розміряли от місце між військами, І пустили їх один проти другого, І схопились вони кріпко, І здушив печеніга руками до смерті, І об землю ним ударив. І вигукнула русь, а печеніги побігли, І русь гналася за ними, І сікла їх, і геть прогнала. І був дуже радий Володимир. І заклав на броді тім він город, І ім'я йому дав Переяслав, Бо “перев'яв славу” [князів] отрок. І зробив його великим мужем Володимир, І отця його. І повернувся в Київ Володимир з перемогою І славою великою»¹⁸.

Подібні випадки траплялися і в історії деяких інших міст сучасної України. Так, у Тернополі одна із вулиць мала назву ремісника Жука (нині це вулиця князя Острозького), котрий у далекому минулому вийшов на поєдинок з татарським герцівником і переміг його. Ось що про значення цього поєдинку в історії міста пишуть краєзнавці: «У ті часи, коли татари нападали на Україну, певний час був такий звичай, що підійшовши до міста, вони зупинялися, чекаючи, що в місті знайдеться сміливець, який вийде на поєдинок з татариним. І це вирішувало долю міста. Коли татарин перемагав, то татари заходили в місто, грабували його й нищили, якщо, навпаки, то вороже військо обходило місто стороною. Був такий випадок в історії міста, коли на поєдинок або, як його називали “герць”, вийшов ремісник Жук, який переміг татарина, і на цей раз лихо обійшло Тернопіль, але Жук від важких ран помер».

Цікаво, що на поширення звичаю влаштовування воїнських поєдинків на певному періоді існування людства та загальні корені походження і розвитку цього звичая, вказує сюжет наведеного вище уривка із літопису, майже в дрібницях зустрічається в історичних хроніках, літописах, переказах і легендах різних народів, навіть у тих, з якими слов'яни практично ніколи не воювали, мало того, до теперішніх часів навіть і не знали про те, що вони є. Наприклад, майже подібна з розповідями про невідомого киянина, а також про тернопільського Жука, легенда про героя Кун Ата народу мон (Південна М'янма): «Легенда переказує про те, що на землю монів прийшла індійська армія, і індійці

¹⁸ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, після-слово, комент. В. В. Яременка. – Київ: Радянський письменник, 1990.

заявили: “Ми переможемо і вернемо собі країну Монів”. Вони під проводом короля Ламби, чоловіка величезного зросту і сили, прийшли на численних кораблях і оточили Пегу (державна, заснована монами. – **Авт.**). Потім прислали листа монському королеві, в котрому говорилося: “Знайди такого багатиря, щоб міг перебороти нашого короля”. Монський король довго не міг відшукати добровольця помірятися силою з Ламбою. Якось один мисливець побачив у лісі пастуха, котрий погодився на поєдинок, переміг індійського короля, взяв у полон сім великих кораблів та три з половиною тисячі індійських воїнів”¹⁹.

КНЯЗІ-ГЕРЦІВНИКИ

Як ми вже знаємо, герцівниками були не лише звичайні воїни чи силачі, запрошені з вулиці, їх роль на себе брали і вожді, і правителі. В історії багатьох народів світу, в тому числі й у сусідніх нам народів, і народів, котрі в минулому вели війни на території сучасної України, відомо чимало випадків, коли битви вирішувалися поєдинками вождів, правителів або полководців. Загалом, як пише грузинський історик Г. Анчабадзе, «факти особистої участі монархів й полководців в битвах і поєдинках неодноразово зустрічаються в історії всіх країн і народів, які пройшли через рабовласницьку і феодальну формації»²⁰.

Наприклад, у стародавньому літописі «Повість про Джимшира, царя хазарського, сина Даліла»²¹ про такий звичай у хазарів читаємо: «Джимшир кинувся вперед і викликав ворога на єдиноборство. Він каже Кулу: “Негідно героям проливати кров невинних людей: я і ти випробуємо один одного!...”»²² Доволі частим явищем воїнський поєдинок (груз. «бумберазоба») був серед грузинських царів і полководців. Так, Тацит розповідає про поєдинок картлійського царя Фарсіана з парфянським царевичем. Аршан II бився у герці з відомим в історії Адерком. У грузинських хроніках, наприклад, у літописі «Життя Вахтанга Горгосала», який є життєписом одного із видатних правителів і полководців феодальної Грузії Вахтанга Горгосала (440-і роки – 502 р.) зазначається, що він сам бував «бумберазом», тобто герцівником.

¹⁹ Можейко И. 5000 храмов на берегу Иравади. – Москва, 1967.

²⁰ Анчабадзе Г. З. Источниковедческие проблемы военной истории Грузии (Исследование грузинских исторических сочинений.) – Тбилиси: Мецниереба, 1990. – С. 50.

²¹ Цей рукопис знаходиться в Грузії, він був переписаний зі стародавнього оригіналу почерком «мхедрулі» у 1776 році якимось Георгієм.

²² Джанашвили М. Г. Известия грузинских летописей и историков о Херсонисе, Готении, Осетии, Хазарии, Дидозтии и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып. 26. – Тифлис, 1899. – С. 19.

Історик Г. Анчабадзе пише, що в такій ролі виступали і правителі, котрі жили і після Горгосала: «Особисто битися в бою і влаштовувати поєдинки було в звичаї правителів Грузії аж до другої половини XVIII ст. Це підтверджують численні джерела»²³. Один із легендарних героїв персів – сістуні (мешкають у провінції Сістан, що в Ірані, і невелика група у Туркменістані) – пропонує керманичеві війська ворогів: «Хай стане з одної сторони твоя дружина, з другої сторони моя. Ми вийдемо й будемо боротися перед строєм військ...»²⁴ Під час Грюнвальдської битви (1410 р.) німецький лицар Діпольд Кактерітц фон Дібер викликав на герць польського короля Ягайла (Владислава), для чого він під'їхав на коні до фронту польської хоругви.

Традиція поєдинків правителів бере свій початок з давніх часів існування людства. Як показують етнографічні дослідження австралійських аборигенів та інших народів, які зберігають первісну форму життя людства, цей звичай мав місце ще на початкових етапах розвитку воїнського мистецтва. Нерідко міжплемінні конфлікти зводилися до поєдинку вождів родоплемінних «армій».

У ті часи верховний чи военний вождь (який у багатьох народів часто був і верховним) завдяки своїй силі, спритності тощо, міг утриматися на своєму місці, збільшивши чисельність свого племені й територію, на якій воно себе годувало. Робилося це за допомогою різноманітних спортивних змагань і воїнських поєдинків. Тривалий час таке, наприклад, мало місце у народів Океанії, Азії та Північної Америки, а також, про що свідчать дослідження істориків і археологів, у кельтських, германських та деяких інших народів Європи. Прикладом такого явища, яке відбувалося в далекому минулому, може бути звичай, зафіксований у долган (Росія): «Війни переважно мали характер змагань. Верховний косуун (вождь. – **Авт.**) одної громади, дізнавшись про існування верховного косууна в іншій громаді, приходив до нього і викликав його на змагання. Деколи ці змагання мали мирний характер. Так, на визначеній відстані клали стрілу і обидва косууни пускалися бігцем. Хто першим добігав до місця, брав стрілу, той і ставав переможцем; чи стріляли один в одного стрілами з кістяними (тупими) наконечниками. Переможений верховний косуун добровільно ставав молодшим, і його люди об'єднувалися з людьми верховного косууна – переможця»²⁵. Ще в XIV ст. комплексний ха-

²³ Анчабадзе Г. З. Источниковедческие проблемы военной истории Грузии (Исследование грузинских исторических сочинений.) – Тбилиси: Мецниереба, 1990. – С. 50.

²⁴ Сказки и легенды Систана. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 61.

²⁵ Попов А. А. Материалы по родовому строю долган // Советская этнография. – Москва, 1934. – № 6. – С. 120.

раактер змагання правителів був у Південній і Південно-Східній Азії, наприклад, у князівствах Ава, Пегу, Паунгу: «... поєдинок починався зі стрільби з лука (“мя”), потім відбувалося змагання на кинджалах, у метанні списа, в боротьбі, у веслових гонах на легких бамбукових човнах, у перетягуванні линви (“лон суепой”), у лазанні на жердину, у грі з перенесенням важких предметів (“туї кінтон”))»²⁶.

Можливо, ігрове вирішення битв було і у слов'ян, але з часом, як і в інших народів, ігровий компонент відпав, а залишився лише чистий воїнський поєдинок. Існує припущення, що у деяких народів з самого початку був тільки сам поєдинок, а змагання ворогуючих вождів ніколи й не було. На жаль, є чимало побічних фактів, які дозволяють нам припустити існування обох напрямків, проте ми не маємо фактів, які б давали нам можливість стверджувати в який-небудь бік. Зате точно відомо інше.

Як стверджують історики, у слов'янських народів тривалий час зберігався звичай, за яким перший ішов у бій князь-воєвода, хоча це і загрожувало йому смертю. В історії України відомі навіть випадки, коли молодші князі сперечалися за те, кому з них попереду їздити проти ворога. Відомий білоруський історик К. Тарасов в одній зі своїх праць пише: «За традицією середньовіччя, що її міцно притримувалися і в Західній, і у Східній Європі, князь, котрий очолював військо, брав безпосередню участь у битві: або відразу, з перших хвилин бою, або пізніше, коли сам вів у бій резерв. Невиконання цього неписаного закону вважалося виявом боягузтва і негативно впливало на бойовий дух війська. Загалом по-іншому і не розумілося – князь у бою був нарівні з іншими перед лицем можливої смерті, і те, що він бився з ворогом, як і всі інші, було підтвердженням справедливості. Князь був взірцем бойової поведінки. Наскільки ця традиція була сильною, можна робити висновок з такої пригоди. В 1552 році, коли російське військо пішло на рішучий штурм Казані й увірвалося в місто, у жорстокому вуличному бою настав критичний момент. Воєводи, щоб підняти дух воїнів, наказали розвернути біля міських воріт царську хоругву, а самого царя Івана Грозного проти його волі, силоміць змусили стати поряд – “і самого царя, – як зазначив літописець, – хотів чи не хотів, за вуздечку коня взяв, біля хоругви поставили”»²⁷.

²⁶ Авченко Н. А. Зарождение и развитие самобытной физической культуры древних народов Бирмы // Ученые записки Ташкентского госпединститута им. Низами. – Т. 115. – Ташкент, 1974.

²⁷ Тарасов К. И. Память о легендах: Белорусской старины голоса и лица. – Минск: Полымя, 1984. – С. 31.

Бій був лише одним і досить значним елементом самої битви, тому і не дивно, що слов'янські князі та їхні прибічники не мали брати участь так само як і звичайні воїни у воїнських герцах, оскільки в ті часи, коли існувала традиція воїнських поєдинків, будь-який князь зобов'язаний був мати ліпшу воїнську підготовку, ніж звичайний воїн. Відомо, що деякі князі розважалися іграми, подібними до воїнських поєдинків, що нагадували лицарські. Про це свідчать літописи, зокрема Іпатівський та інші: є згадки про кінні «турніри» волинського князя Василя Романовича з якимось боярином («обнажил свой меч на боярина играя»), князя Ростислава з малярським лицарем (1245 рік) тощо²⁸. Відомий історик спорту Ф. Самоуков, зазначає, що ще навіть до XVII зберігалася доволі цікава князівсько-боярська система воїнського та фізичного виховання²⁹.

Найвідомішим герцівником серед князів, ім'я якого, можливо, відоме великому колу читачів, є Мстислав. Про поєдинок цього князя з великим сином адигських народів³⁰ (одні історики стверджують, що він був із кабардинців, другі кажуть, що він був черкесом) касозьким князем Редедєю, який відбувся в літо 6530 [1022], розповідає «Повість врем'яних літ»³¹:

«І в цей час Мстислав з Тматорокані [вийшов] і пішов на касогів. І почув про це Редедя, князь касожський, і вийшов супроти нього, і стали обидва війська один проти одного, і рече Редедя Мстиславі: “Чого ради губити свої дружини? Але зйдемося і самі поборемось. І коли здолаєш ти, візьмеш майно моє, і жону мою, і дітей моїх, і землю мою. А коли я здолаю, то візьму все твоє”. І сказав Мстислав: “Буде так!” І, з'їхавшись, сказав Редедя до Мстислава: “Не оружжям будемо битися, а боротьбою”. І зчепилися боротися кріпко, і боролися довго,

²⁸ Новоселов Н. П. Физическая культура в период Киевского государства и феодальной раздробленности (IX–XIV века) // История физической культуры народов СССР. – Часть 1. – Москва: ФиС, 1953. – С. 25.

²⁹ Самоуков Ф. И. Физическая культура в Русском государстве XIV–XVII вв. // Конференция по итогам научно-исследовательской работы института за 1947 год. Тезисы докладов. – Москва: ГЦОЛИФК им. И. В. Сталина, 1948. – С. 15.

³⁰ До групи адигських народів нині включені такі народи: адигейці, кабардинці, черкеси, шапсуги.

³¹ Деякі вчені вважають, що переказ про поєдинок тмутакаканського князя Мстислава Володимировича з касозьким князем Редедєю у «Повість врем'яних літ» увів Никон Великий (р. н. невід. – п. 1088 р.) – церковно-політичний діяч Київської держави і літописець. Він же був автором продовження Київського літописного зведення 1037 і літописного зведення 1073 – одного з джерел “Повісті минулих літ”, обробив т. зв. корсунську версію про хрещення князя Володимира Святославича, оповідання про три помсти княгині Ольги древлянам (946) та ін.

І почав знемагати Мстислав, бо був Редедя здоровий. І рече Мстислав: “О пресвята Богородице, поможи мені! І коли здолаю цього, звезду церкву в ім’я твоє”. І, це сказавши, ударив ним об землю, вихопив ніж, І ударив його ножем у гортань, І зарізав тут Редедю. І пішов Мстислав у землю його, І забрав все майно його, І жону його, і дітей його, І дань наклав на касогів. І прийшов у Тмуторокань, І заклав церкву святої Богородиці, І збудував її, І стоїть вона і до сьогодні в Тмуторокані»³².

Як бачимо, Мстислав був не єдиним князем, котрий показав себе у воїнському герці. Окрім Мстислава згідно з переказами та легендами, гідним герцівником був великий князь Володимир-Василь Всеволодович, якого прозвали Мономах (1053–1125). Існує версія, що Мономахом (грецьке «мономах» – єдинокороль, «мономахія» – поєдинок, єдинокорольство) його почали називати після того, як він у поході у Тавриду в герці при взятті Кафи вбив князя генуезців. (За іншою версією, його так прозвали через матір, котру літописи називають грецькою «царівною», «грекинею» та «мономахинею», а деякі звістки нелітописного характеру прямо іменують Анною, донькою імператора Константина Мономаха).

Козацькі старшини також брали участь у герцях. Так, у 1618 році гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний вийшов на поєдинок з царським воєводою Бутурліним: «видер з рук спис, ударив його булавою і звалив із коня». Не пропускав нагоди продемонструвати свою майстерність у герці і Богдан Хмельницький³³.

Знає історія і протилежні факти, коли правителі, воєводи, навики, відмовлялися від герців. Так, наприклад, можливо, знаючи, яка відповідальність лягала на плечі людині, за спиною був його народ, країна, чи за якимось тактичними міркуваннями, чи із-за невпевненості в собі, чи з якихось інших причин (наприклад, якщо на поєдинок кликала людина нижча за соціальним статусом; у арабських племен доісламського періоду згідно з традиційними морально-етичними нормами вождів заборонялося йти на герць з тим, хто не був рівний йому за соціальним статусом³⁴) виклик до поєдинку одного правителя іншому не завжди ним закінчувався. Так, наприклад, у 971 р. київський князь Святослав на особисте запрошення візантійського полководця Іоанна Цимісіяха на герць дав останньому пораду

³² Повість врем’яних літ: Літопис (За Іпатським списком.) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – Київ: Рад. письменник, 1990.

³³ Каландрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА «Піраміда», 2003. – С. 226-227.

³⁴ Фильштинский И. М., Шидфар Б. Я. Очерки арабо-мусульманской культуры. – Москва, 1971. – С. 17-18.

накласти на себе руки. Візантійський історик Іоанн Скілиця, котрий жив наприкінці XI ст., писав: «Бачачи, що скіфи б'ються з більшим запалом, ніж раніше, імператор був стурбований втратою часу і жалкував за ромеями, котрі переносили страждання виснажливої війни; тому він задумав вирішити справу поєдинком. І ось він відправив до Свендослава (Святослава. – **Авт.**) посольство, пропонуючи йому поєдинок і кажучи, що належить вирішити справу смертю одного чоловіка, не вбиваючи і не виснажуючи сили народів; хто з них переможе, той і буде володарем усього. Проте той не прийняв виклику і додав знущальні слова, що він нібито краще ворога розуміє свою користь, а якщо імператор не бажає більше жити, то є десятки тисяч інших шляхів до смерті; нехай він і вибере, який захоче»³⁵. Задовго до цього, а саме у 101 р. н. е., вождь кімврів викликав на поєдинок римського полководця Гая Марію, на що той зарозуміло відповів: «Якщо вождеві кімврів набридло жити, він може покінчити з собою». У 1526 році безрезультатним був виклик французького короля Франциска I імператорові Священної Римської імперії Карлу V.

«ИЖЕ ЗАРЕЗА РЕДЕДЮ...»

Як не дивно, але саме така кінцівка поєдинку Мстислава з Редедю не дає спокою багатьом історикам і дослідникам воїнських та бойових мистецтв. Навіть досвідчені історики з великим власним досвідом у своїх публікаціях, а також у приватних бесідах висловлюють обурення з приводу того, що в чесному борцівському поєдинку, де жодної зброї не може бути взагалі, «Мстислав мерзенним чином» зарівав шляхетного Редедю, доставши із халяви так званий «захалявник». (До речі, це ті самі ножі або кинджали, якими, згідно зі «Словом о полку Ігоревім», воїни Ярослава Всеволодовича «бес щитовъ, съ засапожники, кликомъ плъкы побеждають, звонячи въ прадеднюю славу»³⁶). Деколи складається враження, що для цих істориків, обмежених сучасними стереотипами поглядів на життя, ліпше щоб перемога була за, хоч і благородним, але на той час все ж таки воро-

³⁵ Скилица. О войне с русью императора Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия // Лев Диякон. История. – Москва: Наука, 1988.

³⁶ На думку деяких істориків, це «были, вероятно, кинжалами, равно как и нож, которым Мстислав Владимирович зарезал Редедю. Это, несомненно, оружие рукопашного боя, но облик этих кинжалов неизвестен» (История культуры Древней Руси: Домонг. период. – Т. 1. Материальная культура. Москва; Ленинград, 1951. – С. 429). У Даля: «Засапожник м. нож, носимый, для сподручности, за правым голенищем, а черен скрыт напущенными шароварами. Встарь, это был и ратный нож...»

гом Редедю. (Тоді була б трагедія, було б кого пожаліти, поплакати, і ремствувати на нещасливу долю нашого народу. Нащо нам пишатися своїми героями, ліпше жаліти їх, а заодно і себе. Ніхто не думає, що якби не Мстислав і йому подібні, можливо, говорили б ми зараз не українською, а якоюсь туземною мовою.)

Якщо серйозно, в тому, що Мстислав мав при собі ніж під час боротьби і у визначений момент використав його, немає нічого дивного. Для цього є декілька причин. На деяких із них ми зупинимось.

По-перше. Використання ножа у таких поєдинках у ті часи було звичайним явищем як у слов'ян, так й у сусідніх народів, а також у тих, котрі проживали в інших країнах і на інших континентах. (До речі, і в літописі ми теж не знаходимо будь-якого осудження того, що Мстислав скористався ножом.) Так, наприклад, кабардинці, що з них, як стверджують історики, був Редедя, на герць, незалежно від того в якій формі він повинен був відбуватися, виходили, маючи при собі спеціальний воєнний ніж «хьэджэс», який використовували для нанесення несподіваного удару. Дідойці, що проживали в Дагестані, водночас могли мати при собі «такь» – ніж завдовжки від 25 до 50 см і великий («мачІа») або малий («бельай») кинджал. У фольклорі припамірських народів, наприклад, у ваханців, знаходимо таке: «ЧІнарбоз і Май-Зман (імена головних героїв. – Авт.) стали боротися. Май-Зман переміг супротивника з одного кидка. Замахнувся ножом, щоб вбити його...»³⁷ У сарикольців Китаю: «Боролись-боролись вони, нарешті, Джоніхейр підоймив його вгору та як вдарить їм об землю!.. Тоді витяг меч, замахнувся й каже: – Зараз я тебе уб'ю!»³⁸ У народу мансі, що на Півночі Росії, зберігся доволі цікавий командний дитячий вид боротьби, у якому, на думку дослідників їхньої культури, відбився звичай скальпування ворогів: «Гравці діляться на дві партії – ворогів. Борються парами. Переможець проводить ножиком навколо голови переможеного і висмикує жмуток трави. Цей жмуток він несе у свій табір зі словами: “Я убив, шкіру з голови зняв. Шкіра з голови ось!”»³⁹

Є достатньо інформації, отриманої усно від респондентів і почерпнутої з письмових джерел, щоб припустити, що в Україні в

³⁷ Сказки народов Памира. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. – С. 155. Докладно про воїнські звичаї припамірських народів Афганістану і Таджикистану читайте у праці автора: Мандзяк О. С. Афганістан: бойові мистецтва // <http://www.horak.org.ua/index.php?action=press&id=7>

³⁸ Сказки народов Памира. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. – С. 275.

³⁹ Чернецов В. Вогульские сказки. Сборник фольклора народа манси (вогулов). – Ленинград, 1935. – С. 141.

далекому минулому, а локально ще у XX ст., ніжик міг бути в учасників змагань з боротьби навіть під час сутички. Згідно з деякими буковинськими переказами про опришків, коли вони змагалися в боротьбі, то за межами борцівського кола залишали свої топірці або келепи й іншу зброю, але не позбувалися ножа. За деякими даними, львівські батяри, а також закарпатські бетери (бетяри, бетяри) майже завжди мали при собі ножа, навіть під час звичайного змагання в боротьбі чи в бою навулачки. В одному усному повідомленні йдеться, що в деяких місцевостях під час конфлікту між парубоцькими громадами їхні члени при борцівських змагах «ховали ніжик у чоботі».

Загалом звичай не залишатися чоловікові чи парубку без ножа, в тому числі й під час різноманітних спортивних змагів, відомий і іншим слов'янським народам, а також багатьом народам світу. Аналіз етнографічних і фольклорних джерел свідчить про те, що з ножем при собі досить часто змагалися у боротьбі (а також у бою на палицях, навулачки тощо) чеські, словацькі й моравські парубки, болгарські ускоки, румунські й молдавські гайдуки, чорногорські та сербські четники тощо. Ще донедавна те саме зустрічалося у фінів, норвежців, іжорців, інгерманландців, фриулів та інших народів Європи, у народів Сибіру і Далекого Сходу (нівхів, нганасанів, енцив, коряків і т. д.), в індіанських племен Північно-західного узбережжя Північної Америки (нутка, тлінкіти, квакіутль та ін.) тощо.

У переважної більшості народів ніж під час змагань з боротьби не лише знаходився при змагунах, а й залежно від загальноетнічної чи локальної традиції знаходив своє застосування. У слов'ян, чорногорців та сербів ще на початку XX ст. зустрічався доволі оригінальний спосіб зачину дуельного поєдинку («мејдан», «подијелити мејдан», «мејдан дијелити»⁴⁰): супротивники хапали один одного за палець або долоню і тягнули один другого у свій бік, туди, де в кількох кроках на землі лежав ніж (старий меч, який для таких випадків спеціально приносили з собою, шабля), а деколи пістолет. Хто першим дотягувався до своєї зброї, той отримував можливість першим нанести удар чи вистрілити із пістолета⁴¹. У японських самураїв тривалий час – приблизно з XI по XVI ст. – найпоширенішим різновидом боротьби була так звана боротьба в зброї – «Йорой-куміуті» (по-іншому: «куміуті», «каттю-гумі», «йорой-гумі»), у якій кинджал,

⁴⁰ Докладно про цей звичай південних слов'ян читайте у книзі автора: Мандзяк А. С. Боевые искусства Европы. – Минск: Современное слово, 2005.

⁴¹ Петровић П. Ж. Прилози проучаивъ у двобоја у нашемъ народу // Гласник Етнографског Музеја у Београду. – Кн. 4. – Т. IV. Београд, 1929. – С. 115-116.

ніж і навіть невеликий меч був неодмінним важливим елементом. Відомий дослідник японських бойових мистецтв Олексій Горбильов, характеризуючи «йорой-куміуті», зазначає: «У будь-який вигідний момент один чи обидва бійці були готові вмиг виймати короткий меч чи спеціальний кинджал для пробивання воїнського обладунку, що називався “йорой-досі”. Йорой-досі носили заткнутим за пояс на правому стегні, витягували його лівою рукою. <...> У йорой-куміуті часто використовувалися різноманітні кидання з падінням, де боєць намагався задіяти вагу свого тіла і важкість обладунку, щоб повалити супротивника на землю. Після кидка він намагався навалитися всією масою зверху, використовував утримання, щоб обезсилити ворога, а потім прикінчити ударом кинджала»⁴². Етнографи і фольклористи зафіксували випадки, коли у нгасанів під кінець борцівського поєдинку, в його кульмінаційний момент, один із супротивників діставав свій ніжик, щоб його використати⁴³. В агулів і деяких інших народів Дагестану зафіксовано вид традиційної народної боротьби, в якій перемогу віддавали тому із змагунів, котрий кинув суперника на груди, а не на спину, як це загальноприйнято⁴⁴. Що могло бути в минулому після того як супротивник лежав грудьми до землі і за допомогою чого, гадаємо читачам пояснювати не треба, – смерть від кинджала.

Звичайно, траплялися і так звані випадки “несанкціонованого” використання ножа, коли один із борців, відчуючи наближення свого програшу від відчаю чи сильного розпачу і запаморочення в голові колов чи різав свого супротивника. Згадки про такі випадки зустрічаються як в українців, так і в інших слов'янських і неслов'янських народів. Л. Штернберг побувавши у нівхів, в одній зі своїх праць писав: «Так гіляки (нівхи. – **Авт.**) мають звичай боротися, і ось під час боротьби супротивники доходять до такого накалу, що беруться за ножі»⁴⁵.

З часом з різних причин звичай мати ножа під час змагань в боротьбі та інших традиційних спортивно-бойових змаганнях зник. Наприклад, в окремих селах західних регіонів України це відбулося в 1930–1950-х роках під натиском радянської влади. У вже згаданих нівхів це сталося ще раніше з такої причини: «Страх перед російським правосуддям добре впливає на нього (нівха. – **Авт.**) в цьому

⁴² Петровић П. Ж. Прилози проучавињ у двобоја у нашем народу // Гласник Етнографског Музеја у Београду. – Кн. 4. – Т. IV. Београд, 1929. – С. 115-116.

⁴³ Симченко Ю. Б. Люди високих широт. – Москва: Мысль, 1972. – С. 76-77.

⁴⁴ Дибиров М. Д. Дагестанская народная физическая культура. – Махачкала, 1975.

⁴⁵ Штернберг Л. Я. Семья и род у народов Северо-Восточной Азии. – Ленинград: Изд-во ин-та Народов Севера ЦИК СССР, 1933. – С. 15.

відношенні. Гіляцькі юнаки перед вступанням в боротьбу стали кидати від себе ножі, страшачись накалу»⁴⁶.

По-друге, ми з вами вже знаємо, що сама традиція воїнських герців вимагала смерті одного із поєдинщиків, і правила цього дотримувалися навіть тоді, коли він відбувався у вигляді беззбройного бою: в боротьбі, на кулачках і т. д. У переказах про минулі часи в алтайських тувинців Монголії говориться: «В ті часи, коли змагуни боролися один з одним, той, хто звалив свого супротивника, повинен був обов'язково убити переможеного – такий був звичай»⁴⁷. У ситуації щодо Мстислава і Редеді по-іншому бути і не могло. На кону знаходилося майбутнє цілих народів. «Нам, людям XX століття, які сприймали смертельний поєдинок подібно до сучасної спортивної схватки, звичайно, хотілося, щоб Мстислав по-лицарськи пошкодував переможеного косога, – пише М. Лукашов. – Але, на жаль, це було цілком неможливо. Поєдинок був смертельним, і не в переносному, а в безжалісному буквальному значенні цього слова. Самі умови поєдинку означали, суперників в живих залишиться тільки один – переможець. Обидвом їм уже не залишалося місця на землі. Адже лише в цьому випадку переможець міг заволодіти не тільки землею і багатствами переможеного, але навіть його дружиною і дітьми. Боротьба в даному випадку просто-напросто замінила зброю, залишивши точно таким самим смертельним фінал поєдинку. Мстислав виграв боротьбу і здійснив своє жорстоке, проте неминуче право переможця: вбив ворога.

Не можна також забувати і про те, що Мстислав був уже на межі своїх сил, а залишивши в живих переможеного Редедю, той зміг би продовжувати чинити опір, навіть лежачи на землі чи тут же вскочивши на ноги»⁴⁸.

Відомий історик А. Гадло, котрий поєдинок Мстислава з Редедю обрав темою однієї зі своїх праць, зазначає: «За літописом, і “князь косозький”, і Мстислав розуміли виняткову значущість майбутнього поєдинку і цим було викликано обопільне рішення звернутися до поєдинку, тобто до суду вищих, надприродних сил, особливий зв'язок з якими кожний з них відчував і в їхній допомозі був упевнений. Сенс поєдинку двох вождів і неминучість загибелі одного з них, без сумніву, були зрозумілі і їхнім дружинникам, що пояснює їхню споглядальну

⁴⁶ Штернберг Л. Я. Семья и род у народов Северо-Восточной Азии. – Ленинград: Изд-во ин-та Народов Севера ЦИК СССР, 1933. – С. 15.

⁴⁷ Сказки и предания алтайских тувинцев / Собраны Эрикой Таубе. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – С. 163.

⁴⁸ Лукашев М. Мстислав // Русский стиль. Боевые искусства. – Москва. 1998. – № 1. – С. 39.

позицію на полі бою. <...> Перемігши в поєдинку косоцького князя, Мстислав дістав право на владу не лише над адигами, котрі населяли кубанську дельту, а й над усією адигською громадою, сувереном якої був Редедя. Причому акт поєдинку, що відбувався відкрито на очах представників сторін на паритетних умовах, мав сприйматися як ритуальна форма передачі влади. Невипадково в літописі не йдеться ні про чинення опору адиг (касог) Мсиславу, ні про битву, яка відбувалася слідом за поєдинком. Згідно з розповідями про події 1023–1024 рр., Мстислав був визнаний вождем адигських дружин⁴⁹, і вони пішли за ним на Русь, де склали ядро його військ у боях з Ярославом⁵⁰.

Загалом, у народів, котрі проживали в минулому і нині проживають на території, де зростав і став правителем Редедя, тобто в кавказькій етнокультурній зоні, традиція наділу діляниць і земельних ділянок за допомогою поєдинків у формі боротьби голіруч чи зі зброєю у руках відома ще з давніх часів. Наприклад, в одному із нартських сказань аланів-осетин ми читаємо: «Аніж проливати нам кров наших військ, вступимо давай у єдиноборство, і якщо вб'єш ти мене, то народ мій й країна моя покориться тобі, а якщо тебе вб'є, то твоя країна і твій народ покориться мені»⁵¹. У дагестанських народів подібні ситуації зафіксовані в багатьох легендах та переказах про історію сіл та аулів. В одній із праць відомого дослідника Кавказу Л. Лаврова ми знаходимо: «... у 3 км від Ботліха колись існувало вороже йому селище гончарів – Балхъа. Мешканці обох селищ одного разу домовилися вирішити свої суперечки за допомогою поєдинку. Коли з обох ворожих боків вийшло на бій по одному чоловіку, то ботліхський боєць спитав свого супротивника: «Чому проти мене одного вийшли двоє?» Той озирнувся, а ботліхець скористався цим й убив його кинджалом⁵². Після поєдинку мешканці Балхъа переселилися до даргінців (народ у Дагестані. – **Авт.**) і стали засновниками лакського (лакці, народ у Дагестані. – **Авт.**) с. Балхар»⁵³. Борцівський

⁴⁹ Мало того, Мстислав одружив сина Редеді зі своєю донькою.

⁵⁰ Гадло А. В. Поединок Мстислава с Редедей, его политический фон и исторические последствия // Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа. Сборник научных трудов. – Краснодар: Кубанский гос. универ., 1988. – С. 95-96.

⁵¹ Агапов Ф. А. Физическая культура у алан-осетин в дофеодальный и раннефеодальный период // Ученые записки Северо-Осетинского гос. пед. Ин-та им. К. Хетагурова. – Том XXVI. – Вып. 1. Орджоникидзе, 1963. – С. 134.

⁵² Таким же чином Мелант переміг короля Ксанфа Беотійського: коли герціvníки зблизилися, Мелант звинуватив Ксанфа в тому, що він вийшов на герць не один. Коли беотієць повернувся, Мелант вдарив його ножом.

⁵³ Лавров Л. И. Этнография Кавказа (по полевым материалам 1924–1978). – Ленинград: Наука, 1982. – С. 119.

поєдинок допоміг вирішити питання мешканцям аулів Меусіші і Ур-карах, кому із них належить пасовище, відоме під назвою «Кяба»⁵⁴.

За уявленнями багатьох народів світу, за допомогою поєдинку землі та країни ділили між собою боги і легендарні засновники народу чи країни. Таким самим чином діяли їхні намісники на грішній землі (знову-таки згідно з традиційним уявленням) – правителі. Показовою щодо цього є словесна перепалка перед поєдинками двох вождів-правителів південно-американської цивілізації муїсків: «Великий Намекене! Мене дивує, що такий повелитель як ти, може пропонувати мені підкоритися без опору... Ти кажеш, що я зобов'язаний підкоритися тобі, як представникові старовинного роду, але мій рід ще давніший. Хай кінець спору вирішить битва, хай кожний на ділі покаже свою силу і доведе знатність крові та походження. А якщо тобі жаль губити стільки людей, зроби як сильний чоловік, виходь боротися сам на сам, поміряємося силами, і хай тоді переможений стане данником супротивника-переможця і визнає його володарем своїх володінь»⁵⁵. Саме так до поєдинків ставилися також і народи Південної і Південно-Східної Азії: поєдинок керманічів держав на визначених етапах історії вплинув на майбутнє становище таких країн, як Лаос і Камбоджа, М'янма (Бірма) і Таїланд, Індія і Непал тощо.

Якби Мстислав, перемігши Редедю, залишив його у живих, то для останнього це було б гірше, ніж бути мертвим. І на це є свої причини. В адигських народів, сином яких був Редедя, якщо поєдинок не закінчувався смертю одного із супротивників, то переможець міг поводитися з переможеним як із вбитим. Переможець голосно наказував зняти з переможеного зброю та обладунок, які складали його пишатість і славу⁵⁶. У фольклорних джерелах кавказьких народів, а також середньоазійських, описані ситуації, коли переможений у військовому поєдинку воїн вимолював смерть у переможця. Подібне зі своїми місцевими особливостями ми зустрічаємо і в інших культурах. Наприклад, у куїка-тімоте – стародавній цивілізації Південної Америки – сторона, котра отримала перемогу в битві, примушувала переможених воїнів закінчувати життя самогубством.

Додамо, що в культурі гордих кавказців відомо чимало фактів (на які у нас навіть би не звернули уваги), коли і звичайна змагальна боротьба ставала причиною самогубства одного із його учасників.

⁵⁴ Дибиров М. Сильные и стойкие. – Махачкала, 1973.

⁵⁵ Созина С. Муиски – еще одна цивилизация древней Америки. – Москва, 1969.

⁵⁶ Леонтович Ф. И. Адагы кавказских горцев. – Вып. 1. – Одесса, 1882. – С. 177.

Так, Є. Марков у своїй книжці «Очерки Кавказа» описує ситуацію, коли один із горців заподіяв собі смерть. Причиною стало те, що в наших слов'янських народів викликало б лише сміх, а там – смерть: «Бек-Булат, граючи з іншими жителями с. Дургелі (що в Дагестані. – **Авт.**), від сильної натуги під час боротьби спустив звук, що у горців вважається найвеличнішою ганьбою. Не бажаючи пережити такого безчестя, Бек-Булат, не гаючи часу, застрілює з пістолета»⁵⁷.

Отже, воїнський поєдинок Мстислава і Редеді, а також інших, відомих з історії, свідчить, що смерть для переможеного була бажанішою, ніж «собаче життя». За часів існування традиції воїнських герців розуміння гуманності, а також воїнської честі було зовсім іншим. Та й самі засоби гуманності були зовсім іншими. Це тепер стало традицією у війнах «гуманно» закидати бомбами простий люд, а воєвод і правителів годувати за кошти цього народу, в гіршому випадку, у тюрмі чи на зоні, що теж виняток із правила. А в ті часи правителі йшли на загибель, щоб зберегти той самий люд...

НЕ ЛИШЕ СМЕРТЬ

Варто зауважити, що досить часто лише однією смертю одного із герцівників, як у слов'ян та у багатьох інших народів, воїнський поєдинок не закінчувався. Після закінчення поєдинку, незалежно від того, залишався супротивник живий чи лежав мертвий, з різних причин (релігійні переконання, склад характеру людини і т. д.) переможець міг вчинити з переможеним по-різному. А. Гадло пише: «Ритуал такого поєдинку, судячи з численних описів у билинах, був ретельно розроблений і суворо дотримувався. Кинувши супротивника на землю (“вдарив ним об землю”), переможець неодмінно повинен був закінчити перемогу пролиттям крові, витяганням нутрощів, відсіканням голови чи навіть розчленуванням тіла ворога. Билинні герої “ріжуть”, “поряють”, “пластають груди” переможеного, “дивляться серцю”, “змішують кров з печінкою” і т. п. Таким чином супротивник був позбавлений життєвої сили, душі, можливості воскреснути і мстити, ставав цілком безпечним, а переможець через зіткнення з його кров'ю сприймав його фізичну міць і одночасно приносив жертву-подяку надприродним соратникам, котрі допомагали йому»⁵⁸.

⁵⁷ Марков Е. Очерки Кавказа. Картины кавказской жизни, природы и истории. – 3-е изд. – СПб – Москва, 1913. – С. 546.

⁵⁸ Гадло А. В. Поединок Мстислава с Редедей, его политический фон и исторические

У танаїна (інакше: кенайці) Північної Америки, за традиційними уявленнями, «бій вважався вдалим, якщо пореможці були так заляпані кров'ю, що їх не впізнавали навіть найближчі родичі»⁵⁹. За переказами нганасан і енців (Таймирський автономний округ, Росія), «вважалося гріхом чи соромом, коли воїни поверталися з походу, не обмочивши стріли або не вимастивши сани кров'ю. Тому учасники походу, не маючи наміру напасти на укріплений табір енців, убивають першого зустрічного, щоб отримати можливість вимастити свої сани кров'ю»⁶⁰.

Можливо, ритуал пролиття крові ворога бере свій початок з відомих традиційних слов'янських рукопашних змагань (кулачний бій, бій на палицях, боротьба) за правилом «до першої крові», «до юшки». У деяких місцевостях України і Білорусі ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. традиційні уявлення, пов'язані з культом предків і культом землі, навіть вимагали від учасників боїв навкулачки і на палицях «краплю червоної водички, щоб окропила землю».

У багатьох народів, у тому числі, котрі проживали чи перебували деякий час на території сучасної України, зберігся звичай, що переможеному відтинали або скальпували голову. Цей звичай відсікання голови і скальпування ворога був відомий, наприклад, мешканцям Північного Причорномор'я і Алтаю. На одній зі скіфських бронзових статуєток, знайдених у Дагестані, зображений воїн, який у правій руці тримає кинджал, а в лівій – відтату людську голову. Зображення скіфів з відтатими ворожими головами ми бачимо також на золотій ворворці з Курджипського кургану (Північний Кавказ) і на так званій золотій пластині із зібрання ростовського купця Ф. Романовича. Геродот про скіфські воїнські звичаї повідомляє таке: «А воєнні звичаї в них такі. Коли скіф убиває першого мужа, то п'є трохи його крові. Голови вбитих у бою несе цареві; бо тільки той, хто принесе голову, бере участь у розподілі здобичі, якщо ж не принесе, то ні. З голови ворога скіф здирає шкуру в такий спосіб. Обкраєє голову довкруги біля вух і витрушує її, а потім вишкрібає м'ясо волячим ребром і м'якушку руками. Вичинивши, використовує ту шкіру, як хустку. Він

последствия // Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа. Сборник научных трудов. – Краснодар: Кубанский гос. универ., 1988. – С. 95.

⁵⁹ Труфанов И. П. Кенайские тамагавки из этнографической коллекции И. Г. Вознесенского // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Том XXIV. – Ленинград, 1967. – С. 86.

⁶⁰ Долгих Б. О. Мифологические сказки и исторические предания энцев // Труды ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. – Т. LXVI. – Москва, 1961. – С. 96.

прив'язує її до вуздечки того коня, на якому їздить, і пишається тим. Той, хто має найбільше таких хусток, вважається найхоробрішим. Багато хто ще й одяг шие з тих здертих шкірок; зшивають їх, як бара-нячі. Багато їх здирають із побитих ворогів разом з нігтями шкіру з правої руки і роблять собі покривала до сагайдаків. А людська шкіра міцна і блискуча; вона найбільша з усіх шкір. Багато їх, скіфів, обди-рають всю шкіру з людей, напинають їх на дерев'яну ляльку й возять із собою на конях»⁶¹. Башти з голів переможених ворогів – «калля-мінора» складали воїни за наказом Тамерлана. В історичних джере-лах є згадка про такі башти, які були побудовані в 1387 році після взяття Ісфахану. В XIX ст. палким прихильником цього звичаю був кашгарський ходжа Велихан-тюря. Випадки відтинання голови інко-ли мали місце у козаків, а також у кельтів: і перші, і другі, відітнувши чи відрубавши ворогові голову, вішали її на свого коня чи робили з нею якісь інші маніпуляції, які регламентувалися сталою чи тим-часовою традицією або якимось власним розумінням. Як воїнський трофей і головна причина багатьох воїнських вилазок, голова ворога була у багатьох індіанських народів Південної Америки, а також в аборигенів Південно-Східної Азії тощо.

Приниження переможеного могло набувати і зовсім інших форм. Так, наприклад, у якутській вільній боротьбі «хапсагай» і на поясах «курдацан тустуу», які в минулому теж були засобом воїнського поєдинку, траплялося таке, що переможеному борцеві показували «бу-ордаах кукушка» – справжнісіньку дулю, та ще й забруднену землею. Цікаві факти зафіксовані в ескімосів: «Зневага одного стосовно іншого передається частенько актом насилля. Так мені, – пише Жан Малорі, – довелося бачити в Іглуліку (Гудзонова затока) у 1961 р., як під час бо-ротьби супротивник був кинутий на землю. Щоб цілком підтвердити свою могутність та вищість, переможець помочився на “жертву”»⁶².

У мусульманських народів є таке поняття, як «салаб» – все те, що при собі має кафір (невірний, тобто немусульманин): одяг, власну зброю і т. д., і на цей «салаб» має повне право той, хто особисто свої-ми руками, ризикуючи при цьому своїм життям, убив кафіра у бою чи поєдинку. На думку деяких імамів, отримати «салаб» може лише той воїн, котрий убив або переміг кафіра у воїнському поєдинку. Те саме було в айнів, а від них перейшло і до японців: «загубити меч – найвеличніше безчестя, відібрати меч в іншого – значить завдати

⁶¹ Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Хри-стом. – Київ: Довіра, 1992. – С. 49.

⁶² Малорі Ж. Загадочный Туле. – Москва: Мысль, 1973. – С. 85.

йому смертельної образи»⁶³. Легендарний засновник Риму латинянин Ромул, коли переміг у військовому поєдинку царя Ценіні Акрона, то обтесав великий старий дуб і повісив на ньому зброю переможеного ворога. За Діодором, римлянин Тіт Мантулій у IV ст. до н. е. переміг великого та сильного галла, після чого зірвав з нього золоту гриву (*torgue*), за що отримав прізвище *torguatus*. Квінт Амбуст, з відомого роду Фабіїв, після перемоги у герці зняв з вождя галлів майже весь війський обладунок. У «Мочиці» «Переможці зривали з полонених весь одяг, що вказує на магічну роль війського вбрання. Цей звичай зберігався серед перуанських індіанців і після конкіستی»⁶⁴.

Деякі подібні способи приниження супротивника під час спортивних і рукопашних змагань були і в нас, і в інших східнослов'янських народів. Наприклад, інколи свою зневагу переможець показував тим, що переступав через супротивника, котрий лежав у той час на землі. Особливо «страшним» вважалося переступання через голову. Один із респондентів розповів про так званий «вовчий наскок», коли переможець, щоб образити свого переможеного супротивника і показати йому та всім присутнім «хто в хаті голова», ставав над лежачим супротивником так, щоб той знаходився між ногами, під пахвиною. (Відомо, що в деяких парубочьких громадах при вступі до громади парубчак самі пролізали між ногами в отамана, визнаючи його таким чином «вожаком зграї, до якої вони входили».)

Деколи за місцевою традицією у переможеного забирали шапку або в тих місцях, де існувала традиція, квітку або перо з головного убору. (Цей акт нерідко був своєрідним викликом на поєдинок у боротьбі, бою навкулачки, на палицях, батогах або ножах. Особливими випадками, коли той, кого викликають, просто не міг, а згідно з традиційними моральними нормами, навіть не мав права відмовити, були тоді, коли той, кому зривали або збивали шапку з голови, був старший за віком того, хто викликав.) Відомі випадки, коли переможений повертався до своєї хати босим, а переможець – з його чоботами. В боротьбі «на пояски» трофеєм міг бути пояс або ремінь, а в боротьбі «навручки» – навіть штани. Останнє, до речі, траплялося і на козацьких герцях. У Літописі Г. Грабянки (закінчений у 1710 р.), у центрі уваги якого події визвольної війни 1648–1654 рр., в описі Пилявецької битви читаємо: «... два наступні дні війська тільки те й робили, що

⁶³ Арутюнов С. А. Об айных компонентах в формировании японской народности и ее результаты // Советская этнография. – Москва, 1957. – № 2. – С. 12.

⁶⁴ Березкин Ю. Е. Мочика. Цивилизация индейцев Северного побережья Перу в I–VII в. – Ленинград: Наука, 1983. – С. 41.

забавлялися двобоями, у ці дні не один козак виїжджав зі свого табору на доброму румакові (в штанах та дорогих шатах, у поляків добутих), ставав до бою і школу лицарську на страх та подив ляхам являв»⁶⁵.

Загалом відбирання чого-небудь з одягу у переможеного в борцівській сутичці має дуже довгу історію у слов'ян. Згадки про такі випадки відомі ще з часів Київської держави. Відомо, що під час змагань з боротьби зустрічалася навіть умова «на кольорове плаття» (рос. «на цветно платье»). В. Петухов у своїй статті, присвяченій боротьбі у ті часи, пише: «Іншою умовою було боротися “на цвітне плаття”, тобто в сутичці зірвати, здерти одяг у супротивника, “на голизну пустити, чесним людям на посміховище”.

“Він і кольорове плаття з нього зірвав,

Пустив його косо-накосо,

Пустив, у чому мати народила.”

У піснях про Кострюка, його боротьбу з братами Калашниковими співається:

“Хто кого зможе рвати-щипати,

Того рвати-щипати, догола обдирати”»⁶⁶.

Ті самі, а також подібні умови змагань зустрічалися в кулачних і паличних боях. Відомий етнограф Б. Горбунов в одній зі своїх праць пише: «Переможці паличних змагань одержували призи, про що є відомості з часів середньовіччя. Так, у постанові Володимирського собору 1274 р. зазначається, що переможці в паличних боях “взимающе от убиваемых порты”. У билині «Василій Буслаєвич» новгородські мужики говорять, вступаючи в паличний бій, що у разі перемоги:

“Ми не візьмемо дорогих подарунків...

Поволодіємо платтями цветными”.

Можливо, у середньовіччі побутував звичай, згідно з яким як нагороду, призи за перемогу забирали одяг переможеного»⁶⁷.

Відомий випадок, коли переможець у боротьбі, щоб якнайбільше показати свою зневагу до переможеного парубка, а відтак і задовольнити своє самолюбство, підійшов до його нареченої і зірвав з голови тої шалок (хустину), котрим одразу витер піт зі свого лиця. (Як кажуть люди, душа людська – темний ліс, а голова – боштан, а що в ньому є невідомо ні Богові, ні чорту.)

⁶⁵ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Іванченка Р. Г. – Київ: Товариство «Знання», 1992. – С. 47.

⁶⁶ Петухов В. Богатырские игры // Русский стиль. Боевые искусства. – Москва, 1993. – № 1. – С. 44.

⁶⁷ Горбунов Б. В. Палочные бои // Этнографическое обозрение. – Москва, 1996. – № 2. – С. 67.

Додаток

Збірка народних ігор, що їх можна
використовувати у практиці
воїнсько-фізичного виховання

БИК

«Бик», «В бика», або в «Скаженого бугая» – гра, де гравці, взявшись за руки, стають колом, але обов'язково спинами в середину. Далі після команди все «коло» крутиться якнайшвидше. Хто при цьому падає, той – «бик». Від нього всі розбігаються. А «бик» гониться за всіма. Якщо спіймає когось, то вже і той – «бик», тоді вони ловлять удвох. Потім – утрьох, учотирьох і т. д. Таким чином, стає все більше й більше «биків», аж поки всі не стануть ними¹.

ВЕРНИГОЛОВА

Грає деяка кількість парубків або чоловіків. Досить часто, якщо група бажаючих велика, за жеребкуванням відбирають вісім або шістнадцять гравців. У тому випадку, коли гравців вісім, четверо з них утворюють дві пари – одна навпроти другої, вони нахиляються і ховають голови під руки один одному. Інші четверо, розбігшись, стрибають на них і, перевернувшись через голову, стають на ноги. Після цього вони приймають положення перших, а ті перестрибують через них і т. д.

У КАЛАЧА

Збирається кілька дітей. Один з гравців лягає ниць, а всі інші присідають навколо нього. Кожен кладе один палець на спину лежачого так, щоб вийшов кружечок. Хтось із гравців злегенька торкається перстнем руки кожного і приспівує:

Угадай, Ганно,
Пристойна панно,
На чий руці
На мереженці
Перстень упав.

І запитує лежачого: «На чий?» Якщо не вгадав, то знову торкається по черзі пальців гравців і співає:

Не вгадала Ганна,
Пристойная панна,
На чий руці
На мереженці
Перстень упав.
Бух, бух та калач,
Та встань, та не плач.

¹ Игры крестьянских детей в Купянском уезде / Собр. П. [В.] Иванов. – Харьков: Тип. К. Счасни, 1889. (Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва. Т. 2. Вып. 3). – С. 47.

На слова “Бух, бух!” усі легенько б’ють у спину лежачого, а він намагається піднятися. На його місце лягає той, кому на руку впав перстень. Усі знову сідають навколо нього і співають, як і раніше.

УКРАСТИ САЛО

Для цієї гри беруть довгу і вузьку жердину та приставляють її знадвору до вікна. Один чи декілька учасників сильно трясуть цю жердину. Бажаючий повинен пробігти по хиткій жердині до вікна і торкнутися рукою кватирки. Це й називається «вкрасти сало», тобто перемогти у грі. У разі невдачі «той, хто не вкрав сало», сплачував якийсь штраф.

ВОВК І ГУСИ

«Декілька дітей стають в один ряд, називаючись гусьми, і тримаються за поли плаття один одного; попереду них стоїть моторний хлопчик, який зветься гусаком: він захищає інших гусей від нападів вовка, котрий намагається вкрасти гуску чи гусеня. Вовк не може хопати ні з середини, ні з перших, але повинен брати з кінця. Він бігає до тих пір, поки не порушить ряд і не схопить з кінця, і таким чином продовжує ловити. Потім нападає на самого гусака і терзає його»².

Ця гра має багато місцевих варіантів. До прикладу, наведемо опис одного із них (відомого під назвою «Гуси») з фольклорно-етнографічного доробку І. Манжури (записи велися на рубежі 70–80-х років XIX ст. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії):

«Купка, яка представляє гусей, іде в “поле”. Мати проганяє їх криком: “гай-гай, гуси, у поле”, а сама залишається на місці. Вовк стоїть у стороні.

Мати: Гуси, додому!

Гуси: Не можемо!

Мати: Чого?

Гуси: Вовк за горою.

Мати: Що він робить?

Гуси: Гуску скубе.

Мати: Яку?

Гуси: Сіру та білу.

Мати: Гуси, додому!

Гуси біжать, вовк їх ловить, а коли переловить усіх, до нього підходить “матір” і питає:

²Терещенко А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.

Мати: Чи не у вас, куме, мої гуси?

Вовк: Ні, нема. (Гуси шиплять.)

Мати: А це що у вас шипить?

Вовк: Та то горщик закипає.

Мати відходить, вовк кричить їй услід: “Вернись, кумо, щось загубила!” Мати вертається і повторюється та сама сцена, лише гуси тепер гелгочуть.

Мати: А що це у вас, куме, гелгоче?

Вовк: Та це ложки з полиці падають.

За третім разом вовк зізнається, але матір повинна кожному розтиснути кулак. Кому розтисне, той іде до неї, а решта залишається вовкові. Потім беруть палицю і перетягують її до трьох разів. Хто перетягне, той і виграє»³.

А ось іще один варіант цієї гри:

«Вибирають «вовка» і «господиню», решта – «гуси». «Вовк» ховається де-небудь у засідці, а «господиня», вибравши місце для своєї хати, гонить «гусей» із двору у поле. Коли «гуси» відійдуть на чималу відстань, «господиня» гукає:

– Гуси, додому!

Гуси: Вовк за горою.

Господиня: Що робить?

Гуси: Гуску скубе.

Господиня: Яку?

Гуси: Сіру, білу, волохату.

Господиня: Швидко ж, мої гуси, до хати!

«Гуси» летять додому, «вовк» кидається ловити і, якщо спіймає якусь, веде її до своєї засідки. «Господиня» знову гонить «гусей» у поле і знову кличе їх, як і раніше. Це триває до того часу, поки «вовк» не переловить усіх. Тоді «господиня» іде шукати своїх гусей і заходить до «вовка»:

– Здоров, куме!

Вовк: Привіт, кумо!

Господиня: Чи ти не бачив моїх гусей?

Вовк: А які твої гуси?

Господиня: Були сірі, були й білі, та з двору десь залетіли; ось уже третій день шукаю.

Вовк: І не бачив, і не знаю.

³ Старков В. М. З неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (Народні ігри) // Електронний часопис «Південна Україна». – Вип. № 6. – 2001. – С. 231. (www.zsu.zp.ua/pu/issue.php?id=10&lang=ukr)

«Господиня» хоче йти, але «вовк» зупиняє її:

– Вернись, кумо, побалакаємо.

«Господиня» зупиняється, чує писк і сичання «гусей»:

– Що це сичить, куме?

Вовк: Та це, кумо, льон товчуть.

«Господиня» іде додому, «вовк» знову зупиняє її:

– Кумо, може, побалакаємо.

«Господиня» зупиняється і чує, як «гуси» б'ють крилами:

– Що це таке, куме?

Вовк: Це плаття перуть.

«Господиня» іде, «вовк» знову:

– Та постривай-но, кумо, побалакаємо.

«Господиня» зупиняється і чує крик «гусей». Вона повертається у той бік, звідки чути крик, і запитує:

– А це хто кричить, куме?

Вовк: Це гуси прилетіли. Іди подивись, може, тут і твої є!

– Пізнавай, кумо, де твої гуси.

«Господиня» каже:

– Оце мій, оце мій, а, крий Боже! Оце тутоньки всі мої. Сірий вовк, щоб ти згинув!

Вона гонить своїх гусей додому, і тим закінчується гра»⁴.

ВОВК І ХОРТ

У грі бере участь парна кількість гравців. Вони утворюють чотири колони, у яких четвірки беруться за руки. На команди ведучого «Вліво!», «Вправо!» учасники повертаються на 90°, стрибком перешиковуючись у шеренги. Під час поворотів руки роз'єднуються, а в колонах і шеренгах з'єднуються. Утворюються при цьому ряди.

Гру починають двоє дітей: «хорт» переслідує «вовка», їм забороняється бігати попід руками, розривати ряди. Ловити дозволяється на вільних «вуличках». Усі при цьому співають:

Ой, дзвони дзвонять,
Хорти вовка гонять,
По болотах, очеретах,
Де люди не ходять.

«Вовк» вважається спійманим, якщо «хорт» торкається його рукою.

⁴Просимо пробачення у автора цього опису за те, що не можемо вказати його вихідні дані. На жаль, ми не можемо вказати джерело, з якого процитований опис цього варіанту гри «Гуси». До автора опис потрапив через руки без посилання на джерело.

ВУГЛИК

У гуцульській грі «Вуглик», або «Вугілля», учасники намагалися обпалити один одного. Вони «вішали посередині вуглик і роздмухували його: якщо вуглик обпалював чиєсь лице, всі заходилися від сміху»⁵. А ось який опис цієї гри дає австрійський учений, професор Р. Кайндль (1866–1930): «Гра “Вугілля” полягає у тому, що за допомогою голки і нитки підвішують розжарену вуглину до кімнатної стелі; гравці стають потім довкола і обдмухують вуглину один проти одного. Хто необережний при цьому дмуханні, обпікає собі губи, а до того його ще й висміють»⁶.

ГАЙДУК

Народна гра, яка ще у 20-х роках ХХ ст. побутувала у с. Качелені Міжгірського району (записав І. Сенько):

«Жеребкуванням обирається “гайдук”. Він бере у руки палицю, розгортає траву, ніби щось шукає. Хтось із учасників гри питає “гайдука”:

- Що там глядаєш?
- Ігли!
- Для чого?
- Бесаги⁷ шити!
- Нащо тобі бесаги?
- Каміння носити!
- Нащо тобі каміння?
- Замок мурувати!
- А хто буде носити?
- Ви!
- А як не будемо хотіти?
- А я буду вас бити!
- Тікаймо!

Усі розбігаються. “Гайдук” ловить. Кого зловить, той стає “гайдуком”. Діалог повторюється»⁸.

⁵ Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. – Москва: Ладомир, 2006. – С. 61.

⁶ Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – С. 18.

⁷ Бесаги – сакви.

⁸ Ходили опришки: Збірник. – Ужгород: Карпати, 1983. – С. 32-33.

ДІД

Учасники гри вибирають Діда, який іде до своєї хати, – чотирикутника. Діти стають півколом кроків за 10 від Діда. Гру починає Дід. Він виходить зі своєї хати й поволі наближається до дітей, котрі стоять на одному місці, аж поки Дід не проспівав своєї пісні й не проробить всього до співу. Після слів «от такий плечистий, Тьху його к нечистій» спльовують і розбігаються хто куди. Дід намагається кого-небудь «заморити» (ударити), а потім тікає у свою хатку, де його бити вже не можна. Коли заморений Дідом не встигне віддати йому удар назад, то сам стає Дідом, а якщо «заморений» віддасть йому удар назад, гра починається знову з тим самим Дідом:

Іде, іде дід, дід, несе, несе міх, міх.
От такий дідище, от такий старище,
От такий ногатий, от такий рукатий,
От такий вусатий, такий бородатий,
От такий окатий, от такий плечистий.
Тьху його к нечистій!

ДОВГА ЛОЗА

Гра поширена практично по всій території України і зустрічається переважно у всіх слов'янських народів. Це гра «Довга лоза», або «В довгої лози», або «Чехарда», чи «Крива лоза», як її називають мешканці гуцульського села Яблуниця Чернівецької області. Гралися в неї як малі хлопчачки, так і парубки, а також одружені чоловіки. Крім того, відомо, що не байдужими до неї були й воїни. Наприклад, розважалися в «довгу лозу» запорозькі козаки, про що писав Микола Гоголь у своєму творі «Тарас Бульба»: «... запорожці, обперезавши все місто у два ряди своїми возами й обсівшись куреннями так, як і на Січі, курили свої люльки, мінялися здобутою зброєю, грали в довгої лози...»

У цій грі хлопці стають один за одним ланцюжком, обличчям у потилицю на відстані декілька кроків (приблизно 2 м). Потім голову і спину нахиляють, а гравець, що стоїть позаду, розганяється, перестрибує через кожного, доходячи до початку ланцюжка, і стає попереду. Так роблять усі по черзі. За ним те саме робить другий, третій і т. д. Позаяк при цій грі усі безперервно посуваються вперед, то щоб не зайти далеко, вони розвертаються в інший бік і продовжують грати⁹.

⁹ Під назвою «Довга лоза» в Україні зустрічалися і деякі інші ігри. Наприклад, інколи так називали дівочу гру «Дикі кози», в якій дівчата беруться за руки і стають попарно в ряд. Перші дві роблять ворота, повернувшись до ряду лицем і піднісши вгору руки.

Ця проста на перший погляд гра мала багато локальних і територіальних варіантів. Так, наприклад, у Сокирянському районі Чернівецької області був відомий варіант гри, в якому після першої доріжки (коли всі учасники поперестрибували вперше) гравці піднімали тулуб трошки вище, і так щоразу після проходження ланцюжка, ускладнюючи у такий спосіб гру. Після цього хлопець, який стрибав першим, знову намагався пройти увесь ланцюжок. Той із гравців, який не може перестрибнути, вибуває з гри. Таким чином, наприкінці гри залишалося двоє чи один учасник, який вважався переможцем. Як розповідали старі люди, бувало так, що наприкінці доводилося пробувати перестрибнути через «стовпа»-хлопця, який стояв рівно, і були такі, що це робили навіть тоді, коли наспір «стовп» ставав на пеньок. Діди відзначали, що дивним є те, що переможцем у грі частіше залишався гравець невеликого зросту, а високі, навпаки, вибували з гри першими.

На околицях Переяслава другої половини XIX ст., згідно з дослідженням С. Ісаєвича, відомий варіант, коли учасники гри стрибають не лише через парт-нера, котрий зупиняється, зігнувшись у поперекові. У цьому варіанті «довгої лози» останній у живому ланцюзі перескакує через кожного із гравців, і за останнім лягає на землю лицем донизу¹⁰. Подібний варіант гри зустрічався також на Поділлі, де вона відбувалася таким чином: «... ті, що грають, лягають прямо на землю рядком, один від другого на декілька кроків, а останній підіймається, біжить і перескакує через усіх, хто лежать. На другому кінці й сам лягає. Це саме робить наступний за ним і т. д. Біжать не по одному, але щойно перший перескочив двох-трьох, як починає на-

Ряд біжить попід їхніми руками й співає:

Попід попові лози
Скакали дикі кози
То в гору, то в долину,
То в рощу, то в калину,
За ними козенята,
Поламали ноженята.

Чи:

А в довгої лози
Скакали дівки, як кози.

У деяких місцевостях «Довгою лозою» називається варіант гри «Міст», бо у неї також немає кінця. Тут дівчата стають по дві в ряд, обличчям одна до одної, й беруться вгорі схрещеними руками. Остання пара проходить під руками інших пар і стає першою, за нею йде пара, яка була передостанньою, і так далі. Припиняється вона за бажанням або тоді, коли більшість гравців розійдеться.

¹⁰ Ісаєвич С. Н. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – Т. XVIII. – № 6-7. – С. 478–480.

ступний, далі наступний і т. д. Уся приємність довгої лози полягає в жвавості, з якою парубки бігають, та в плавності. Для штуки інший, що лежить, – гицне, щоб той, що перескакує, – носом заповров»¹¹.

Інший варіант і деякі маловідомі особливості цієї гри описав С. Килимник, який подав її під назвами «У довгу верству» і «Перегони весни з зимою»¹². Він пише: «Гра проводиться так: гурт хлопців та молодих одружених чоловіків виходить у поле, на луку чи у ліс на велику поляну. Тут вибирають двох старших керівників. Названі парубки (а їх декілька), як кандидати, вимірюються між собою і залишаються лише тих двоє, руки яких будуть одного зверху, а другого знизу. Вимірюються на палиці (дрючку, патику чи на очкурі-по-ясі). Головним розпорядником залишається той, чия рука була при вимірюванні зверху. Цей розпорядник вишиковує їх в ряд, один за другим. Першого з ряду ставили на віддалі 5-6 метрів. Цей згинається так, що руки спираються на ноги вище колін. Другий з ряду розбігається і, торкнувшись чи спершись на плече першого, перескакує через нього, відбігає також на 5-6 метрів і стає в позі першого. Далі розбігаються 3-4-й і т. д. і, перескакуючи через кожного спереду, стає в такій самій позі. Коли перескочить останній через усіх, то знову перескакують 1-й, 2-й і т. д. Після першої тури вже повертаються і скачуть назад. Коли ж хтось з учасників не перескочить, то виходить з ряду й вже буде скакати знову, але останнім.

Причін, коли перший раз перескакували через зігнуту фігуру, то другий раз – через прямішу, а третій раз перескакували через цілком рівно випрямленого, стоячого. Гра інколи простягається на 2-3 кілометри, чому й носить назву “Довгої верстви”, “Лози” чи “Чехарди”.

Інколи буває, що стоячий десь 5–10 м навмисно зігнеться під час перескакування через нього, і той, що мав перескочити, – падає. Але цей жарт буває рідко й у грі забороняється»¹³.

Степан Килимник також зазначає, що ця гра «проводилася на Поділлі, Київщині, Полтавщині та в деяких місцевостях Галичини»¹⁴.

¹¹ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 155.

¹² С. Килимник, пояснюючи цю назву, наводить вислів старенького дідуся Тимка: «Ця гра – це як перемагає весна зиму, а врешті й перемагає цілком і протягається довге “здорове літечко”». (Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 141.)

¹³ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 141.

¹⁴ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 141.

ЖАБКИ

Традиційна гра зі стрибками, в яку грають на Гуцульщині. Наводимо її опис у записі М. Іванюка:

«Діти вибирають “бузька”. Він визначає віддаль на 10–20 м. Учасники гри присідають, ловляться обома пальцями рук за пальці обох ніг. За командою “бузька” “Раз, два, три – до кінця скачи” – усі “жабки” стрибають до кінця. Котра “жабка” дострибала до останнього або, стрибаючи, впала чи відірвала пальці рук від пальців ніг, ту “бузьок” бере в “дзьоб” (руку) і кидає в “мочило” – будь-яке визначене місце (в майбутньому собі на поживу).

Такий незвичайний біг “жабок” тягнеться до тих пір, поки не залишиться одна “жабка”. Та “жабка”, що прискакала першою, стає “бузьком”, а “бузьок” стає “жабкою”, і гра починається спочатку»¹⁵.

ЖУК

Учасники шикуються у дві шеренги обличчям одна до одної, їхні руки перехрещені так, що по них можна ходити «містком», який гойдається. Ходять по ньому всі бажаючи, сміливіці. У шеренгах приспівують:

Ходить жук по жуках,
А дівчата – по руках.
Грай, жуче, грай, небоже,
Най тобі Бог допоможе.
Ой, грай, жуче, до суботи,
Будуть гроші та й чоботи.
Грай, жуче, грай.
Ходить жук по жуках,
А дівчина – по руках,
Грай, жуче, грай, небоже,
Хай тобі Бог допоможе.
Ой, грай, жуче, до неділі,
Будуть сукні шовковії,
Грай, жуче, грай.

Перемагають гравці, які перейшли по руках, втримали рівновагу і не впали.

У деяких місцевостях України ця гра була суто дівочою, її влаштовували під час так званих «Вулиць». При цьому, залежно від

¹⁵ Іванюк М. Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вишніця, 1994. – С. 26-27.

села, а то й кутка, вона мала свої відмінності, особливо щодо пісні, яку співають під час гри. Для порівняння з вище поданим варіантом наведемо ще один, відомий під назвою «Вербовая дощечка», що його записав Олекса Воропай (1913–1968):

«Дівчата стають парами в два ряди, переплітають свої руки й утворюють “місток”, по якому ходить маленька дівчинка. Такий місток міг тягнутися без кінця, бо та пара, по руках якої дівчинка вже пройшла, переходила наперед і знову підставляла свої руки. Цей хоровід супроводжувався піснею:

А вербовая дощечка, дощечка,
Там ходила Настечка, Настечка,
Та цебром воду носила, носила,
Дібровоньку гасила, гасила.
Кілько у цебрі водиці, водиці,
Тільки дівкам правдиці, правдиці...»¹⁶

Пісня може бути й іншою, наприклад, такою:

Ой ходить жук по жучині, а жучиха по драбині,

Приспів: Грай, жуче, грай (2).

А жучиха не лінива, як скочила, рибку ймила.
Ой пішов жук топитися, а жучиха дивитися.
Чекай, жуче, не топися, ще й на мене подивися.
А жучиха жучка ймила, до комина пришпилила.
До комина рученьками, а до жердки ніженьками.
Ходить жучок по ялині, а жучиха по драбині.
На жучкові опанчина, а сам жучок, як дитина.
На жучкові черевички, а сам жучок невеличкий.
А хто хоче жучка грати, треба йому паску дати.
А ми того рік чекали, щоби нині жучка грали.
А ще будем рік чекати, щоби того жучка грати.

На Сокальщині «Жучок» – найголовніша великодня гра, що символізує безконечний рух і вічне життя. Тут хлопці й дівчата стають парами в довгий ряд, схрещуючи руки (як на «стілчик»). Малу дитину запрошують бути «жучком», і двоє хлопців водять її по «чарівному місточку» з рук гравців. Пари, по котрих уже пройшовся «жучок», перебігають наперед і таким чином «жучка» обводять довкола церкви.

¹⁶ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Київ: Оберіг, 1991. – Т. 2. – С. 56-57.

ЖУРАВЛИНИЙ КЛЮЧ

«Ця гра має у різних місцевостях різні назви. А полягає ось у чому: обирає юнацька чи парубоцька ватага ватажка. Цей “установляє” хлопців у ключ, кожний береться за руку іншого з правого й лівого боків і тримається міцно. І коли парубки вставлені всі в один бік обличчям, то ватажок бере першого за руку, але стає обличчям у протилежний бік і починає злегка закручувати. Ключ біжить все швидше й швидше. Щодалі від ватажка, то в ключі робиться більше й більше коло й вже біжать з надзвичайною швидкістю. Останній неспроможний уже так поспішити, відривається з силою і падає далі від ключа або його тягнуть, бо він уже безсилий. Тоді ключовий-ватажок (вожак, водій) уповільнює свій рух, уповільнюється в бігу й ключовий кінець. Ця гра проводиться на широкій площі, бо участь у грі беруть 20–30 хлопців»¹⁷.

ЗАЛІЗНИЙ КЛЮЧ, АБО ВОВК

Група гравців стає у коло, міцно взявшись за руки. Вибраний за допомогою лічилки чи будь-яким іншим способом «Вовк» стає посередині кола і намагається з розгону прорвати його. Якщо він не порве кола, то його запитують:

– Який ключ?

Він відповідає:

– Залізний!

Гра продовжується доти, поки «Вовк» не розірве коло. А як розірве, то виривається з нього і тікає. За ним усі женуться. Хто спіймає «Вовка», той стає на його місце, і гра продовжується.

ЗАПОРОЖЕЦЬ НА СІЧІ

«У центрі прямокутника (15х40 кроків) позначається “Січ” – смуга завширшки 3, а завдовжки 15–20 кроків. Посередині пересувається “запорожець”, який намагається спіймати когось із “курнів” (два гурти, які розміщені на протилежних сторонах Січі), хто перебігає з одного табору в інший.

“Запорожець” ловить легким ударом руки по плечах (спині). Тих, що стоять поза смугою, він не сміє торкатися. Спіймані перетворюються на запорожців і допомагають у ловах.

Виграє той “курінь”, де залишається один найспритніший»¹⁸.

¹⁷ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. видання. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 146.

¹⁸ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994.

КАШУ ВАРИТИ

«Кашу варити», або «Коня грати», – традиційна українська народна парубоча гра з елементами акробатики.

«Парубки чи хлопці вчетверо вимірюються (в дві пари), але вже інакше: по два, а частіше всього палкою, а не поясом. А втім, то не закон: “на чім би не вимірялись, аби вимірялись. Вимірявшись, спідний стає в пару зі спіднім, а верхній з верхнім. Це ще не стосується до самої гри, це складає тільки передпочаток (передвер’є) її, наче жереб: кому ставати за коня, а кому їздити. У всіх іграх, до котрих тільки вимірюються, спіднім гірше, а верхні – панують. Але звичай вимірятися – в дії при кожній грі, що складається з двох половин, – зрозуміло в грі парубочій. Там і тут спідні стоять за коня, а верхні кашу варять, їдучи, перевертаються.

А все це робиться таким чином:

Щоб утворити (імпровізувати) коня, спідні стають навколішки, обличчям один до другого, і потім нахиляються до землі так, щоб ліктями опертися на землю. При цьому наглядається, що коли вони притуляться один до другого, то щоб плече одного приходилось перехваті другого. Спини їх обох мусять бути на одній рівнині й утворювали б суцільну поверхню; причім, лівий чи правий бік одного прилягає до лівого ж чи до правого боку другого, бо ж вони обличчям в протилежні сторони. Голови свої обидва нахиляють до землі, щоб таким чином не перешкоджати, – та й самим краще. Коли спідні таким чином улаштуються, – зроблять коня, стануть коня, верхні стають один по дну сторону його, а другий по другу, і котрий з них малосильніший, той починає гру; повертається спиною до коня, а тому й до товариша, котрий стоїть по ту сторону коня, і лягає горілиць (горіниці), цебто спиною на коня, поперек його по самій середині, пильнуючи, щоб не скотитися на землю. Другий, верхній, нахиляється на цього, – зрозуміло з боку голови, – бере його за поперек (попід крижі) й підіймає догори ногами. Той, кого піднімають, у свою чергу охоплює руками того, що його підіймає, також за поперек, і ноги підіймає догори, щоб таким чином допомогти товаришеві і приготуватися стати на землю, як побачимо нижче. Якщо тому пощастить підняти цього (інколи на самому початку спортить (зіпсує); не так візьме або, що, та й упустить, а поправлятися не годиться), то голова того, що підняв, опиниться в самих розсохах піднятого, котрий висить униз головою і ноги нагнув через плечі свого товариша. Коли в такій позиції подивимось на профіль, то помітимо фігуру, подібну до букви “Т”, зображену верхом униз, цебто від правої руки до лівої, або на друковане прописне “Т”

без правого плеча, що одне й те саме (Т). Перехрестя цієї букви підняте вгору і зверху того ламається (цебто ноги в колінах). Фігура ця не стоїть, але одразу ж повертається на місці, завдяки чому й виглядає зображення, схоже на букву “Г”, зрозуміло з тією вадою. Потім це “Г” нахиляється, лягає через коня і, таким чином, своїм носом дістає до землі й одразу ж підіймається в оборотному вигляді (протилежному вигляді): очевидно, це ті грають перекидаються – кашу варять: той, що підняв, повертається спиною до коня, лягає з ношею (тягарем), чому той, хто був піднятий, стає на землю і підіймає свого товариша. Коли це вдалось, то одержується знову та сама фігура, тільки навпаки й уже на другому боці коня. Потім робиться це саме: той, що підняв, обертається, лягає; піднятий стає на землю і т. д. Причём, не можна поправлятися: тому верхні, звичайно, скоро спортять (зіпсують): котрийсь упусти́ть товари́ша, а чи обидва скотяться, або один не підніме другого: попробує – цик! та лиш засміється. Коли спортять, тоді верхні стають за коня (коня стане), а спідні вже кашу варять. Ті, що кашу варять, всемірно тримаються один другого й напружують усі зусилля, щоб не зіпсувати; але вага ноші (тягара), з напруженням сили, скоро стомлює. Спіднім у цій грі легше, ніж верхнім, але верхнім більше приємності, ніж спіднім. “А що? Попоїздили?” – “А ми по вас!”¹⁹

КОПІРУШКА

«Копірушка», або «Каперуш», або «Ремінець», – чоловічий танець-гра, який був поширений на Західному Поділлі, а також серед канадських українців в районі Смокі Лейку. Згідно з А. Нагачевським, являв він собою таке:

«Танець виконувався у супроводі однієї специфічної мелодії, хоч і не був сам по собі з нею тісно пов’язаний. Брала участь у танці група з десяти чоловік. Для того щоб розпочати копірушку, чоловіки вибирали ведучого і ставали в ряд за ним. Ведучому потрібний був ремінь, часто це був шкіряний пояс з його штанів. Копірушка являла собою наслідування дій ведучого. Кожний учасник повинен був виконувати ті самі рухи, щоб не бути покараним ударом ременя. Ведучий намагався урізноманітнювати танець, здійснюючи, крім танцювальних рухів, різні трюки. Він міг сідати на підлогу або поцілувати когось з присутніх жінок, а потім стежив за тим, щоб наступні чоловіки робили те саме. Інколи його дії ставали не зовсім

¹⁹ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. видання. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 151–153.

пристойними, що викликало протест у жінок. Ці жести, мабуть, також надавали можливість ударити кількох учасників поясом. Танець завжди викликав загальний сміх і пожвавлював забаву»²⁰.

КОРОЛЬ

«Король» (інші назви: «У царя», «У війну», «У короля») – одна з найпоширеніших українських народних ігор. Як правило, в ній бере участь велика кількість гравців. Для початку всі учасники (найчастіше – хлопці) діляться на дві половини – команди («військо», «армія», «загін» і т. п.). Кожна з команд обирає собі ватажка – «Король», «Цар» і т. п. А далі між «арміями» починається суперництво.

«Царі вимірюються на палиці, причому, хто залишається звернутою, той білий цар, а другий – турецький цар. Команда турецького царя шикуються у ряд і всі міцно тримаються за руки. Навпроти шикуються команда білого царя. При цьому царі стають один проти одного скраю своєї команди. Потім кожен з команди білого царя, починаючи від краю і закінчуючи самим царем, по черзі розбігається і намагається розбити руки будь-якій парі серед противників. Якщо розіб'є, то відбиту частину забирає у полон і далі вона бере участь у грі вже на боці білого царя, а якщо не розіб'є – сам залишається в полоні у турецького царя. Грають доти, поки з однієї з команд не заберуть усіх»²¹.

Свої цікаві особливості ця гра мала на Гуцульщині. Там «король» не обирався, а ним ставав той, хто першим згадав про гру. Сама гра супроводжується діалогом учасників команд. Так, наприклад, протилежна група питає:

- Королю, королю, буде війна?
- Ні, – відповідає король.
- Чому?
- Бо замало війська.
- Відбий собі.

А далі, згідно із записами М. Іванюка, все відбувається так: «Король розбігається на протилежну групу, яка тримається в ряду за витягнуті руки, вибирає, на свою думку, найслабше місце і своїм тілом намагається вдарити по руках так, щоб вони пустилися. Якщо це йому вдасться, тоді менша частина цієї групи переходить до нього і стає в лаву його “воїнів”».

²⁰ Нагачевський А. Побутові танці канадських українців. – Київ: Родовід, 2001. – С. 109-110.

²¹ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994.

За цей час група, що потерпіла у “війні”, обирає і собі “короля”.

Якщо першому “королеві” не вдалося відбити собі “воїнів”, то воїни його “скидають” і з-поміж себе вибирають іншого. Це саме роблять і в протилежній групі.

Новий “король” “войовничіший”, ніж попередні, але і йому не завжди вдається виграти “бій”. І якщо він повертається з “полоненими”, то йому кричать:

– Слава! Слава! Слава!

Гра тягнеться до тих пір, поки в одній із груп не залишився “король” сам без “війська”.

У такому разі “короля” беруть в полон: зв’язують йому руки і відводять в корчі терня, глоду, ожинника, одне слово, туди, де є колючки. Там він сидить до кінця другої гри, яка почалася після закінчення попередньої.

При “нападі” на протилежне “військо” правилами гри забороняється бити коліном або якимось іншим предметом по руках тих, що тримаються. “Військо”, на яке біжить “король”, повинно стояти спокійно, не згинати витягнуті руки, не робити вихилів ногами, не вертати головою»²².

Дещо своє місцеве, на думку С. Килимника, виділяло від інших варіантів цієї гри гру «У короля» на Поділлі. Тут «коли другий король залишається без вояків, то тоді сам біжить відбивати, а коли і йому не пощастить, то залишається в полоні. Більше той, що цілком програв, не може бути королем, вибирають нового, й гру починають знову»²³.

У деяких селах на Буковині у тому разі, коли «король» залишався сам без війська, то сходився з другим «королем» у борцівському поєдинку. Якщо він перемагав, то отримував право забрати половину «війська». Таким чином, гра продовжувалася далі. А якщо програвав, то по черзі носив у себе на спині всіх гравців на визначену відстань»²⁴.

ЛОЗА

Традиційна народна гра зі стрибками: «Двоє підлітків стають один за одним і, нахилиючись уперед, перший кладе свої руки на коліна, а другий – йому на спину. З обох боків біля них – по два

²² Іванюк М. Народні ігри та забави, записані на Гуцульщині. – Вишниця, 1994. – С. 29-30.

²³ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 140.

²⁴ Архів автора.

сильніших хлопці. Решта розбігаються, намагаючись перестрибнути через перших двох. Гравці, що стоять по боках, допомагають товаришам стрибати, підкидаючи їх»²⁵.

МОВЧАНКА

Коли діти дуже розкричаться, хтось нагадає про цю гру і скоро-мовкою проговорить:

Їду додому
На зелену солому.
На тій соломі
Сидить жаба.
Хто писне,
Той жабу хлисне,
Мені можна говорити
Сто раз, а іншому – ані раз.

Усі замовкають. Ведучий намагається кого-небудь викликати на розмову. Хто перший заговорить, той програв.

ОБЛАВКА

Народна гра зі стрибками та імітацією удару ногою в стрибку: «На спеціальну високу лаву садили велику солом'яну ляльку, котру треба було збити у стрибку ударом ноги»²⁶.

ПРИГУНЦІ

Двоє присідають навпочіпки, тримаючи один одного за руки. Інші учасники гри перестрибують через їхні руки. Спочатку ті двоє, що водять, тримають руки низенько до землі, а потім поступово підіймаються вгору. Ті двоє гравців, котрі не зуміли перестрибнути руки першими, займають місце перших, стають водити.

ПУСКАЙТЕ НАС

Усі учасники гри діляться на дві половини. Перша половина гравців береться за руки, а друга – тримається гуртом і співає:

Пускайте нас,
Пускайте нас
За гори погуляти.

²⁵ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надстир'я, 1994.

²⁶ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Видання друге, доповнене. – Львів: Сполом, 2004. – С. 251.

Ті, що бралися за руки, одспівують:

Не пустимо,
Не пустимо,
Бо близько Дунай.
А ми мости
Помостимо
За Райський Дунай.

Незчеплений гурт співає:

А ми мости
Поломимо,
Самі собі
Поїдемо
За Райський Дунай.

Після останнього слова ця половина силоміць проривається крізь зчеплені руки.

Далі по закінченні протиборства групи міняються місцями, і гра продовжується.

РІПКА

«Ріпка», «У ріпку», «Дрібушечки» і т. д. – традиційна народна гра з кружлянням. Відома в численних варіантах. Якщо брати загалом, то в ній двоє гравців стають один напроти другого, лицем один до одного, і беруться за руки. Далі за умовним знаком обидва починають кружляти, не розриваючи рук. Кружляння поступово пришвидшувалося, доки хтось не падав. Хто впав, той вважалося, що програв. У варіанті гри «Варена ріпка» обертаються, поки хтось одірветься з кола. Потім гра починається спочатку.

Досить часто гра супроводжується пісенькою. Так, наприклад, у грі «Дрібушечки» під час кружляння діти співали:

Дрібу, дрібу, дрібушечки, наїлися галушечки!
Гей, гей, до води, наїлися лободи!

Коли грають «Варену ріпку», приспівують:

Вареної ріпки
Держітеся кріпко:
Як хто увірветься,
Тому не минеться.

Український учений В. Старков зазначає, що побутувало багато таких рухливих ігор на спритність, координацію рухів з драматично-пісенним елементом аналогічних чи подібних до «Ріпки»: «Зокрема, на Чернігівщині у с. Совін Остерського повіту, наприкінці XIX ст.

існували подібні ігри-веснянки: “У ложечки”, “У карлючки”, “Дробу, дробу солі”, “Мак, мак чистий”, “У ріпку”. Це народні дитячі ігри на координацію рухової діяльності та спритність: двоє гравців тримають один одного за руки різним чином і повертаються. В іграх “У ложечки” і “У карлючки” вони розташовуються спиною один до одного, а в грі “Дробу, дробу солі” – лицем. Зазначимо багатство етнографічних варіантів гри “Дробу, дробу солі” (“Дриб, дриб соли”, “Дрибушечки” тощо), де за однакових рухових дій вірші співів, що супроводжували гру, дещо різняться²⁷. І якщо в ці ігри грають переважно двоє, то в іграх “Мак, мак чистий”, “У ріпку” зайнято вже кілька дітей, які, взявшись колом за руки, обертаються. Хто впаде – вибуває з гри (“У ріпку”)²⁸.

У ВЕЛИКОДНЬОГО ДЗВОНА

Гра зустрічалася на Поділлі, Сокальщині і в деяких інших регіонах України. На поклик одного з парубків: «У дзвона!» весь гурт швидко стає у тісне коло. Хто не встиг – стає «серцем дзвона», йде до середини. Далі з кола всі хлопці простягають до «серця» руки, але хутко забирають, щоб «серце дзвона» їх не схопило: «Парубки весь час протяжно й мелодійно виспівують: Дзінь-дзелень, бом-дзень, дзінь-дзелень... Бам..., бам..., бам... Той, хто всередині, намагається когось за протягнуту руку зловити й втягнути до середини. Тоді той, кого втягнули, стає «серцем дзвона», а той, що був усередині, – стає в коло»²⁹.

Існують і інші варіанти цієї гри. Один із них спостерігав С. Килимник у селах Луці-Немирівський та в Нечипорівцях на Вороновиччині Вінницької області. Тут також стають у тісне коло і так само той, хто вчасно не встигає зайняти місце в ряду кола, потрапляє всередину і стає «серцем дзвона». Відмінність лише у тому, що «протяжно коло наспівує лише: Бам... Бам... А того, що в середині, з усіх боків відштовхують під звуки: “Бам...” Завдання того, що всередині кола, – виштовхнути когось з кола або втягнути всередину і швидко стати на його місце»³⁰.

²⁷ Каковский Ю. Игры молодежи в деревне Леоновке Киевского уезда // Киевская старина. – 1892. – № 6. – С. 449; Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня й нанитки малороссиян. – Киев, 1860. – С. 73; Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889. – С. 77 та ін.

²⁸ Старков В. А. Джерело вивчення фольклорно-етнографічної спадщини українців Придонущини кінця XIX ст. (за матеріалами архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України) // Архіви України. – Київ, 2001. – № 6.

²⁹ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 144.

³⁰ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн.,

ХАРЛАЯ ГРАТИ

«Харлая граги», «Скакати харлая», «Харлая» – народна гра, суть якої, згідно із записами С. Килимника, полягає у такому:

«Вимірявшись, парубки – не більше десяти (цебто, всього чотири-п'ять пар) – діляться на дві половини: верхні до верхніх, а спідні до спідніх. Спідні йдуть до церковної стінки й стають за коня: перший в половину нагинається і опирається в стінку плечем, причім, очевидно, тіло його мусить зігнутися, інакше оперся б головою, а не плечем. Другий таким же чином стає позаді першого й на нього опирається, але вже не як перший – о стінку, а таким способом: животом трохи ніби лягає йому на спину поздовж і навскосяка, потім нагинається до землі й голову ховає тому під груди. Третій таким же чином робить у відношенні до другого, четвертий у відношенні до третього і т. д. Коли поглянути на цих коней зверху, то побачили б вигляд кіски – начебто звичайну жіночу косу, заплетену в три пасмі, нарисовану поздовж не цілком, в тільки ліву її половину. Коли таким чином улаштується кінь, верхні один за другим розбігаються і вискакують на них у довжину: той, що скаче, опирається на крайнього руками й з розмаху скаче, пропускаючи – ловкій скакун – проміж своїх ніг усіх коней і сідає на останнього. За першим другий, намагаючись сісти біля першого, коли вдало вискочить, то потім третій і т. д. Першим скаче той, хто скаче краще за всіх, тому що від першого залежить успіх решти. Коли ж перший сяде близько, то для другого, третього неодмінно не вистачить місця, хіба перескочать першого. Для цього перший може й нагнутися. Але зрідка попадаються такі місця, які могли б перескочити таким чином (а такі бувають). І коли вони беруть участь у грі, то скачуть після всіх: Як гицне, то аж під самісінькою стіною сяде. Ще б даліше залетів, та нікуди».

– Не поправляйся, не поправляйся, – кричать зісподу.

– Говори! – відповідь він. Та ногами в боки, наче острогами. – Ось лише

Так верхні скачуть до тих пір, покіль хто з них не зсунеться на землю до гасла. Коли ж не вискочить, а тільки гицне, а чи вискочивши, зсунеться і т. п. До гасла хоч ногами торкнеться землі, то спідні йдуть скакати, а нижні стають за коня. Коли ж помітять, що хто-небудь з тих, що скочили, не твердо сів, то гасла нарочно нескоро подають. А скільки метушні при цьому! “Держись! Держись! Держись!” – кричать верхні на свого. А той причепиться й держиться, аж руки

мліють. У крайніх випадках і зубами схватиться (вчепиться), незважаючи на місце, в азарті (в захопленні) попаде разом з полотном й тіла шмат.

– Не кусайся! – заголосить той, що його вкусив другий. Хто там? Яркий там сучий син заходився з зубами коло купра! “Ай, а-й! Годі! Хай вам цур!” А ті лиш сміються: “А! крякне укушений після всього, – ну добрі мав зуби, як собака вкусив. Бігме, що, певне, й тіло вирвав...” Та от ті вже готові, час становитись. І стають знову у попередню позицію, не забувають сказати: “Та не кусайтесь, бо вискочу; ви ж не вовки, щоб живцем їсти. А кому мало свяченого, кобили шукай або біжи зайця злови... Глядіть же! Не кусайтесь – гей, собачня! Ви чуєте? Не кусайтесь, говорю вам!” – добавить, уже сховавши голову. Та ті, до кого мова мовилась, і не почули: вони раді, що скакати пора, і гайда – один за другим»³¹.

ЧОРНИЙ ЛИЦАР

«Один стає посередині, а всі інші – в кінці грища. Завдання “Чорного лицаря” – ловити гравців, що перебігають з кінця в кінець. Йому не дозволено бігати за ними. Він ловить тільки по поперечній лінії грища, коли ті пробігають біля нього. Усі промовляють:

Хоч грізний, Чорний лицарю,
Та не нам,
Нас багато, бач, зібралось,
А ти сам.
Хоч і всі ви там зібрались,
Сам я тут,
Хоч на мене ви завзялись,
Вам не будь!
Сам нас, лицарю, не зловиш,
Хоч би що,
Скорі ноги собі змориш
На ніщо.
Ми не боїмось нічого,
Ані раз!
Ось побачиш, як втечемо
Всі враз!
Ти нас ловиш по одному
Або два.

³¹ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. видання. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 153–155.

Кукіль зловиш, та пшениці –
Ні зерна.
Бо важке зерно пшеничне
Перейде.
Собі кукіль Чорний лицар
Забере!

Найвитриваліший гравець, що залишився неспійманим, стає Чорним лицарем»³².

ШАГАВАЙ

«Шагавай» (відома також під назвами: «Ступа», «Чагарда», «Чихарда») – українська народна гра зі стрибками: «Один з учасників гри сідає навпочіпки на землю й закладає собі на голову картуза (або шапку), а його товариші перестрибують через нього. Той, хто звалить картуз, сам кладе його собі на голову і сідає навпочіпки. Якщо ж грають лава на лаву (лава – невелика команда з двох-трьох чоловік), то на землю сідає відразу вся команда. Вони головами схилиються один до одного, а друга команда перестрибує. Лави міняються місцями і ролями, коли хтось із стрибунів звалить картуз»³³.

ШИЛА БИТИ

«Парубки перш усього вимірюються: беруть пояс, а за нього кожний береться рукою по черзі – один, потім тісно біля його руки бере другий, там третій, четвертий і т. д. до останнього. Вище руки останнього бере перший, за першим другий і т. д. покіль стане пояса. Спідній (цебто той, чия рука буде на самім споді – останнього, коли вже весь пояс вимірюють, або, дивлячись за умовою, верхній, чия рука буде на самім версі, коли вище тієї руки не можна вже взятись за пояс) – іде в коло, яке утворюють усі, що граються, тісно сівши один біля другого, скорше всього навколо ямки. Перед цим заготовляють шило битку. Ця гра полягає в тому, що той парубок, що в середині кола, мусить зловити битку, а ті, між іншим, намагаються всебічно не допустити до цього, не силою, але хитрощами, подаючи шило поза плечі один другому. Той дійсно не знає навіть, у котрій стороні воно знаходиться, і лише удар по плечах – несподіваний або, як кажуть, що не знаєш відкіля на тебе спаде, дає йому знати про це. Але тимча-

³² Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надтир'я, 1994.

³³ Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. – Луцьк: Надтир'я, 1994.

сом битка-шило знову вже гень-гень – і новий удар, і знову шило пошилося. При неловкості (неспритності) своїй, а спритності кола, середній може й досить довго залишатися в колі, покіль йому пощастить піймати-таки не шило. Пійманий з шилом, начеб у покарання за свою неспритність, сам іде до середини, а той сідає на його місце в колі. Й уже дасть же він за своє! Але доля дуже часто розв'язує справу іначе: “А! Сучого сина! То й підеш знову на своє місце”, до середини. А тут сміх, регіт, дотепи... Мета гри – сміх. Дійсно, шило майже виключно закінчується тоді, коли ані ті, що грають, ані ті, що дивляться, – вже не в силах більше сміятись»³⁴.

До «Шила бити» подібна гра «Німець», тільки тут грають стоячи й битку носить один із зовнішньої сторони кола: «він підкидає битку і коли той, під кого вона підкинена, не спохватися вчасно, то той, що підкинув, обходить усе коло, потім бере битку й б'є нездогадливого навздогін, навколо всього кола. Коли ж той, під кого підкинена битка, вчасно помітить, то хапає битку й б'є – жене навколо того, що підкинув битку. Припиняється бити з ментом, коли той, що оббігає, займе порожнє місце»³⁵.

ШИЛО

У гри «Шило» «сідали всі разом, кожний тримає руку перед собою, стиснуту в кулак, великим пальцем догори. А один ходить і б'є по кулаках. У когось у кулаку виявлялося шило, трошки висунуте. <...> Якщо той, хто ходив, ударяючи по кулаках, вчасно не помічав небезпеку, – розплачувався за необачність власною кров'ю під оглушливий сміх інших учасників»³⁶.

³⁴ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 151.

³⁵ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). – Кн. 2, т. 3; т. 4 – Факс. вид. – Київ: АТ «Обереги», 1994. – С. 159.

³⁶ Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. – Москва: Ладомир, 2006. – С. 61.

Науково-популярне видання

Мандзяк Олексій Степанович

ВОЇНСЬКО-ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ АРІЇВ

**Народні ігри
в практиці українських бойових мистецтв**

Керівник проекту: Б. Фенюк
Редактори: А. Семенова, С. Карімова
Технічний редактор: А. Трут
Літературний редактор: А. Семенова
Верстання: С. Карімова

Підписано до друку 29. 08. 2007 р. Формат 84х108/32.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 12. Обл.-вид. арк. 14,5. Наклад 1000.

Видавництво «Мандрівець»: свідоцтво про державну реєстрацію ДК №1847
46001, м. Тернопіль, вул. С. Качали, 3. Тел. (0352) 52-06-20, тел./факс (0352) 52-43-38.

Друк з готових діапозитивів: “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
м. Львів, вул. Зелена, 20, тел. (0322) 76-45-80.

Зам. № 381-7